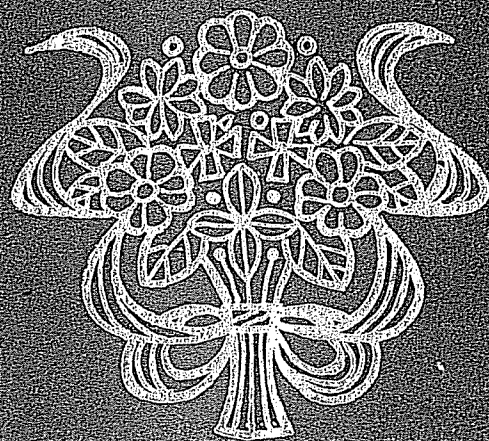

سجالات دانشوي علمي روزنلی

مجتمعاتي پښتو قسمي

2

1988

Abdulkadir TURAN
Yenidogan Mh. 41. SK No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - IST.

مۇندەرجە

- (1) ماركسىزىم - نۇرلۇق ماياك ..... مەترووزى ھېيت (1)
- ماركىنىڭ ئەسەرى - «كاپىتال» ۋە سوتسىيالىستىك سىياسى ئىقتىساد توغرىسىدا ..... باۋدۇنچۇەن (10)
- ئادىل ساقى تەرجىمىسى
- پەنئۇناسلىقنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ زورۇرلۇقى توغرىسىدا ..... زارىپ دۇلات (29)
- تارىخ تەتقىقاتىدا مىللى باراۋەرلىك پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش لازىم ..... لى سۇڭياۋ (44)
- مويىدىن تەرجىمىسى
- ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ تارىختىكى ئىجتىمائى ئورنى ۋە رولى ..... غەيرەتجان ئوسمان (56)
- مۇھەممەت سىدىق زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا ..... رەجەپ يۇسۇپ (74)
- فۇرقەتنىڭ شىنجاڭدىكى ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا ..... نېمۇتۇللا ئەبەيدۇللا (87)
- ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا
- ..... سالى خۇدا بەردى (113)
- بالىلار تەربىيىسى ۋە بالىلار ئەدەبىياتى ..... تۇرسۇن قۇربان (122)
- ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلارنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسى توغرىسىدا ..... ئارسلان ئابدۇللا (135)
- جۈملە تەھلىل قىلىشنىڭ بىر قانچە خىل ئۇسۇلى ..... راخمان خانىبايپۇ (148)
- ھىجرىيە كاللىندارى بىلەن مىلادىيە كاللىندارىنىڭ سېلىشتۇرما چەدۋىلى ..... (161)

目 录

1. 马克思主义是灿烂的灯塔.....买买提肉孜 (1)
2. 试论马克思《资本论》与社会主义政治经济学.....鲍敦全 (10)
3. 论学习和研究科学学的必要性.....扎热甫·都拉提 (29)
4. 坚持历史研究中的民族平等原则.....李松茂 (44)
5. 维吾尔族妇女在历史上的社会地位及其作用.....艾来提江·乌斯曼 (56)
6. 穆哈买德·斯底克·再利力生平及其创作活动.....热杰甫·玉素甫 (74)
7. 甫尔凯提在新疆的生活及其创作活动.....那曼吐拉·艾拜图拉 (87)
8. 形象思维及其特征.....沙利·胡达拜尔地 (113)
9. 儿童教育与儿童文学.....吐尔逊·库尔班 (122)
10. 论现代维吾尔语数的级的范畴.....阿尔斯兰·阿不都拉 (135)
11. 分析句子的几种方法.....热合曼·汗巴巴尤夫 (148)
12. 回历与公历对照表..... (161)

新疆古今

吐鲁番伯孜克里克千佛洞.....冯斐摄影 (封底)

ماركسىزىم — نۇرلۇق مايك

(ماركس ۋاپاتىنىڭ 100 يىللىغىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن)

مەترووزى ھېيت

بۇ يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ماركسىزىمنىڭ ئاساسچىسى، پۈتۈن دۇنيا پۈرۈلپتارىياتىنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازى ۋە داھىسى ماركس ۋاپات بولغانلىغىغا توپ - توغرا 100 يىل تولغان كۈن. بۇ 100 يىل ماركسىزىمدىن ئىبارەت بۇ نۇرلۇق مايك پۈتۈن دۇنيادا تېخىمۇ پارلاق نۇر چاچقان 100 يىل بولدى؛ ماركسىزىم ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەشلىرىنىڭ كۈنكىرىت ئەمىلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشكەن، سىناپقان، بېيىغان، راۋاجلانغان ۋە غەلىبە قىلغان 100 يىل بولدى. 100 يىلدىن بۇيان مۇشۇ نۇرلۇق مايكانىڭ يېتەكچىلىگىدە كۈرەش قىلىپ، ئۆز تەقدىرىنى ئۆز قولىغا ئالغان ۋە ئۆز تەقدىرىنى ئۆز قولىغا ئېلىش ئۈچۈن قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىۋاتقان پۈتۈن دۇنيادىكى پۈرۈلپتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ بۇ نىجاتكارىنى چىن قەلبىدىن سېغىنىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئالى ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ!

ماركسىزىمنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى

كارل ماركس 1818 - يىلى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پىرۇسىيىنىڭ ساناۋەت بىر قەدەر تەرەققى تاپقان رېيىن ئۆلكىسىنىڭ تېرىيىر شەھىرىدىكى بىر يەھۇدى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان، 18 - ئەسىردىكى فرانسىيە مەرىپەتچىلىرىگە ئەقىدە قىلىدىغان ئادۋوكات ئىدى. ماركس 1835 - يىلى 17 يېشىدا ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈردى. ئۇ شۇ چاغدىلا مۇستەقىل پىكىر قىلىشقا ماھىر، ئۆزگىچە قاراشقا ئىگە، ئۇلۇغ ئىرادىلىك ياش بولۇپ قالغان ئىدى.

ماركس 1835 - يىلى بونن داشۇبىسىگە ئىمتىھان بېرىپ كىرىدى. بىر يىلدىن كېيىن ئالمىشىپ بېرىلەن داشۇبىسىنىڭ قانۇن پاكولتېتىغا كىرىپ، قانۇن-شۇناسلىقنى ئۆگەندى. لېكىن ئۇ ئاساسىي زېھنىنى پەلسەپە بىلەن تارىخ تەتقىقاتى ئۈستىگە قويدى. بولۇپمۇ، شۇ چاغدا بېرىلەن داشۇبىسىدە راسا دەۋر سۇرۇۋاتقان گېگىل پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە كىرىشىپ كەتتى. ئەمىلىي پائالىيەتكە ئېتىۋار بىلەن قارىدى، تىرىشىپ پەلسەپىنى ئەمىلىي كۆرەش بىلەن بىرلەشتۈردى. ماركسقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تۇرمۇشنىڭ ئوزى خىزمەت، خىزمەت مەنىنىڭ ئوزى كۆرەشتىن ئىبارەت بولدى.

ماركس 1841 - يىلى پەلسەپە دوكتورى ئۇنۋانى بىلەن داشۇبىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، بونن داشۇبىسىگە بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلماقچى بولغان ئىدى، پرۇسسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن، ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلمەي، يېزىقچىلىق ۋە مەتبۇئات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ماركس 1842 - يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ «رېيىن» گېزىتىدە باش تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن مەزگىللەردە، كەلگەن ماقالىلارنى كورۇش ۋە گېزىت باشقۇرۇشتىن ئىبارەت ئەمىلىي خىزمەت ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدىكى مەسىلىلەر بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچراشتى. ئۇ ئېكىسپىلانتاتسىيە قىلىنغۇچىلارنىڭ ۋە ئېزىلگۈچىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئەتى مەسىلىسىگە يېقىنلاشقانلىقى، بۇ ئۇنىڭ تەبىئىي ھالدا ماتېرىيالىزمغا ۋە كوممۇنىزمغا شۇنچە يېقىنلىشىشىغا تۈرتكى بولدى. شۇ چاغلاردا ماركس ئىدىيالىزىمدىن ماتېرىيالىزمغا، ئىنىقىلاۋىي دېموكراتىزىمدىن كوممۇنىزمغا قاراپ بۇرۇلۇش ھاسىل قىلدى.

ماركس 1843 - يىلى 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بايانات ئېلان قىلىنىپ، «رېيىن» گېزىتى تەھرىر بولۇشىدىن چېكىنىپ چىقتى. شۇ يىلى 11 - ئايدا، ماركس سوتسىيالىزم ھەرىكىتى بىلەن ئىشچىلار ھەرىكىتى خېلى تەرەققى قىلغان فرانسىيەنىڭ پايتەختى پارىژغا كەلدى. بۇ جاي ماركس ئۈچۈن ئىنىقىلاۋىي پائالىيەتلەر ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئەپلىك ئىدى. ئۇ ئىشچىلار تۇردىغان رايوندا ئولتۇراقلاشتى، دائىم ئىشچىلارنىڭ ئويلىرىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى ۋە كۆرەش ئەھۋالىنى ئۇقۇپ تۇردى. ئىشچىلارمۇ ماركسنىڭ دائىملىق مېھمىنى بولۇپ قالدى، ئۇلار ماركس بىلەن تۈن يېرىمىغىچە پاراخلىشاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ماركس يەنە فرانسىيەدىكى دېموكراتىزىمچىلار ۋە سوتسىيالىزىمچىلار بىلەن، گېرمانىيەلىك سەرداگرلارنىڭ مەخپىي تەشكىلاتى - ئادالەتچىلەر ئىتتىپاقىنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن ۋە فرانسىيە ئىشچىلىرىنىڭ مەخپىي تەشكىلاتىنىڭ يولباشچىلىرى بىلەن ئالاقە ئورناتتى ھەمدە فرانسىيە، گېرمانىيە ئىشچىلىرىنىڭ يىغىلىشلىرىغا دائىم قاتنىشىپ تۇردى.

ماركس ئوزىنىڭ پارىژدىكى بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرمۇش ۋە كۇرىشى داۋامىدا، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنى يوقىتىش، پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي رولى، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىي كۇرەش توغرىسىدىكى بىر قاتار مۇھىم نۇقتىلارنى ئىشچىلارنى شەكىللەندۈردى. بولۇپمۇ، ئوزىنىڭ فرانسىيىگە كەلگەندىن كېيىن ئىشچىلار ھەركىتىگە قاتناشقان بىۋاسىتە تەسىراتلىرىغا ئاساسەن، «گېگىلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە دائىر تەنقىت» گە مۇقەددىمە دىگەن ماقالىسىدا، ئىجتىمائىي ئىنقىلاپنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا پۇرولېتارىياتنىڭ ھەل قىلغۇچ كۈچ ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر مۇھىم يەكۈننى تۇنجى قېتىم چىقاردى ھەمدە: «تەنقىت قورالى، ئەلۋەتتە، قورال تەنقىتىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ، ماددى كۈچنى پەقەت ماددى كۈچ بىلەنلا بېسىرىپ تاشلىغىلى بولىدۇ؛ لېكىن نەزىرىيىمۇ ئامما تەرىپىدىن ئىگەللەنگەن ھامان ماددى كۈچكە ئايلىنىدۇ»، «پەلسەپە پۇرولېتارىياتنى ئوزىگە ماددى قورال قىلىشىغا ئوخشاشلا، پۇرولېتارىياتمۇ پەلسەپىنى ئوزىگە مەنىۋى قورال قىلىدۇ..... ئازاتلىقنىڭ مىڭسى — پەلسەپە. يۇرگى — پۇرولېتارىيات» دىگەننى ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىلغار نەزىرىيىنىڭ پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا بولغان رولىنىمۇ ئىنتايىن تەكىتلىدى.

ماركس 1844 - يىلى 9 - ئايدا پارىژدا ئوزىنىڭ كوممۇنىزىم ئىشلىرى ئۈچۈن ئومۇرۋاپەت كۇرەش قىلىدىغان ئەڭ يېقىن سەپىدىشى ئېنگېلس بىلەن تۇنجى قېتىم تونۇشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئىككى ئۇلۇغ ئۇستاز كوممۇنىزىم ئىشلىرى ئۈچۈن مۇرىنى - مۇرىگە ئىرەپ، ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە قارشى تىخىمۇ تىخ كۇرەش قىلدى.

1847 - يىلى باھاردا، ماركس بىلەن ئېنگېلس مەخپى تەشۋىقات تەشكىلاتى — «كوممۇنىستىك پارتىيە» غا كىرىپ، بۇ ئىتتىپاقنىڭ شۇ يىلى 11 - ئايدا لوندۇندا ئۆتكۈزۈلگەن 2 - قېتىملىق قۇرۇلتىيىغا قاتناشتى ھەمدە قۇرۇلتاينىڭ تاپشۇرۇغىغا بىنا ئەن، 1847 - يىلى دىكا بىردىن 1848 - يىلى فېۋرالغىچە مەشھۇر ئەسەر «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» نى يېزىپ چىقتى. بۇ ئەسەردە يېڭىچە دۇنيا قاراش يەنى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئوز ئىچىگە ئالغان ئۇزۇل - كېسىل ماتىرىيالىزىم، تەرەققىيات توغرىسىدىكى ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ چوڭقۇر تەلىمات — دىالېكتىكا، شۇنىڭدەك، سىنىپىي كۇرەش توغرىسىدىكى، كوممۇنىستىك يېڭى جەمئىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى پۇرولېتارىيات زىمىنىگە ئالغان ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئىنقىلاۋىي ۋەزىپە توغرىسىدىكى نەزىرىيە تالانتلىق ھالدا مۇكەممەل، رۇشەن ئەدەبىي ئۇسلۇپ بىلەن بايان قىلىندى. خىتاپنامىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول، ئۇنىڭدىكى ئاساسىي ئىدىيە توۋەندىكى 4 نۇقتىدىن ئىبارەت:

(1) كاپىتالىزىمنىڭ ھالاك بولۇشى ۋە كوممۇنىزىمنىڭ غەلىبە قىلىشى

جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆزگەرتىش.

(2) پۇرولپىتارىيات — كاپىتالىزىمنىڭ گوركارى ۋە كوممۇنىزىمنىڭ

قۇرغۇچىسى.

(3) پۇرولپىتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولپىتارىيات دىكتاتورىسى پۇرولپىتارىيات

نىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مۇقەررە يولى.

(4) كوممۇنىستىك پارتىيە — پۇرولپىتارىياتنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ۋەزىپىسىنى

ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى رەھبىرىي كۈچ.

«كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دا، ماركسىزىم نەزىرىيەسى تۇنجى

قېتىم سېستىمىلىق، ئەتراپلىق شەرھىلەپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،

پارتىيەنىڭ پۇرولپىتارىيات ۋە تاكتىكىسىمۇ تۇنجى قېتىم شەرھىلەپ بېرىلدى. كوممۇنىستىك

پارتىيە خىتاپنامىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ماركسىزىملىق ئىدىئولوگىيە

نىڭ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى. جاھان پۇرولپىتارىياتىنىڭ ھەركەت قىلىپ

نامىسى بولغان مەڭگۈ ئۆلمەس بۇ شانلىق ھوججەت — قاتتىق ئىلمىلىك بىلەن

ئۇزۇل - كېسىل ئىنقىلاۋىلىقنى ئورگانىك تۈردە بىرلەشتۈرۈشنىڭ ئۈلگىسى، كاپىتالىزىم

ھالاكىتىنىڭ ماتەم سىگنالى، كوممۇنىزىم غەلىبىسىنىڭ ماياكى. خۇددى

لېنىن كۆرسەتكەندەك: «ئۇنىڭ روھى مەدەنىيەت دۇنياسىدا تەشكىللىنىپ، كۈرەش

ئېلىپ بېرىۋاتقان پۈتكۈل پۇرولپىتارىياتقا بۈگۈنكى كۈنگىچە ئىلھام بەرمەكتە ۋە

تۇرتكە بولماقتا»، پۈتۈن دۇنيادىكى ئېزىلگۈچى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىغۇچى

كەڭ ئەمگەكچى خەلققە ئىلھام بەرمەكتە.

ماركسىزىم رۇسىيىدە

ماركسىزىمدىن ئىبارەت بۇنۇرلۇق ماياك رۇسىيەنىڭ بىسپانىيان زىمىنىگە

نۇر چېچىشقا باشلىدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى كاپىتالىزىم

تاالىمى جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويدى، پۇرولپىتارىيات ئىنقىلاۋى مەسىلىسى

ئەمەلىيەت كۈنتەرتىۋىگە قويۇلۇشقا باشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا، رۇسىيە جاھانگىرلىككە

خاس ھەممە زىددىيەتلەرنىڭ تۈگۈنى بولۇپ، رۇسىيە ھامىلدار بولغان ئىنقىلاپنىڭ

پىشىپ يېتىلىش دەرىجىسى غەربىي ياۋروپادىكى تەرەققى تاپقان كاپىتالىستىك

مەملىكەتلەردىكىگە قارىغاندا كۆپ يۇقۇرى ئىدى. شۇڭا، خەلقئارا كوممۇنىزىم

ھەركىتىنىڭ مەركىزى گېرمانىيىدىن پەيدىن - پەي رۇسىيەگە كۆچتى. پۇرولپىتارىيات

ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ماركسىزىملىق پارتىيە قۇرۇش

لازم ئىدى. پۇرولپىتارىياتنىڭ ئىلغار قوشۇنى بولغان پارتىيە بول

مىغاندا، پۇرولېتارىيات ئوزىنى ئازاتلىققا ئېرىشتۈرەلمەيتتى، يەنى ھاكىمىيەتنىمۇ تارتىۋالمايتتى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۇزۇن پائالىيەتنىڭ ھەر قايسى باسقۇچلىرىدا، پارتىيىنىڭ خاراكتىرى، مەقسىدى ۋە رولى، پارتىيىنىڭ ئادەتتىكى ئىشچىلار ئاممىسى تەشكىلاتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، پارتىيە ئىچىدىكى بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىق، تەنقىت ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىتتىن مۇھىم ئەھمىيىتى، دېموكراتىيە مەزكەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى توغرىسىدىكى پىرىنسىپلارنى شەرھىلەپ بەرگەن ئىدى. لېنن ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ پارتىيە قۇرۇش توغرىسىدىكى تۈپ ئىدىيەسىگە ئاساسلىنىپ، خەلقئارادىكى ھەم رۇسىيىدىكى كونكرىت تەجرىبىلەرگە بىر-بىرگە يەشتۈرۈپ، پارتىيە توغرىسىدىكى ئەلىماننى تۇنجى قېتىم تەتراپلىق ۋە سېستىمىلىقلىق شەرھىلىدى. پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ تەشكىلىي لۇشىەنىنى تۈزدى، يېڭى تىپتىكى ماركسىزىملىق پارتىيىنىڭ تەشكىلىي ئاساسىنى سالدى. ئۇنىڭ تۈپ نۇقتىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

- (1) پارتىيە — پۇرولېتارىياتنىڭ ئىلغار قوشۇنى، ئۇنىڭ ئىسسىق بىر قىسمى.
- (2) پارتىيە — پۇرولېتارىياتنىڭ تەشكىللىك قوشۇنى، ئۇنىڭ تەنقىتچى قىسمى.
- (3) پارتىيە — پۇرولېتارىياتنىڭ ئالى تەشكىلىي شەكلى، ئۇنىڭ ئىسسىق بىر قىسمى.
- (4) پارتىيە ئاممىسى بىلەن زىچ ئالاقە باغلىنىشى كېرەك، پارتىيە — پۇرولېتارىياتنىڭ ئىلغار قوشۇنىنىڭ كەڭ پۇرولېتارىيات ئاممىسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ گەۋدىلىنىشى.
- (5) پارتىيە مەزكەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى پىرىنسىپى بويىچە تەشكىللىنىشى لازىم.

(6) پارتىيە — ئۆز تەشكىلىنىڭ پۇختا، رەتلىك بولۇشىنى ۋە قوشۇنىنىڭ بىرلىكىنى ساقلاش ئۈچۈن، يەنە پۈتۈن پارتىيە ئورتاق ئەمەل قىلىدىغان، ئىتتىپاق زامغا ئىگە بولۇش كېرەك، ئىتتىزامغا رىئايە قىلمايدىغان «ئىسىل زاتلار»، ئىسىم تىيازلىق زاتلار ۋە ئىتتىزامغا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك «ئاددى كىشىلەر» دىگەن پەرق بولماسلىقى كېرەك.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، لېنن ئۇرۇشنىڭ ئەڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدىن باشلاپلا، ھەر قايسى دولەتلەرنىڭ ئىقتىسادى، سىياسى، تارىخى، جۇغراپىيىسى، ئەھۋاللىرى، دىپلوماتىيە، ئىشچىلار ھەرىكىتى، مۇستەملىكە مەسىلىلىرىدىن تارتىپ ئاكى تېخنىكا جەھەتتىكى تەرەققىياتى قاتارلىقلارغىچە ھەممىنە تەرەپلەردىن پۇختا ۋە ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى ھەمدە نۇرغۇن ئەمەل شەرلەرنى يازدى. لېنن 1916 - يىلى 7 - ئايدا يازغان دەۋر بولگۇچ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە مەشھۇر ئەسىرى — «جاھانگىرلىك كاپىتالىزىمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»

قۇچى» دا ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىدە، بىرىنچى بولۇپ ماركسىنىڭ «كا-پىتال» دىگەن كىتابىدا شەرھىلەنگەن قائىدىلەرگە ئاساسلىنىپ، جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادى، سىياسى ئالاھىدىلىكلىرىنى، ماھىيىتىنى ۋە ھەر خىل زىددىيەتلىرىنى تەھلىل قىلىپ، يېڭى باسقۇچتىكى كاپىتالىزم — جاھانگىرلىكنىڭ شەكىللىنىشى، راۋاجلىنىشى ۋە يوقىلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بەردى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس 19 - ئەسىردىكى كۆنكىرت شەرت - شارائىتلارغا ئاساسەن، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى كۆپ ساندىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، ھىچبولمىغاندا، ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى بىر قانچە ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە بىرلا ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلغاندا، ئاندىن غەلىبىگە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ ھىساپلىغان ئىدى. لېكىن ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولدى. لېنىن ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئىنقىلاۋىي دىئالېكتىكىسىغا ئاساسەن، يېڭى دەۋردىكى يېڭى ئەھۋاللارنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب توغرىسىدا يېڭى يەكۈن چىقاردى. لېنىن 1916 - يىلى يازغان «پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ ھەربىي پۇرۇگىراممىسى» دىگەن ئەسىرىدە مۇنداق بىر يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويدى: «كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ھەر قايسى مەملىكەتلەردە ئىنتايىن تەكشىسىز بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا پەقەت شۇنداقلا بولىدۇ. بۇنىڭدىن مۇنداق بىر تەۋرەنمەس يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇ: سوتسىيالىزم بارلىق مەملىكەتلەردە بىرلا ۋاقىتتا غەلىبە قازىنالمىدۇ، ئۇ ئالدى بىلەن بىر ياكى بىر نەچچە مەملىكەتتە غەلىبە قازىنىدۇ، قالغان مەملىكەتلەر بولسا، بىر مەزگىل ئىچىدە يەنىلا بۇرژۇئازىيە دولىتى ياكى بۇرژۇئازىيىدىن بۇرۇنقى دەۋردىكى دولەت بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ».

لېنىننىڭ بۇ يەكۈنى ماركسىزم نەزىرىيىسىنى ئىسجادى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئۈلگىسى بولۇپ، ئۇ دۇنيا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بەردى. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر مەملىكەتتە غەلىبە قازىنىشتىن كېڭىيىپ بىر قانچە مەملىكەتتە غەلىبە قازىنىدىغانلىغىنى، ئاخىرى دۇنيا مىقياسىدا غەلىبە قازىنىدىغانلىغىدىن ئىبارەت پارلاق ئىستىقبالىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئاندىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، لېنىن يۇقۇرىدىكى يېڭى نەزىرىيىسىگە ئاساسەن، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى پەقەت زورلۇق ئىنقىلاب ئارقىلىق بۇرژۇئا دولەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، پۇرولېتارىيات دىكتاتورىسىنى تىكلەش لازىملىغىدىن ئىبارەت بۇ تۈپ قائىدىدە چىڭ تۇرغاندىلا، ئاندىن قولغا كېلىدىغانلىغىنى چوڭقۇر شەرھىلەپ بەردى. ماركسىزم رۇسىيە پۇرولېتارىياتىنى ئويغاتتى، قوراللىق دەۋردى ھەمدە لېنىن رەھبەرلىگىدىكى رۇسىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەشلىرىدە سىنالدى، بېيىدى ۋە راۋاجلاندى.

لېنىن رەھبەرلىگىدىكى رۇسىيە پۇرولېتارىياتى 1917 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى (رۇس كالىندارى بويىچە 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى) زورلۇق كۈچ ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، دۇنيانىڭ 6 دىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان زېمىندە ئۈنچى قېتىم پۇرولېتارىيات دىكتاتورىلىغىدىكى سوتسىيالىستىك دولەتنى بارلىققا كەلتۈردى.

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنقىلاۋىي خەلقنى مۇنۇ بەش جەھەتتىكى مول كۆرەش تەجرىبىلىرى بىلەن تەمىنلىدى:

- (1) پۇرولېتارىيات ئىنقىلاپ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولىدىكەن، ماركسىزم - لېنىنىزىملىق پارتىيىنىڭ رەھبەرلىگىگە ئىگە بولۇشى شەرت.
  - (2) پۇرولېتارىيات زورلۇق كۈچ ئىنقىلاۋىي ئارقىلىق بۇرژۇئا دولەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلىشى شەرت.
  - (3) پۇرولېتارىيات دىكتاتورىسىنى تىكلىشى ۋە ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى شەرت.
  - (4) ئىشچىلار سىنىپى (كوممۇنىستلار پارتىيىسى ئارقىلىق) رەھبەرلىگىدىكى ئىشچى - دىخانلار ئىتتىپاقىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇشى شەرت.
  - (5) پۇرولېتارىيات ئىنتىپىزىمىنى يولغا قويۇشى شەرت.
- قىسقىسى، ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ يولى تۈپ مەنىدىن ئېيتقاندا، پۈتكۈل ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق پارلاق داغدام يولى بولدى.

ماركسىزم - لېنىنىزم جۇڭگودا

ماركسىزم - لېنىنىزمدىن ئىبارەت بۇ نۇرلۇق ھاياك ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى زۇلمەتلىك جۇڭگوغىمۇ نۇر چاچتى.

«ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ زەمبىرەك ئاۋازى جۇڭگوغا ماركسىزم - لېنىنىزىم زىمىنى ئېلىپ كەلدى.»

ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ زور تەسىرى ئاستىدا، 1919 - يىلى جۇڭگودا جاھانگىرلىككە ۋە فېودالىزىمغا قارشى «4 - ماي ھەزكىتى» پارتلىدى. جۇڭگو - نىڭ ئىلغار تەرەققىپەرۋەر ئىنقىلاپچىلىرى پۇرولېتارىيات دۇنيا قارىشىنى مەملىكەتنىڭ تەقدىرىنى كۆزىتىدىغان قورال قىلىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ مەسلىھىتى يېڭىۋاشتىن مۇھاكىمە قىلىشقا باشلىدى. جۇڭگولۇقلار رۇسىيىلىكلەرنىڭ يولى بىلەن مېڭىش خۇلاسىسىغا كەلدى.

بۇ خۇلاسە قەتئى ئىمىرادىگە، ئەمىلىي ھەرىكەتكە ئايلاندى. «4 - ماي ھەركىتى» بىلەن باشلانغان جۇڭگونىڭ يېڭى مەدىنىيەت ھەرىكىتى داۋامىدا، ماركسىزىمنى ۋە ئىلغار ئىدىيىنى تەشۋىق قىلىدىغان زور ئىشلار يامغۇردىن كېيىنكى باھار بامبۇكلىرىدەك مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. 1919 - يىلى 5 - ئايدا، «يېڭى ياشلار» ژورنىلى ماركسىزىم توغرىسىدا مەخسۇس سان نەشر قىلىنىپ، يولداش لى داچاۋنىڭ «مېنىڭ ماركسىزىمچە قارىشىم» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىنى بېسىپ، ماركسىزىمنى بىر قەدەر ئەتراپلىق تونۇشتۇردى. ماركسىزىمنىڭ جۇڭگودا تارقىلىشىنى كېڭەيتتى، ماۋزېدۇڭ، سەي خېسېن قاتارلىقلار خۇنەندە تەشكىللىگەن «يېڭى خەلق ئىلمىي جەمئىيىتى»، جۇئېنلەي قىيەنجىندە تەشكىللىگەن «ئويغىنىش جەمئىيىتى» ماركسىزىمنىڭ تارقىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. ماركسىزىم جۇڭگو ئىشچىلار ھەرىكىتى بىلەن تەدرىجى بىرلىشىشكە باشلىدى. 1919 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا يولداش ماۋزېدۇڭ ماركسىزىمنى ئىسلاھات بىلەن تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ، ماركسىزىمغا نىسبەتەن تەبىئەۋرەنمەس ئىشەنچ تۇرغۇزدى ھەمدە جۇڭگو پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىلغار قوشۇنى - جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى قۇرۇش خىزمىتىگە كىرىشتى. يولداش ماۋزېدۇڭ ئەينى ۋاقىتتا فرانسىيىدە تۇرۇۋاتقان سەي خېسېن قاتارلىقلارغا يازغان خېتىدە، جۇڭگودا ماركسىزىمنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىدىغان، رۇسىيە ئىككىنچى ئىنقىلاۋى يولىدا ماڭىدىغان يېڭى تىپتىكى پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنى قۇرۇشنى قەتئى تەشەببۇس قىلدى. خۇنەن قاتارلىق جايلاردا قۇرۇلغان كوممۇنىستىك گۇرۇپپىلار ئىشچىلار ھەرىكىتىگە پائال رەھبەرلىك قىلىپ، جۇڭگو ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ ماركسىزىم بىلەن بىرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. جۇڭگو ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ماركسىزىمنىڭ جۇڭگودا تارقىلىشى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئۆزىنىڭ سىنىپى ئاساسى ۋە ئىدىيىۋى ئاساسىغا ئىگە قىلدى. نەتىجىدە، 1921 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگو زىمىنىدا رەسمىي دۇنياغا كەلدى. بۇ جۇڭگو تارىخىدا زور ۋەقە ئىدى. جۇڭگودا ماركسىزىم نەزىرىيىسىنى ئاساس، كوممۇنىستىك زىمىنى ئاخىرقى مەقسەت قىلغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ قىياپىتىنى يېپى - يېڭى تۈسكە كىرگۈزدى.

يولداش ماۋزېدۇڭنى ئاساسىي ۋەكىل قىلغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ماركسىزىم - لېنىنىزىمدىن ئىبارەت ئوقنى جۇڭگونىڭ كونكرىت ئەھۋالىغا ئىگە قىلىپ، جۇڭگونىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرۈشنىڭ يولى، تاكىتىكى ئۇستىدە چوڭقۇر تەھلىل قىلىش ۋە ئىجادىي تەتبىقلاشنى ئېلىپ باردى. جۇڭگونىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىنقىلاۋىي كۈردىش ئەھۋالىدا بارلىققا كەلگەن بىر قاتار ئىجادىي

تەجرىبىلەرنى نەزىرىيە جەھەتتىن يىغىنچاقلاپ، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېودالىق چوڭ بىر شەرق مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالىغا باپ كېلىدىغان ئىلمىي يېتەكچى ئىدىيىنى شەكىللەندۈردى. بۇ يېتەكچى ئىدىيە ماركسىزم - لېنىنىزم ئومۇمىي قائىدىلىرىنىڭ جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ كونكرېت ئەھمىيىتى بىلەن بىر لەشتۇرۇلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى بولغان ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدۇر. ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى - ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ جۇڭگودىكى تەتبىق قىلىنىشى ۋە راۋاجى، جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ئەھمىيەتتە ئىسپاتلانغان توغرا نەزىرىيىۋى پىرىنسىپلىرىنىڭ ۋە تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ كولىكتىپ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى.

يولداش ماۋزېدۇڭ دېموكراتىك ئىنقىلاپ جەھەتتە، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەھەتتە، ئىنقىلاۋىي ئارمىيىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ھەربىي ئىستراتېگىيە جەھەتتە، سىياسەت ۋە تەكتىكا جەھەتتە، ئىدىيىۋى - سىياسى خىزمەت ۋە مەدەنىيەت خىزمىتى جەھەتتە ماركسىزم - لېنىنىزمنى ئىجادىي نەزىرىيە بىلەن بىر - يىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى. مانا بۇ ماركسىزم - لېنىنىزم تەرەققىياتىغا قوشۇلغان زورتوھپە. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ماركسىزم بولمىغان بولسا، لېنىنىزم بولمىغان بولاتتى. ماركسىزم - لېنىنىزم جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ئەھمىيىتى بىلەن بىر لەشتۇرۇلمىگەن بولسا، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىمۇ بولمىغان بولاتتى.

ماركسىزمنىڭ يېتەكچىلىكى بولمىغان بولسا، پارتىيە كوممۇنىستى ۋۇجۇتسىقا كەلمىگەن بولاتتى؛ ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ يېتەكچىلىكى بولمىغان بولسا، ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى غەلبە قىلالمىغان بولاتتى؛ ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكى بولمىغان بولسا، ئىشچىلار سىنىپى رەھبەرلىك قىلغان، ئىشچى - دىخانىلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان خەلق دېموكراتىيە دىكتاتورىلىقىدىكى سوتسىيالىستىك يېڭى جۇڭگو ئاسىيانىڭ شەرقىدە قەد كوتىرەلمىگەن بولاتتى؛ جۇملىدىن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى جەريانىدا ماركسىزىم ئەھمىيەتتىن ئۆتۈپ سىنالدى.

دىمەك، ماركسىزم ۋۇجۇتقا كەلگەن 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، ماركسىزم ئۆزىنىڭ ھەرخىل، ھەررەڭدىكى دۈشمەنلىرى بىلەن بولغان كەسكىن كۈرەشلەردە، ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى بىر قاتار مەملىكەتلەرنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئەھمىيەتلىرى جەريانىدا ئۆز لۇكسىز يېيىدى ۋە راۋاجلاندى. ئۇ پۈتۈن دۇنيادىكى مېليونلىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ھەركەت قىبلىنامىسى بولۇپ قالدى. ھەرقايسى ئەللەر پۇرولېتارىياتى ماركسىزم ئېچىپ بەرگەن پارلاق يولنى بويلاپ، «ئىنتىپىر - ناتسونال شېئىرى» نى ياڭرىتىپ، غەلبىسىرى ئالغا ئېلىڭىزلىمەكتە.

ماركسىزىم - دۇنيانىڭ ھەممىسىلا يېپىرىگە بىپ كېلىدىغان ئىنقىلاۋىي پەن. ماركسىزىم - يول كۆرسەتكۈچى نۇرلۇق ماياك!

ماركسنىڭ ئەسەرى — «كاپىتال» ۋە سوتسىيالىستىك سىياسى ئىقتىساد توغرىسىدا

باۋدۇنچىۋەن

ئادىل ساقى تەرجىمىسى

ماركس ۋاپات بولغانغا 100 يىل بولدى. ئۇنىڭ ئومۇر بويى بارلىق زېھنى كۈچىنى سەرپ قىلىپ يازغان ئۇلۇغ كىلاسسىك ئەسەرى — «كاپىتال» نى بۇگۈنكى كۈنگە تەتبىقلىشىمىز، ئۇنى ئەڭ ياخشى خاتىرىگە ئىلگىمىزدۇر. «كاپىتال» دۇنياغا كېلىپ، ئۆزىنىڭ رەت قىلىپ بولمايدىغان ئىلمىي دەلىللىرى ئارقىلىق، كاپىتالىزىمنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققى قىلىشى ۋە مۇقەررەر يوقىلىشىنىڭ قانۇنىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، «مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ» دېگەن دەۋر بولگۈچ ئىنقىلاۋىي يەكۈننى چىقاردى. «كاپىتال» — «ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىنجىلى» دەپ ئاتىلىپ، پۈتۈن دۇنيا پۈرۈلپىتارلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالىپ شوهرەت قازاندى. بۇرژۇئازلار ئۈچۈن بولسا، ئۇلارنىڭ «كالىلىستغا قارىتىپ ئېتىلغان ئەڭ دەھشەتلىك زەمبىرەك ئوقى» بولدى. «كاپىتال» نىڭ دۇنياغا كېلىشى، سىياسى - ئىقتىساد پەنلىرىدە ئۆپتىن ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ، پۈرۈلپىتارىياتنىڭ ئۆزىنىڭ سىياسى - ئىقتىساد پەنلىرىنى ياراتتى. «كاپىتال» مۇكەممەل قوشۇمچە قىممەت نەزىرىيىسىنى بەرپا قىلىپ، شۇنىڭدەك، تارىخىي ماتېرىياللىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك دەلىللەپ، سوتسىيالىزىمنىڭ خام خىيالدىن يەنكىگە ئايلىنىشىنى تەمىنلىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «كاپىتال» ماركسىزىمنىڭ 3 تەركىۋى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ماركسىزىمنىڭ قامۇسى بولۇشقا مۇناسىپ.

1867 - يىلى 9 - ئايدا «كاپىتال» 1 - تومىنىڭ ئېمىسچە نەشرى نەشرىدىن

چىققاندىن ناھازىرغا قەدەر 115 يىل ئوتتى. بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، ئىنسانىيەت تارىخىدا يەر - چاھاتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئۆزگىرىشلەر

يۈز بەردى، كاپىتالىزىم ياۋروپا، ئاسىيادىكى بىر قاتار دولەتلەردە تارىخىي مۇ-
زىغا كىرگۈزۈپ قويۇلدى. بۇگۈنكى كۈندە سوتسىيالىزىمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلە-
لىرىنى تەتقىق قىلىش، سوتسىيالىزىمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنى ئېچىش،
سوتسىيالىستىك سىياسى - ئىقتىساد ئىلىمىنى بەرپا قىلىش ئەڭ جىددى، مۇھىم تا-
رىخىي ۋەزىپىگە ئايلاندى. ماركىنىڭ ئەسىرى - «كاپىتال» نىڭ سوتسىيالىستىك
سىياسى - ئىقتىساد ئىلمى ئۇچۇن قانداق ئەھمىيىتى بار؟ بۇ ماقالىدا ئۆزەمنىڭ
شۇ مەسىلە ئۈستىدىكى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ باقماقچىمەن.

1

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن بۇيان، كاپىتالىزىم
ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدىن تەرەققى قىلىپ، مونوپول كاپىتالىزىم باسقۇچىغا
كىردى. بولۇپمۇ، لېنىن رەھبەرلىك قىلغان ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، تۇنجى
سوتسىيالىستىك دولەت دۇنياغا كەلدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، سوتسىيالىزىم
يەنە كەينى - كەينىدىن بىر قاتار دولەتلەردە مەيدانغا كەلدى. دەۋرنىڭ ئۆزگە-
رىشى بىلەن ھەقىقەتەنمۇ يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلەلەر كېلىپ چىقتى. بەزىلەر
شۇنىڭدىن كېيىن، «كاپىتال» نىڭ بۇگۈنكى كۈندىكى ئەھمىيىتىنى ئىنكار قىلىپ،
«ۋاقتى ئۆتكەن نەزىرىيە» دېگەن سەپسەتنى تارقاتتى. بۇ بىزنىڭ چوڭقۇر ئويلى-
نىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. بىز زادىلا «كاپىتال» - ئۆزگەرمەس قانۇن، ئۇنىڭ بىر
سوزىنىمۇ ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن رىيالىستىمۇ
ئۇنى شۇ پېتى قوللىنىش لازىم، دەپ قارىمايمىز، ئەلۋەتتە. لېكىن، سوتسىيالىزىم
ئاسماندىن چۈشكەن ئەمەس، بەلكى ئۆتمۈشتىكى كاپىتالىزىم تەرەققىياتىنىڭ تا-
رىخىي مۇقەررەلىگى. تارىخ باغلىنىشلىق بولىدۇ. سوتسىيالىزىم ئەھمىيەتتە،
كاپىتالىزىمدىن تۇغۇلغان. بىز ھەم سوتسىيالىزىمنىڭ كاپىتالىزىمدىن ماھىيەتتىن
پەرقلىنىدىغانلىغىنى كورۇشىمىز، شۇنىڭ بىلەن بىللە تارىخىي ۋارىسچانلىغىنىمۇ
كورۇشىمىز لازىم، دىيالېكتىكىلىق ۋە تارىخىي پوزىتسىيە دەل شۇ.

شۇبھىسىزكى، ماركس ئۆزىمۇ «كاپىتال» دا: «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش
شەكىللىرى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا ماسلىشىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەت-
لىرى ۋە ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرى»^① تەتقىق قىلىنىدىغانلىغىنى تەھقىقلەش-
تۇرگەن ۋە ئەينى زاماندا كاپىتالىزىملىق «بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى
قوللىنىۋاتقان تىپىك جاي - ئەنگلىيە» دەپ ئېنىق كورسەتكەن ئىدى.^② «كاپىتال»
①② «كاپىتال» 1 - توم. 1 - كىتاپ، 13 - بەت.

نىڭ تەتقىقات مەقسىدىمۇ ناھايىتى ئېنىق، ماركس: «ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىدى ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى (كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى - نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن) ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىش»^① دېگەن ئىدى. بۇلارغا قاراپلا، «كاپىتال» پەقەت كاپىتالىزىمنىلا تەتقىق قىلدۇ، سوتسىيالىستىك سىياسى ئىقتىسادات بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىز، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولامدۇ؟ شۇبھىسىز ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. نىمە ئۈچۈن؟

بىرىنچىدىن، «كاپىتال»دا قوللىنىلغان تۇپ ئۇسۇل ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكا ئۇسۇلى. خۇددى لېنىن ئېيتقاندا: «ماركس گەرچە «مەنتىقە» (چوڭ ھەرىپتە تىزىلغان) قالدۇرۇپ كەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن «كاپىتال» چە مەنتىقە قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇ مەنتىقىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، نوۋەتتىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشىمىز لازىم»^②. «كاپىتال»دىكى تەسىرلىك ھەم چوڭقۇر، جانلىق دىئالېكتىكا بىزنى سوتسىيالىزىمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ ئىلمىي بولغان مېتودولوگىيە بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇدەل مۇرەككەپ ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ تۇپ ئۇسۇلىدۇر.

شۇنىڭ بىلەن بىللە «كاپىتال»نىڭ سېستىمىلىق قۇرۇلمىسى بىزنىڭ سوتسىيالىستىك سىياسى ئىقتىسادات ئىلمىنى بەرپا قىلىشىمىز ئۈچۈنمۇ ناھايىتى پايدىلىق. «كاپىتال» «قوشۇمچە قىممەت نەزىرىيىسىنىڭ تارىخى» دېگەن قىسمىدىن باشقا، جەمئىي 3 تومغا بۆلۈندى. 1 - تومدا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مەسىلىلەر نۇقتىلىق بايان قىلىندى؛ 2 - تومدا، ئوبوروت جەريانىدىكى مەسىلىلەر نۇقتىلىق بايان قىلىندى؛ 3 - تومدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتۈن جەريانى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىندى. دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى مەسىلىسى بايان قىلىنغاندا، ئوبوروت مەسىلىسىگە بىرلەشتۈرۈلگەن؛ ئوبوروت مەسىلىسى بايان قىلىنغاندا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا بىرلەشتۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن، ئىشلەپچىقىرىشنى ئوبوروتتىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدىغانلىغىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش جەريانى تەھلىل قىلىنغاندا، بۇ يەنە تەقسىمات مەسىلىسىگە بىرلەشتۈرۈلگەن. شۇنىڭدەك، ئەمگەك قىممىتى نەزىرىيىسى بىلەن قوشۇمچە قىممەت نەزىرىيىسى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇلغان. «كاپىتال»نىڭ پۇختا تۈزۈلمىسىنى، پۈتكۈل نەزىرىيىنى قىل سىغمايدىغان قىلىپ بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرغان. بۇ بىزنىڭ سوتسىيالىستىك سىياسى ئىقتىسادات ئىلمىنى بەرپا قىلىشىمىز ئۈچۈن ئەڭ ياخشى ئۆلگىدۇر.

ئىككىنچىدىن، «كاپىتال»نىڭ دىئالېكتىكىسى بويىچە، سوتسىيالىستىك جەمئىيەت

① «كاپىتال» 1 - توم، 1 - كىتاپ، 19 - بەت.

② «لېنىن ئەسەرلىرى» 38 - توم، 357 - بەت.

يەتتىنچى كاپىتالىستىك جەمئىيەتنى ھەرگىز ئاددى ھالدا ئىنكار قىلمايدىغانلىقى، بەلكى ئاكتىپ ھالدا ئىلغايدىغانلىغىنى تەھقىقلەشتۈرگەن. يەنى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، كاپىتالىزىم جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا سوتسىيالىزىم جەمئىيەتكە ئۆتۈشكە يۈزلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، سوتسىيالىزىم جەمئىيەتمۇ مۇقەررەر ھالدا كاپىتالىزىم ياراتقان قۇدرەتلىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. كاپىتالىستىك تۈزۈم يوقىتىلىدۇ، لېكىن كاپىتالىزىم ياراتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يوقىتىلمايلا قالماي، بەلكى دەل سوتسىيالىستىك جەمئىيەت قۇرۇشنىڭ ماددىي تېخنىكا ئاساسى قىلىنىدۇ. سوتسىيالىزىم كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى دېگەن بۇ بويۇن ئۇرۇقنى پاچا قىلىپ تاشلاپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازات قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئېرىشىلگەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ھەرگىز نابوت قىلمايدۇ. بىز ھەتتا كاپىتالىزىم بەرپا قىلغان ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇشقا ئالاقىدار تۈزۈملەرنىڭ كاپىتالىستىك خۇسۇسىيەتلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىشقا ماس كېلىدىغان تېخنىكىلىق تەرەپلىرىنى ھەرگىز ئىرادىلا ئىنكار قىلىۋەتمەي، داۋاملىق ئىشلىتىشىمىز ۋە ئىشلىتىشىمىز.

«كاپىتال» كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن بىللە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىمۇ تەتقىق قىلغان. شۇڭا ئۇنىڭدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ھەزكەتلىرىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئالاقىدار ئومۇمىي بايانلارمۇ بار. ماركسىزىم ئەزەلدىن شۇنداق قارايدۇكى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىش جەريانىدا، كىشىلەر مەقسەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۆزى سىنىپلىققا ئىگە ئەمەس. بۇ مۇئەييەن ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدىكى سىنىپىي مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەمما ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ، كاپىتالىستلار پايدا قوغلىشىشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك، سوتسىيالىستىك دولەتلەرمۇ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كەڭ ئەمگەكچى خەلققە بەخت يارىتىشى مۇمكىن. شۇڭا «كاپىتال» نىڭ ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيەتلىرى ھەققىدىكى بىر قاتار ئومۇمىي بايانلىرى بىز ئۈچۈن بۈگۈنكى كۈندىمۇ ناھايىتى پايدىلىق.

ماركس: «ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى بىۋاسىتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى مۈلكى بولۇش سۈپىتى بىلەن كاپىتال ھىساپلانمايدۇ. ئۇلار پەقەت ئەينى ۋاقىتتا يەنە ئىشچىلارنى ئېكىسپىلانئاتسىيە قىلىدىغان ۋە ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋاسىتە بولغان شارائىتىدا كاپىتال بولالايدۇ»^① دەپ ئېيتىشنى كۆرسەتكەن ئىدى. دېمەك، «كاپىتال» دا، كاپىتالىستىك تەرىپى قاتتىق بەلگىلىنىدۇ.

① «كاپىتال» 1 - توم، 835 - بەت.

لەنگەن، كاپىتال قوشۇمچە قىممەت ئېلىپ كېلەلەيدىغان قىممەت دەپ شەرھىلەنگەن، كاپىتالىست بولسا، كاپىتالىنىڭ ئادەملەشتۈرۈلۈشىدۇر، خالاس. بۇ نۇقتىنى چۈشىنىش «كاپىتال» نىڭ ماھىيىتىنى ئىگەللەشنىڭ ئاچقۇچى.

ئۈچىنچىدىن، ماركس «كاپىتال» دا، كاپىتالىستىك تۈزۈمنى نۇقتىلىق تەھلىل ۋە تەنقىت قىلىش بىلەن بىللە، كەلگۈسى جەمىيەت، يەنى سوتسىيالىزىم جەمىيىتى بىلەن كوممۇنىزىم جەمىيىتىگە ئالاقىدار مەسىلىلەرنى سېلىشتۇرغان ھالدا بايان قىلغان. كەلگۈسى جەمىيەت ھەققىدىكى بايانلار، «كاپىتال» نەزىرىيىسى تەھلىلىنىڭ مۇقەررەر مەنتىقىلىق يەكۈنىدۇر. بۇ نۇقتا توغرىسىدا لېنىن: «ماركسنىڭ پۈتكۈل نەزىرىيىلىرى، ھازىرقى زامان كاپىتالىزىمىنى ئەڭ تەل - توكۇس، ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ تەراپلىق، مەزمۇنغا باي بولغان تەرەققىيات نەزىرىيىسى ئارقىلىق تەكشۈردى. تەبىئىكى، ئۇ مۇشۇ نەزىرىيە ئارقىلىق يەنە كاپىتالىزىمنىڭ پات ئارىدا گۇمران بولىدىغانلىقى مەسىلىسىنى، شۇ ئارقىلىق كەلگۈسى كوممۇنىزىمنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى مەسىلىسىنى تەكشۈردى»^① دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

«كاپىتال» دا، كەلگۈسى جەمىيەتنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى مەسىلىسىنى نىمىگە ئاساسلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى؟ لېنىن مۇنداق دېگەن ئىدى: «بۇ يەردىكى ئاساس شۇكى، كوممۇنىزىم كاپىتالىزىمدىن پەيدا بولغان، ئۇ تارىختا كاپىتالىزىمدىن تەرەققى قىلغان بولۇپ، كاپىتالىزىم پەيدا قىلغان ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ رول ئوينىغانلىغىنىڭ نەتىجىسى»^②.

يۇقۇرقىلارنى يىغىنچاقلىغاندا، «كاپىتال» سوتسىيالىستىك سىياسى ئىقتىسادات بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىز، دېيىلگەن نۇقتىسىنەزەر. ئىز بېسىپ تۇرالمايدۇ.

2

بىز «كاپىتال» نىڭ سوتسىيالىستىك سىياسى - ئىقتىسادات بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردۇق. لېكىن يۇقۇرىدا، پەقەت ئەڭ ئومۇمىي ئىزاھلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويدۇق، خالاس. ئەمدى «كاپىتال» نىڭ بىزنىڭ سوتسىيالىستىك سىياسى - ئىقتىساداتنى تەھلىل قىلىشىمىز ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى «كاپىتال» نىڭ كونكرىت مەزمۇنلىرىغا بىرلەشتۈرۈپ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزاھلىشىمىز زورۇر.

بىرىنچىدىن، «كاپىتال» دا ئىقتىساداتشۇناسلىقنىڭ ئومۇمىي كاتىگورىيىسى

①② «لېنىن ئەسەرلىرىدىن تاللانمىلار» 3 - توم، 243 - بەت.

ۋە ئومۇمى قانۇنىيىتى توغرىسىدا بېرىلگەن ئىلمىي بايانلار يەنىلا، سوتسىيالىستىك سىياسى - ئىقتىسادنىڭ نەزىرىيىۋى ئاساسدۇر.

كونكرىتلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئەمگەك، ئەمگەك جەريانى، ئەمگەك كۈچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، شۇنىڭدەك، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى جەزمەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتىرىگە ئۇيغۇن كېلىش قانۇنىيىتى، ئىجتىمائى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى، ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسى ئېھتىياجىدىن ئاشقان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىغى ۋە ئېشىنچە ئەمگىكى بارلىق جەھەتلەرنىڭ ئاساسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. دەرۋەقە، بەزى ئۇقۇملار بۇرۇلۇش ئىقتىساد ئىلمىدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ بولغان. لېكىن، ماركس «كاپىتال»دا، ئۇلارنى تېخىمۇ ئىلمىي ئاساسلار ۋە ئىزاھلار بىلەن تەمىنلىگەن، ئۇلارغا تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ توغرا مەنا بەرگەن. «ئەمگەك» دىگەن ئومۇمى ئۇقۇمنى مىسالغا ئالساق، ماركس ئۇنىڭ ئىككى ياقلىمىلىق خاراكتىرىنى ئىلمىي شەرھىلىدى. ئەمگەكنى تەبىئىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەمگەك — ئىنسانلارنىڭ «نورمال ھاياتلىق پائالىيىتى»^①، «ئادەم بۇ جەرياندا ئۆزىنىڭ پائالىيىتى بىلەن ئۆزى بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدا ماددىلار ئايرىۋاشلىنىشىغا ۋاستىچىلىق قىلىدۇ. بۇ ئايرىۋاشلاشنى تەرتىپكە سالدۇ ۋە كونتۇرۇل قىلىدۇ. ئادەمنىڭ ئۆزى بىرخىل تەبىئەت كۈچى سۈپىتىدە تەبىئەت ماددىسىغا قارىمۇ - قارشى تۇرىدۇ. ئادەم تەبىئەت ماددىسىنى ئۆزىنىڭ ھاياتى ئۈچۈن ياراقلىق بولغان مەلۇم بىر شەكىلدە ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش ئۈچۈن، ئۆز بەدىنىنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىنى — قول ۋە پۇتلىرىنى، باش ۋە بارماقلىرىنى ھەركەتكە كەلتۈرىدۇ. شۇ ھەركەت ۋاستىسى بىلەن تاشقى تەبىئەتكە تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىدۇ، ئادەم شۇنىڭ بىلەن ئۆز تەبىئىتىنىمۇ ئۆزگەرتىدۇ»^②. تەبىئەت دۇنياسىدا ھاياتلارمۇ تۇغما «ئەمگەك» قابىلىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. لېكىن، پەقەت ئىنسانلارنىڭ ئەمگىگىلا، مەقسەتلىك ۋە پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى بولىدۇ. ماركس جانلىق ۋە ئوبرازلىق بىر تەمسىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دىگەن ئىدى: «ئومۇمچۈكنىڭ ئىشى توقۇمىچىنىڭ ئىشىنى ئەسلىتىدۇ؛ ھەسەل ھەرىكەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇۋا سېلىش ماھارىتى بىلەن كىشىلەر، نۇرغۇن ئارىخىتىكتورلارنى خىجالەتچىلىكتە قالدۇرىدۇ. لېكىن، ئەڭ يارامسىز ئارىخىتىكتورمۇ ئەڭ ماھىر ھەسەل ھەرىكىتىدىن ھەممىدىن ئاۋال شۇنىڭ بىلەن پەرقلىنىدۇكى، ئۇ مومدىن ئۇۋا سېلىشتىن ئاۋال، بۇ ئۇۋىنى مىڭسىدە ئاللىقاچان قۇرۇپ بولغان، ئەمگەك جەريانىنىڭ ئاخىرىدا ئېرىشىلگەن نەتىجە بۇ جەريان باشلانماستىن ئىل

① «كاپىتال» 1 - توم، 60 - بەت.

② «كاپىتال» 1 - توم، 288 - بەت.

گىرنىلا، ئەمگە كچىنىڭ تەسەۋۋۇرىدا ئىدىيىۋى رەۋىشتە مەۋجۇت بولغان بولىدۇ. ئەمگە كچى ھەسەل ھەرىدىن تەبىئەت بەرگەن نەرسىنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىش بىلەنلا پەرق قىلىپ قالمايدۇ. تەبىئەت بەرگەن نەرسىدە ئۇ ئۆزىنىڭ ئاڭلىق مەقسەدىنمۇ ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. بۇ مەقسەت قانۇن سۈپىتىدە ئەمگە كچىنىڭ ھەرىكەت قىلىش ئۇسۇلىنى ۋە بۇ ھەرىكەتنىڭ خاراكتىرىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ ۋە ئەمگە كچى ئۆزىنىڭ ئىرادىسىنى ئەنە شۇ مەقسەتكە بويسۇندۇرۇشى لازىم»^①.

ئىنسانلارنىڭ ئەمگىگى يەنە ئىجتىمائىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. چۈنكى، كىشىلەرنىڭ ئەمگىگى يەككە - يىگانە بولمايدۇ، بەلكى كىشىلەر ئىشلەپ چىقىرىش ئەمگىگى جەرياندا بىر - بىرى بىلەن ئىجتىمائى مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ. كىلاسسىك سىياسى - ئىقتىسادشۇناس ئادام سىمىت، كىشىلەرنىڭ ئەمگىگى پەقەت بىر خىل «قۇربان بېرىش» دەپ قارىغان ئىدى. لېكىن ماركسنىڭ قارىشىچە، ئەمگە كچىلەرنىڭ ئەمگىگى مۇئەييەن ئىجتىمائى تۈزۈمنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. كاپىتالىستىك ئېكىسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى شارائىتىدا، ياللانما ئىشچىلار كىشەنسز قۇل، ئۇلارنىڭ ئەمگىگى ماھىيەتتە يەنىلا قۇللارچە ئەمگەك بولىدۇ. كاپىتالىستىكلارنىڭ نەزىرىدە، ياللانما ئىشچىلار ماشىنىغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ، ئۇلار كاپىتالىستىك بىر بولۇشى (ئۆزگەرمەس كاپىتال ۋە ئۆزگىرىشچان كاپىتال) بولىدۇ. بۇنداق تۈزۈم شارائىتىدا ئىشچىلارنىڭ ئەمگىگىدە نەدىكى ئاكتىپچانلىق بولسۇن؟ ئىشچىلار بۇرژۇئا - زىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزلىرى خوجايىن بولغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۆزى ۋە سوتسىيالىزىم ئۈچۈن ئەمگەك قىلالايدۇ. مۇشۇ چاغدىلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئەمگەك ئاكتىپچانلىغى تولۇق جارى قىلىنىدۇ. دېمەك، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ئاكتىپچانلىغىنىڭ تولۇق جارى قىلىنىشى ئەمگەك مەزمۇنى ۋە ئەمگەك ئۇسۇلىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ماركس مۇنداق دېگەن ئىدى: بارلىق خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك شارائىتىدا ئەمگەكچىلەر «ئەمگەكنى ئۆزىنىڭ جىسمىنى ۋە ئەقلىي كۈچلىرىنىڭ پائالىيىتى دەپ زوقلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس»^②. پەقەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ئومۇم مۈلۈكچىلىگى شارائىتىدا، ئەمگەك بىۋاسىتە ئىجتىمائىلىققا ۋە ئومۇمىلىققا ئىگە بولۇپ، ھەممە ئادەم ئاڭلىق ئەمگەك قىلىدىغان، باراۋەرلىك ئاساسىدا ئەمگەككە قاتنىشىدىغان، ئورتاق ئىش ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدىغان بولىدۇ.

ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائى خاراكتىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش - سىياسى ئىقتىسادنىڭ مۇھىم مەزمۇنى. سوتسىيالىستىك ئەمگەك بىلەن كاپىتالىستىك ئەمگەكنىڭ خاراكتىرى جەھەتتىكى تۈپ پەرقىنى چۈشەنگەندىلا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى

① ② «كاپىتال» 1 - توم، 288 -، 289 - بەتلەر.

دىكى «قوشۇمچە ئەمگەك» نىڭ ئوخشاش بولمىغان تۈزۈم شارائىتىدا، ئوخشاش بولمىغان مەنىگە ئىگە بولىدىغانلىغىنى شەرتلىگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك سىياسى - ئىقتىسادنىڭ بىر قاتار كاتىگورىيىلىرى ۋە قانۇنىيەتلەرنى توغرا تەھلىل قىلغىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ جەزمەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتىرىگە ئۇيغۇن كېلىشى، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چوقۇم نىسبەت بولمىغاچقا راۋاجلىنىشى، ئەمگەكچىنىڭ خۇسۇسىي ئېھتىياجىدىن ئاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى ۋە قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئىكەنلىكىگە ئوخشاش ئىجتىمائى قانۇنىيەتلەرگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك سىياسى - ئىقتىسادنىكى مۇھىم ئەھمىيىتىنى سوزلىمىسەكمۇ ئېنىق. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، «كاپىتال» نىڭ 1 - نومۇرىنىڭ ھەمكارلىشىش، ئىش تەقسىماتى ۋە ئىش مەيدان قول سانائىتى، ماشىنىلار ۋە يېرىك سانائەت دېيىلگەن 11 -، 12 -، 13 - باپلىرىنىڭ 200 گە يېقىن بېتىدە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرىققىياتىنىڭ 3 باسقۇچى بايان قىلىنغان. بۇ قىسىمنىڭ مەزمۇنىدا، تېڭى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، كاپىتالىزم تەدرىجى ھالدا ئۆزىنىڭ بىر قەدەر ئىلغار ماددىي تېخنىكا ئاساسىنى ياراتقانلىقى ئۈچۈن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى سۈلۈنى ئاخىرقى ھىساپتا، دۇنيا مىقياسىدا فېوداللىق تۈزۈمنىڭ ئورنىغا دەستە تەكەنلىكى چوڭقۇر كورسىتىلگەن. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دا: «بۇرژۇئازىيىنىڭ ئۆزىنىڭ 100 يىلغا يەتمىگەن سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى داۋامىدا ياراتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، ئۆتكەنكى بارلىق دەۋرلەردە يارىتىلغان پۈتۈن ئىشلەپچىقىرىش كۈچىدىنمۇ كۆپ، زور بولدى»^① دەپ كورسىتىلگەن. دېمەك، كاپىتالىزم تەڭداشسىز قۇدرەتلىك ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ياراتقانلىقتىن، فېوداللىق تۈزۈم ئۈستىدىن ئاخىرقى ھىساپتا غەلبە قىلدى. شۇڭا، ئالاھىدە تارىخىي باسقۇچتا پۈت تېرەپ تۇرۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلىدى. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، كاپىتالىزممۇ پەقەت ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى پائال راۋاجلاندۇرۇپ، كاپىتالىزم يېتەلمەيدىغان ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى ئارقىلىق قۇدرەتلىك ماددىي تېخنىكا ئاساسىنى ياراتقاندىلا، كاپىتالىزم ئۈستىدىن ئاخىرقى ھىساپتا غەلبە قىلالايدۇ. بۇ گۈنكى كۈندە، پارتىيىمىز قەتئىي تەۋرەنمەستىن خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكىدى. بۇ تارىخىي قانۇنىيەتكە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن. شۇڭا، تامامەن توغرا.

ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى پائال راۋاجلاندۇرۇشتىمۇ
① «ماركىس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانمىلار» 1 - توم، 256 - بەت.

پەقەت سۇبېكتىپ ئارزۇغلا تايانماق، نەتىجە چىقمايدۇ. ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق، نىسبەتلىك ھالدا راۋاجلاندۇرۇش لازىم. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش خۇسۇسى مۇلۇكىنىڭ كاساپىتىدىن ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدىلا داۋاملىشىدۇ. ئۇنىڭ پىلانلىق، نىسبەتلىك بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت سوتسىيالىزىم جەمئىيىتىدىلا، پىلانلىق، نىسبەتلىك بولۇشى ئىشقا ئاشۇرالايدۇ. ماركىنىڭ ئىجتىمائى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ھەققىدىكى نەزىرىيىلىرىدە ئېچىپ بېرىلگەن ئومۇمى قانۇنىيەت، دەل بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى پىلان تۈزۈشمىزنىڭ نەزىرىيىۋى ئاساسى. ئېلىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ئۇزاق ۋاقىت سەرپ قىلىپ تەكشۈشتىكى مەقسەت، نىسبەت بۇزۇلغان ئىلگىرىكىدەك ھالەتنى ئۆزگەرتىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ سالماق قەدەملەر بىلەن يۈكسىلىشىنى تەمىنلەش ئۇچۇندۇر.

ياش ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆز ئىھتىياجىدىن ئاشقان يېزا ئىگىلىك ئەمگەكچى — بارلىق جەمئىيەتلەرنىڭ ئاساسى. بۇ يېزا ئىگىلىكىنىڭ خەلق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىغىنى، يەنى بىز دائىم ئېيتىپ كېلىۋاتقاندەك، يېزا ئىگىلىكى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بولۇپمۇ، ئېلىمىزدە يېزا ئىگىلىك نوبۇسى ئومۇمى ئاھالىنىڭ %80 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېزا ئىگىلىكى ئىنتايىن ئاجىز. شۇڭا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سا-ئائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمى قىممىتىنى ئىككى قاتلاشتا، يېزا ئىگىلىكىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم نۇقتىنى چىڭ تۇتۇشمىز لازىم. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يۈكسەلسە، ئېلىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى تېزىرەك راۋاجلىنىدۇ. خەلق ئىگىلىكى؛ ئەكسىچە بولغاندا، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدىغانلىغىنى كۆپ يىللىق ئەمىلىيەت ئىسپاتلىدى. دېمەك، پارتىيە 12 - قۇرۇلتىيى يېزا ئىگىلىكىنى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئىستىراتېگىيىلىك مۇھىم نۇقتىسى قىلىشى تەكىتلىگەندە، نەزىرىيە ۋە ئەمىلىيەتنى ئۆز-ئارا بېكىتىپ ئاساس قىلغان.

ئىككىنچىدىن، «كاپىتال»دىكى توۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمى خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدىكى تەھلىللەر ۋە قىممەت قانۇنى ھەققىدىكى ئىلمىي بايانلار بۈگۈنكى كۈندە، بىزنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى توۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە توۋار ئالماشتۇرۇشنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى نەزىرىيىۋى ئاساسىمىزدۇر. توۋارنىڭ ئىككى ئامىلى، ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىغى، پۇلنىڭ 5 خىل فۇنكسىيىسى، قىممەت ۋە باھا، شۇنىڭدەك قىممەت قانۇنىنىڭ توۋار قىممىتىنى زورۇر ئىجتىمائى ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلەشنى تەلەپ قىلىدىغانلىغى، توۋار ئىشلەپچىقىرىش قارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى توۋار ئالماشتۇرۇشتا، تەڭ باھادا ئالماشتۇرۇش پىرىنسىپىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇش، قىممەت قانۇنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت

نى تەڭشەشتىكى رولى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مىسالغا ئالساق، ئۇلاردىكى كاپىتالنىڭ خۇسۇسىيەتلەر ئېلىپ تاشلانمىسى، ئاساسىي قائىدىلىرى سوتسىيالىزىم جەمئىيىتىگە ماس كېلىۋېرىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، بۇ جەھەتتىكى ئاڭلىقلىغىمىز كەمچىل بولۇپ، توۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولىنى ئىنكار قىلىشقا ئۇرۇنغان ئىدۇق، نەتىجىدە، غايەت زور زىيانغا ئۇچرىدۇق؛

«كاپىتال» دا، «توۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى زور رول شەرتلەرنىڭ بىرسى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغانلىقى؛ ئىككىنچىسى، توۋارلارنىڭ باشقا - باشقا ئىگىلەرگە مەنسۇپ بولغانلىقى»^① دەپ كورسەتكەن. بۇگۈنكى كۈندە، بىزدە كۇنساناپ راۋاجلىنىۋاتقان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى كۆپ خىل ئىگىلىك شەكىللىرىمۇ مەۋجۇت. ئىككى خىل ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مەلۇم دائىرىدە يەنە يەككە ئىگىلىكمۇ بار. شۇڭا، ھازىرقى سوتسىيالىزىم باسقۇچىدا، توۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن توۋار ئالماشتۇرۇش مۇقەررە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئېنىقلىس: «ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى جەمئىيەت ئىگەللىگەن ھامان، توۋار ئىشلەپچىقىرىش يوقىتىلىدۇ»^② غانلىغىنى تەسەۋۋۇر قىلىنغان ئىدى. ئەمما بىزنىڭ بۇگۈنكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىمىز تېخى بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى جەمئىيەت تولۇق ئىگەللىگەن دەرىجىگە يەتمىدى. توۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە توۋار ئالماشتۇرۇشلا بولىدىكەن، قىممەت قانۇنىيىتى مۇقەررە رول ئوينىمايدۇ. ماركس تەكىتلەپ: «چۈنكى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، ئىجتىمائىي زورۇر ئىش ۋاقتى، خۇسۇسىي ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى تەسادىپى ۋە دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق تەرتىپكە سالغۇچى تەبىئەت قانۇنى سۈپىتىدە، پەقەت زورلۇق كۈچ بىلەن ئۆزىگە يول ئېچىپ ئالدىۋىكى، بۇ تەبىئەت قانۇنى، خۇددى ئوي كىشىنىڭ بېشىغا غولاپ چۈشكەن چاغدا تارتىلىش قانۇنىنىڭ ئەمەل قىلىشىدەك ئەمەل قىلىنىدۇ»^③ دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. شۇڭا، پارتىيىمىز تارىخىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىگەن ئاساستا، «ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا، پىلانلىق ئىگىلىكنى يولغا قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بازارنىڭ تەڭشەشتىكى قوشۇمچە رولىنى جارى قىلىش، سوتسىيالىستىك توۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە توۋار ئالماشتۇرۇشنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش لازىم»^④ دەپ ئېنىق كۆرسەتتى. شۇبھىسىزكى، بۇمۇ توغرا.

① «كاپىتال» 1 - توم، 55 - بەت.

② «دىۋرېڭغا قارشى» 279 - بەت.

③ «كاپىتال» 1 - توم، 1 - كىتاپ 117 - بەت.

④ «دولتتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا دائىر بىر قانچە مەسىلىلەر توغرىسىدا قارار» بىرۋىشۇرا 55 - بەت.

ئۇچىنچىدىن، «كاپىتال»دىكى كەلگۈسى جەمئىيەت ھەققىدىكى ئىلمىي پەرەز بىزگە سوتسىيالىزىم ۋە كوممۇنىزىمنىڭ بەزى ئاساسىي ئالامەتلىرىنى ئوچۇق كۆر-سىتىپ بەردى. توۋەندە بىز بۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يىغىن-چاقلىغان ھالدا بەزى ئىزاھلارنى بېرىمىز.

(1) كەلگۈسى جەمئىيەت — «ئەركىن كىشىلەردىن بىرىككەن گەۋدە» بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىدا ئومۇمى مۈلۈكچىلىكنى، شەخسى ئىستىمال بۇيۇملىرىدا، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويدۇ.

1 - تومنىڭ 1 - باپ، 4 - پاراگرافىدا ماركس مۇنداق دىگەن ئىدى: «ئىنھايەت، يەنە بىر مىسال تەرىقىسىدە ئومۇمى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن ئەمگەك قىلىدىغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسى ئەمگەك كۈچلىرىنى بىر ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈچى سۈپىتىدە، پىلانلىق رەۋىشتە سەرپ قىلىدىغان ئەركىن كىشىلەر ئىتتىپاقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەيلى، روبىنزون ئەمگىكىنىڭ ھەممە تەرەپلىرى بۇ يەردە تەكرارلىنىدۇ، تەكرارلانغاندەك خۇسۇسى مىقياستا ئەمەس، ئىجتىمائىي مىقياستا تەكرارلىنىدۇ. روبىنزوننىڭ پۈتۈن ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى پەقەت ئۇنىڭ ئۆز شەخسى مەھسۇلاتى ئىدى ۋە دىمەك، ئۇنىڭ ئۆزىگە تېگىشلىك بولغان بىۋاسىتە ئىستىمال بۇيۇملىرى ئىدى. ئەركىن كىشىلەر ئىتتىپاقىنىڭ پۈتۈن ئەمگەك مەھسۇلاتى ئىجتىمائىي مەھسۇلاتتۇر، بۇ مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمى يېڭىدىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ، بۇ قىسىم ئىجتىمائىي قىسىم بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. ئىككىنچى قىسىم بولسا، ئىتتىپاق ئەزالىرى تەرىپىدىن تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى سۈپىتىدە ئىستىمال قىلىنىدۇ، شۇ سەۋەپتىن، بۇ قىسىم ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىشى لازىم، بۇ تەقسىمات ئۇسۇلى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆز خاراكى تېرىگە ۋە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، توۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن پەقەت سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش ئۇچۇنلا، بىز ھەر بىر ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ تىرىكچىلىك ۋاسىتىلىرىدىكى ھەسسىسى ئۇنىڭ ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ، دەپ پەرەز قىلىمىز. بۇنداق شارائىتتا ئەمگەك ۋاقتى ئىككى خىل رول ئوينىغان بولاتتى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي پىلانلىق تەقسىماتى تۈرلۈك ئەمگەك فۇنكسىيەلىرى بىلەن تۈرلۈك ئىستىماللارنىڭ ئارىسىدا تېگىشلىكچە مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ. ئىككىنچى تەرەپتىن، ئەمگەك ۋاقتى شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ جەمئىي ئەمگەكتە ۋە دىمەك، پۈتۈن مەھسۇلاتنىڭ خۇسۇسى ئىستىمال قىلىنىدىغان قىسمىدا، خۇسۇسى قاتنىشىشنىڭ ئولچىمى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ، بۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ ئۆز ئەمگىكىگە ۋە ئۆز ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىغا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىشتىمۇ، تەقسىماتتىمۇ ئوچۇق ئاي

دىڭ بولۇپ قېلىۋېرىدۇ»^①. سوتسىيالىستىك دولەتنىڭ ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىك جەھەتتىكى بەلگىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى، شەخسىي ئىستىمال بۇيۇملىرىغا ئەمگەكنى ئولچەم قىلغان ئەمگىگە قاراپ تەقسىم قىلىش پىرىنسىپىنى يۈرگۈزۈپ، كوپ ئىشلىگەن كوپ ئېلىش، ئاز ئىشلىگەن ئاز ئېلىش، ئەمگەك ئىقتىدارى بار بارلىق كىشىلەردىن كىم ئىشلىمىسە، شۇ چىشىلىمەسلىكىنى بولغا قويۇشتىن ئىبارەت. بۇنى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساس قىلىنغان كاپىتالىستىك جەمئىيەت بىلەن سېلىشتۇرغاندا، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكى ئوق كورۇنىدۇ.

(2) كەلگۈسى جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىق، نىسبەتلىك راۋاجلىنىدۇ. 2 - تومنىڭ 18 - بابىدا، ماركس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: ئىجتىمائىي جامائەت مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا، جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىشنى «قايسى مىقياستا ئېلىپ بېرىش» نى بەلگىلىشى، شۇنداق قىلىپ «جەمئىيەت ئەمگەك كۈچى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى باشقا - باشقا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىشى»^② لازىم. شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشمۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى قىسمىدا نىسبەت بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. 20 - بابتا مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: «مۇبادا، ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىستىك بولماستىن، ئىجتىمائىي جامائەت مۇلۇكچىلىكىدە بولىدىكەن، ئۇنىڭدا ناھايىتى روشەنكى، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، بىرىنچى تۈردىكى بۇ مەھسۇلاتلار ئوخشاشلا، ئۈزلۈكسىز ھالدا تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى قىلىنىپ، بۇ تۈرنىڭ ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئارىسىدا تەقسىم قىلىنىدۇ، بىر بولۇڭى، بىنۋاستە بۇ مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماقتا قالدۇرۇلىدۇ. يەنە بىر قىسمى باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىغا كۆچۈرۈلىدۇ. شۇڭا، بۇ تۈرنىڭ باشقا - باشقا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا، بىر خىل ئۈزلۈكسىز بولغان موكىسىمان ھەركەت يۈز بېرىپ تۇرىدۇ»^③. خەلق ئىگىلىگىنىڭ پىلانلىق، نىسبەتلىك راۋاجلىنىشى، سوتسىيالىزىمنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي قانۇنى بولۇپ، پىلانلىق ئىگىلىك سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىگىدۇر. پىلانلىق ئىگىلىكتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستىمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەڭپۇڭلۇغىنى ساقلاش (كونكىرېت قىلىپ ئېيتقاندا، يېزا ئىگىلىك، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەتنى نىسبەت

① «كاپىتال» 1 - توم، 123 - بەت.

② «كاپىتال» 2 - توم، 396 - بەت.

③ «كاپىتال» 2 - توم، 473 - ، 474 - بەتلەر.

دىڭ بولۇپ قېلىۋېرىدۇ»^①. سوتسىيالىستىك دولەتنىڭ ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىك جەھەتتىكى بەلگىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى، شەخسىي ئىستىمال بۇيۇملىرىغا ئەمگەكنى ئولچەم قىلغان ئەمگىگە قاراپ تەقسىم قىلىش پىرىنسىپىنى يۈرگۈزۈپ، كوپ ئىشلىگەن كوپ ئېلىش، ئاز ئىشلىگەن ئاز ئېلىش، ئەمگەك ئىقتىدارى بار بارلىق كىشىلەردىن كىم ئىشلىمىسە، شۇ چىشىلىمەسلىكىنى يولغا قويۇشتىن ئىبارەت. بۇنى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساس قىلىنغان كاپىتالىستىك جەمئىيەت بىلەن سېلىشتۇرغاندا، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكى تولىق كورۇنىدۇ.

(2) كەلگۈسى جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىق، نىسبەتلىك راۋاجلىنىدۇ. 2 - تومنىڭ 18 - بابىدا، ماركس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: ئىجتىمائىي جامائەت مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا، جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىشنى «قايسى مىقياستا ئېلىپ بېرىش» نى بەلگىلىشى، شۇ ئارقىلىق «جەمئىيەت ئەمگەك كۈچى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى باشقا - باشقا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىشى»^② لازىم. شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش مۇلۇكچىلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا نىسبەت بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. 20 - بابتا مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: «مۇبادا، ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىستىك بولماستىن، ئىجتىمائىي جامائەت مۇلۇكچىلىكىدە بولىدىكەن، ئۇنىڭدا ناھايىتى روشەنكى، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، بىرىنچى تۈردىكى بۇ مەھسۇلاتلار ئوخشاشلا، ئۈزلۈكسىز ھالدا تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى قىلىنىپ، بۇ تۈرنىڭ ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئارىسىدا تەقسىم قىلىنىدۇ، بىر بولۇڭى، بىنۋاستە بۇ مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماقتا قالدۇرۇلىدۇ. يەنە بىر قىسمى باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىغا كۆچۈرۈلىدۇ. شۇڭا، بۇ تۈزۈمنىڭ باشقا - باشقا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا، بىر خىل ئۈزلۈكسىز بولغان موكسىمان ھەركەت يۈز بېرىپ تۇرىدۇ»^③. خەلق ئىگىلىگىنىڭ پىلانلىق، نىسبەتلىك راۋاجلىنىشى، سوتسىيالىزىمنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي قانۇنى بولۇپ، پىلانلىق ئىگىلىك سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىگە كىرىدۇ. پىلانلىق ئىگىلىكتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستىمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەڭپۇڭلۇغىنى ساقلاش (كونكىرېت قىلىپ ئېيتقاندا، يېزا ئىگىلىك، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەتنى نىسبەت

① «كاپىتال» 1 - توم، 123 - بەت.

② «كاپىتال» 2 - توم، 396 - بەت.

③ «كاپىتال» 2 - توم، 473 - ، 474 - بەتلەر.

بويىچە راۋاجلاندۇرۇش) تەلەپ قىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىنمۇ نىسبەت بولۇشى لازىم. ئىشلەپچىقىرىشنى نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش — ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاچقۇچى. كاپىتالىزىم ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ دەۋرلىك سەۋىيىسى شۇكى، ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە بولۇپ، نىسبەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىن بولمىغاچقا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نىسبىتى ئېشىپ قېلىشىدىن ساقلىنىشقا بولمايدۇ. بەزىلەر سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىمۇ ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ پارتلىشىدىن ساقلىنىش تەس، دەپ قارايدۇ. بۇ نۇقتىسىز زەر خاتا.

(3) كەلگۈسى جەمئىيەتتە، ھىساۋات بارغانسېرى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

2 - تومنىڭ 6 - بابىدا ماركس كەلگۈسى جەمئىيەتتىكى ھىساۋاتنىڭ مۇھىم رولىنى ئالاھىدە مۇنداق كۆرسەتكەن ئىدى: ئىشلەپچىقىرىش «جەرياننى قانچىكى ئىجتىمائىي مىقياستا ئېلىپ بېرىلىدىكەن، ئۇ ئۆزىنىڭ ساپ خۇسۇسىيلىق خاراكتېرىنى شۇنچە يوقىتىدۇ. جەرياننىڭ كونتۇرۇل قىلغۇچىسى ۋە ئىدىيىنىڭ يەكۈنچىسى بولغان ھىساۋات تېخىمۇ ئېھتىياجلىق بولىدۇ؛ شۇڭا، ھىساۋات كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا نىسبەتەن، قول سانائەت ۋە دىخانلارنىڭ تارقاق ئىشلەپچىقىرىشىدىكىدىنمۇ بەكرەك ئېھتىياجلىق، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئىشلەپچىقىرىشقا نىسبەتەن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكىدىنمۇ زورۇر بولىدۇ»^①. ماركس يەنە 3 - تومنىڭ 49 - بابىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: «ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلى يوقالغاندىن كېيىن، يەنە داۋاملىق ساقلىنغان شارائىتتا، قىممەت بەلگىلىمىسى توۋەندىكى مەنىلەردە يەنىلا يېتەكچى رول ئوينايدۇ؛ ئەمگەك ۋاقتىنى تەكشۈش ھەم ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ تۈرلۈك پەرقلىق ئىشلەپچىقىرىشلار ئارىسىدىكى تەقسىماتى. ئەڭ ئاخىرىدا بولسا، بۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھىساۋات، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىنمۇ مۇھىم بولىدۇ.»^②

ئېلىمىزنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئەمىلىيىتى، خەلق ئىگىلىگىنى مەزمۇت قەدەم بىلەن ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي خىزمەتنى بارغانسېرى ئىنچىكە ئىشلەشنىڭ لازىملىغىنى ئىسپاتلىدى. شۇڭا، ھىساۋاتنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىگىلىك ھىساۋاتىنى كۈچەيتىش تامامەن زورۇر. مەركەز شۇنى ئېنىق كۆرسەتتىكى، بۇنىڭدىن كېيىن سۈرئىتى بىر قەدەر ئەمىلىي، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى بىر قەدەر ياخشى، خەلق تېخىمۇ كۆپ نەپ ئالالايدىغان يېڭى

① «كاپىتال» 2 - توم، 152 - بەت.

② «كاپىتال» 3 - توم، 963 - بەت.

يولدا مېڭىشىمىز لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇش، ئوبوروت ساھەلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى تۈرلۈك چارە - تەدبىرلەر بىلەن ئاشۇرۇش يادرولۇق مەسىلە بولۇپ قالدى.

(4) كەلگۈسى جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىشنى تېخىمۇ ياخشى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، مۇۋاپىق زاپاس بولۇشى لازىم.

2 - تومنىڭ ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ھەققىدىكى نەزىرىيە قىسمىدا، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىغىنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى بولغان ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى تەھلىل قىلىنىشى بىلەن بىللە، كەلگۈسى جەمئىيەتتە مۇۋاپىق زاپاس بولۇشنىڭ تامامەن زورۇر ئىكەنلىگىمۇ كورسەتىلگەن. «مۇبادا تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى كاپىتالىستىك شەكىل ئەمەلدىن قالسا، مەسىلە توۋەندىكىچە خۇلاسەلىنىدۇ: ھاياتى ئاياقلاشقان بولسىمۇ، ماددى نەرسىلەر بىلەن تولىنىدىغان بىر قىسىم تۇراقلىق كاپىتال (بۇ يەردە ئىستىمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا، فۇنكىتسىيىنى ئىجرا قىلىدىغان تۇراقلىق كاپىتال كوزدە تۇتۇلىدۇ) سانىنىڭ ئاز - كوپلۇكى يىلدىن - يىلغا ئوخشىمايدۇ. ئەگەر مەلۇم بىر يىلدا سانى ناھايىتى كوپ بولسا (ئىنسانلار كوپىيىشىنىڭ ئوتتۇرىچە ئولۇش نىسبىتىدىن ئېشىپ كەتكىنىگە ئوخشاش)، كېيىنكى يىلدا جەزمەن ناھايىتى ئاز بولىدۇ. باشقا شەرتلەرنى ئوزگەرمىدى دەپ قىياس قىلغاندىمۇ، ئىستىمال ۋاستىلىرىنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىلىشىدا ئېھتىياجلىق بولغان خام ئەشيا، يېرىم تەييار مەھسۇلات ۋە قوشۇمچە ماتېرىياللارنىڭ سانى بۇنىڭ بىلەن كېمەيمەيدۇ؛ شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ئومۇمى سانى بىر ئورۇندا ئاشۇرۇلسا، يەنە بىر ئورۇندا ئازايتىلىشى لازىم. بۇ خىل ئەھۋال پەقەت ئوزلۈكسىز، نىسبى بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىغى ئارقىلىقلا ئورنىغا كەلتۈرۈلىدۇ؛ بىر تەرەپتىن، بىۋاسىتە ئېھتىياجىدىن ئارتۇق بولغان مۇئەييەن مىقداردا كاپىتال ئىشلەپچىقىرىش لازىم؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بولۇپمۇ، خام ئەشيا قاتارلىقلارنىڭ زاپىسىمۇ ھەر يىللىق بىۋاسىتە ئېھتىياجىدىن ئارتۇق بولۇشى كېرەك (بۇنۇقتا، تۇرمۇش ۋاستىلىرىغا ئالاھىدە باپ كېلىدۇ). بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىغى جەمئىيەتنىڭ ئوزىنىڭ قايتا ئىشلەپچىقىرىشىدا زورۇر بولغان تۈرلۈك ماددى ماتېرىياللارنى كونتۇرول قىلغانلىغى بىلەن تەڭ. لېكىن كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىشلىرى قىسىمىدا، بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىغى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى بولىدۇ»^①. بۇنىڭدىن، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىغىنى كونكىرەت تەھلىل قىلىش لازىملىغىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ. كاپىتالىزىم

① «كاپىتال» 2 - توم، 527 - بەت.

شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىغى بولسا، ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ بىر خىل ئىپادىسى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئومۇمىي مۇلۇمكىچىلىگى شارائىتىدىكى مۇۋاپىق بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىغى بولسا، زورۇر بولغان بىر خىل زاپاستۇر. بولۇپمۇ، بىزنىڭ يېرى كەڭ، نوپۇسى كىچىك، ئەھۋالى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان ئېلىمىزدە، ئىشلەپچىقىرىشتىلا خىلمۇ - خىل ئۆزگىرىشلەر بولۇپ قالماستىن، تەبىئىي ئاپەتمۇ كۆپرەك بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا، مۇۋاپىق زاپاسنىڭ بولۇشى تامامەن زورۇر.

(5) كەلگۈسى جەمئىيەتتە، زورۇر ئەمگەك يېڭى مەنىگە ئىگە بولىدۇ، بەلكى ئەمگەكمۇ تەدرىجىي ئومۇملىشىپ بارىدۇ.

1 - تومنىڭ 15 - بابىدا، كاپىتالىزىمنىڭ ئىش ۋاقتى مەسىلىسى بايان قىلىنىپ كېلىپ، مۇنۇلار كورسىتىلىدۇ: «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ يوق قىلىنىشى ئىش كۈنىنى زورۇر ئەمگەك بىلەن چەكلەشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بىراق، بو ھالدا، باشقا شارائىتلار بىر خىل بولغاندا، زورۇر ئەمگەك ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىشى لازىم. بىر تەرەپتىن، ئىشچىنىڭ تۇرۇش شارائىتلىرى بايىراق بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجلىرى ئېشىشى لازىم. ئىككىنچى تەرەپتىن، ھازىرقى قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ بىر قىسمىنى، يەنە ئىجتىمائىي زاپاس فوندى بىلەن جەمغۇرۇش فوندىنى يارىتىش ئۈچۈن، كېرەك بولغان ئەمگەكنى زورۇر ئەمگەككە قوشۇشقا توغرا كېلەتتى»^①. بۇ يەردە سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ بىر تەرەپتىن ئۆزى ئۈچۈن ئەمگەك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن جەمئىيەت ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ ئىككىسى شەكىلدە پەرقلىق بولسىمۇ، ماھىيەتتىن ئېيتقاندا ئوخشاش، جەمئىيەت ئۈچۈن قىلىنغان ئەمگەك جەمئىيەتنى جۇغلانما فوندى بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئاخىرقى ھېساپتا، بۇ يەنىلا «خەلقنى ئېلىتىپ، خەلققە ئىشلىتىلىدۇ». دېمەك، ئۇ ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، ئەمگەكچىلەرنىڭ زورۇر ئەمگەكىگىدۇر. بۇ خىل زورۇر ئەمگەك ئەمگەكچىلەرنىڭ كوز ئالدىدىكى مەنپەئەتنى ۋە يىراق كەلگۈسى مەنپەئەتنى ئوز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

«كاپىتال»دا، يەنە ئاساسەن كاپىتالىزىم جەمئىيەتىدە بۇرژۇئازلار ئەمگەككە قانداشماي تەييارغا ھەييار بولۇپ، پەقەت ئوزلىرى ئىگەللىۋالغان كاپىتالغا تايىنىپلا، نۇرغۇن پايدا ئېلىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەك مېۋىسىگە ئىگە بولۇۋالدىغان بولغاچقا، ئەمگەكچىلەرنىڭ يۇكىنىڭ بەكمۇ ئېغىرلاپ كېتىدىغانلىغى كورسىتىلگەن. ئۇنىڭ ئەكسىچە، سوتسىيالىزىم جەمئىيەتىدە بولسا، خۇسۇسىي مۇلۇمكىچىلىك ۋە كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ھادىسە يوقىتىلىپ،

① «كاپىتال» 1 توم، 2 - كىتاب 258 - بەت.

ئەمگە كىچى خەلق جەمىيەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى. شۇڭا، ئەمگەك ئومۇمىيلىق ۋە بىۋاسىتە ئىجتىمائىيلىققا ئىگە بولدى. ماركس مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئەمگەك نىڭ ئەينى سىجىللىغى ۋە ئۇنۇمدارلىق كۈچى مەۋجۇت بولغىنىدا، ئەمگەك جەمىيەتنىڭ ئىشىغا قابىل بولغان بارلىق ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا قانچە باراۋەر تەقسىملەنگەن بولسا، تەبىئى ئەمگەك زورۇرىيىتىنى بىر ئىجتىمائىي تەبىئىيەتنىڭ ئۆز ئۈستىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئىككىنچى بىر ئىجتىمائىي تەبىئە ئۈستىگە يۈكلەش ئىمكانىيىتى قانچە كەم بولسا، ئىجتىمائىي ئىش كۈنىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زورۇر بولغان قىسمى شۇنچە ئىسقا بولىدۇ. دېمەك، شەخسنىڭ ئەقلى ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى ئۈچۈن قالغان بوش ۋاقىت شۇنچە كۆپ بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن ھەممىنىڭ ئەمگەك قىلىشى، ئىش كۈنىنى قىسقارتىشى ئۈچۈن مۇتلەق چېگرادۇر. كاپىتالىستىك جەمىيەتتە بىر سىنىپنىڭ بوش ۋاقتى ئاممىنىڭ پۈتۈن ئومىرىنى ئىش ۋاقتىغا ئايلاندۇرۇش يولى بىلەن ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلىدۇ»^①. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، كاپىتالىستىك تۈزۈم يوقىتىلىپ، ئىشلىگەنلەر چىشلىمەي، ئىشلىمىگەنلەر چىشلىيدىغان ئۇنداق ھالەت تۈپتىن ئۆزگەرتىلگەندىلا، ئەمگەك ئومۇملىشالايدۇ ۋە جەزمەن ئومۇملىشىدۇ.

(6) كەلگۈسى جەمىيەتتە، نىسبىي ئاھالە ئارتۇقچىلىغىنى توگەتكىلى بولىدۇ.

كاپىتالىستىك جەمىيەتتە، كۆپ مىقداردىكى ئەمگەكچى ئاھالىنىڭ نىسبىي ئارتۇقچىلىغى — كاپىتالىنىڭ جۇغلىنىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇقەررەر ئاقىۋەت. لېكىن «ئەگەر ئەتىگە ئەمگەك ھەممە يەردە مۇۋاپىق مىقداردا يەتكۈزۈلۈپ چەكلىنىدىغان بولسا ۋە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۈرلۈك تەبىئىيلىرى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ يېشىغا ۋە جىنىسىغا قاراپ دەرىجىلەر بەلگىلىنىدىغان بولسا، ئۇ ۋاقىتتا مىللى ئىشلەپچىقىرىشنى ھازىرقى مىقياستا داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، مەۋجۇت ئىشچى ئاھالىسى مۇتلەق كەملىك قىلىپ قالاتتى. ھازىرقى ۋاقىتتا، ئۇنۇمسىز، بولغان ئىشچىلارنىڭ ئىنتايىن كۆپچىلىگىنىڭ، ئۇنۇملۇك، ئىشچىلارغا ئايلىنىشى لازىم بولاتتى»^②. سوتسىيالىزىم شارائىتىدا ئەمگەك كۈچلىرىنى مۇۋاپىق تەشكىللەپ، ئومۇمىيۈزلۈك مۇۋاپىق سەۋىيىدە چەكلەش ھەمدە ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۈرلۈك قاتلاملىرى ئىچىدە يېشى ۋە جىنىسىغا قاراپ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش يولى بىلەن ئەمگەكچى ئاھالىنىڭ نىسبىي ئارتۇقچىلىغىنى تۈگىتىپ، ئۇلارنى تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تامامەن مۇمكىن.

(7) كەلگۈسى جەمىيەتتە، ئەمگەكچىلەر تېخىمۇ كۆپ تەربىيىگە ئىگە قىلىپ

① «كاپىتال» 1 - توم، 2 - كىتاپ 258 - بەت.

② «كاپىتال» 1 - توم، 2 - كىتاپ 437 - بەت.

ئىشلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەربىيىلەش بىرلەشتۈرۈلىدۇ. شۇنداق بىلەن بىللە، مائارىپنىمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن ئوز ئارا بىرلەشتۈرۈلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھەم ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ، ھەم ھەر تەرەپلىمە كامال تاپقان ئىختىساسلىق كىشىلەر يېتىشتۈرۈلىدۇ.

ماركس مۇنداق دىگەن ئىدى: «ئەگەر كاپىتالدىن مەجبۇرى تارتىۋېلىنىدىغان ۋە بىرىنچى يان بېرىش دەپ ھىساپلانغان فابرىكا قانۇنچىلىغى فابرىكا ئەمگىكىنى باشلانغۇچ تەلىم بىلەن بىرلەشتۈرسە، ئۇ ھالدا، ھىچ قانداق شۈبھە يوقكى، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسى ھاكىمىيەتنى مۇقەررەر يوسۇندا قولغا ئېلىشى، ئىشچى مەكتەپلىرىدىمۇ نەزىرىيىۋى ۋە ئەمىلىي تېخنىكولۇق گىيە تەلىمى ئۈچۈن تېگىشلىك ئورۇن ئىگەللەيدۇ»^①. شۇنىڭدەك كەلگۈسى جەمبىيەتتە، «كەلگۈسىدە مەلۇم ياشتىن ئاشقان ھەممە بالىلار ئۇنۋىملۇك ئەمگەك قىلىش بىلەن بىللە تەلىم ئالىدۇ ۋە گىمناستىكا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ بولسا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ۋاسىتىلىرىدىن بىرىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھەر تەرەپلىمە كامال تاپقان كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈنمۇ بىردىن بىر ۋاسىتە بولىدۇ»^②. بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى مائارىپى فاكىچىنىمىز — مائارىپ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى ئوز ئارا بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق، سوتسىيالىستىك ئاڭغا، مەدەنىيەتكە ئىگە ئەمگەكچىلەرنى، ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانى جەھەتلەردىن ئومۇمىي يۈزلۈك كامال تاپقان ئىختىساسلىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت.

بىز يۇقۇرىدا، «كاپىتال»دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان كەلگۈسى جەمىيەت ھەققىدىكى تۈرلۈك ئىلمىي ھۆلچەرلەرنى پەقەت 7 جەھەتتىنلا قىسقىچە ئىزاھلاپ ئوتتۇق. بۇ «كاپىتال» نىڭ سوتسىيالىزىم ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. دەرۋەقە، ماركس ياشىغان تارىخىي دەۋردە، سوتسىيالىزىمنىڭ كونكرىت ئەھمىيىتى كورۇلمىگەچكە، ئۇنىڭ كەلگۈسى جەمىيەتنى تەپسىلىي، كونكرىت تەسۋىرلەپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ لوگىكىلىق تەھلىلى چىقارغان مۇقەررەر يەكۈنى كىشىنى قايىل قىلىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇلار بىزنىڭ بۇگۈنكى ئەھمىيىتىمىز ئارقىلىق ئىسپاتلاندى. خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك، — «سىزلىق ھوكۇم — ئەپسانە، لېكىن ئىلمىي ھوكۇم — پاكىت»^③.

3

ماركسنىڭ ئەسىرى — «كاپىتال» نىڭ سوتسىيالىستىك سىياسىي ئىقتىسادات ئۇ.

① «كاپىتال» 1 - توم، 2 - كىتاپ 198 - بەت.

② «كاپىتال» 1 - توم، 2 - كىتاپ 189 - بەت.

③ «لېنىن ئەسەرلىرى» 27 - توم، 462 - بەت.

چۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئىنتايىن ئېنىق. شۇڭا، «كاپىتال» نىڭ بۇگۈنكى كۈندىكى رىيال ئەھمىيىتىنى ئىشكار قىلىدىغان نۇقتىسىنى زەرلەرنىڭ ھەرقاندىغى پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس، بەلكى خاتا.

لېكىن شۇنىمۇ كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، «كاپىتال» نىڭ سوتسىيالىزىم ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن چېغىمىزدا، «كاپىتال» نى ئاددى ھالدا، سوتسىيالىستىك سىياسى - ئىقتىساد بىلەن ئوخشاش دەپ قارايدىغان نۇقتىسىنى زەرلەرنىمۇ ھەرگىز توغرا دەپ قارىمايمىز. ئاددىلا ئىشكار قىلىۋېتىش خاتا. شۇنىڭدەك، مۇتلەق مۇئەييەنلەشتۈرۈۋېتىشمۇ توغرا ئەمەس. بىز ھەقىقەتنى ئەمىلىيەتتىن ئىزلەش، كونكىرېت مەسىلىنى كونكىرېت تەھلىل قىلىشتا چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم. ماركس تارىخىي ماتېرىيالىزىمنىڭ ئاساس سالغۇچىسى بولسىمۇ، كەلگۈسى ئىشلارنى تەپسىلى تەسۋىرلەپ كېتەلمەيتتى. بۇگۈنكى كۈندە بىز نىڭ ماركسنىڭ «كاپىتال» دىن بۇگۈنكى رىيال مەسىلىلەر ئۈچۈن تەييار جاۋاب ئىزلىشىمىزمۇ ھاجەتسىز. لېكىن بىزگە: «ماركس قىلچىمۇ ئوتۇپىيە پەيدا قىلىشنى، بىلىشكە مۇمكىن بولمىغان ئىشلارنى قۇرۇق تەسەۋۋۇر قىلىشنى ئويلىمىغان. ماركسنىڭ كوممۇنىزىم مەسىلىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى، خۇددى تەبىئى پەن ئالىملىرىنىڭ مەلۇم بىر يېڭى جانلىق ئورگانىزىم تۇرىنىڭ تەرەققىيات مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغىنىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. چۈنكى، بىز بۇ تۇرنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىغى ھەمدە قايسى نىشانغا قاراپ ئۆزگەرگەنلىكىنى بىلىمىز»^①، دەپ ئېنىق كورسەتكەن ئىدى. بۇ نۇقتا توغرىسىدا ماركسنىمۇ كەلگۈسى جەمىيەتتە ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغان كونكىرېت باسقۇچلار توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىپ: «بۇ ئەلۋەتتە، كىشىلەر پىئائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولغان ئاشۇ ئالاھىدە تارىخىي مۇھىتقا باغلىق. لېكىن، ھازىر بۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش، تۇتۇقسىزلىق بولغان بولاتتى. شۇڭا ئۇ ئەمەلگە يەتتە، بىر خىل خام خىيال مەسىلىسىدىن ئىبارەت»^② دىگەن ئىدى. شۇڭا، ئىلگىرىكى كىشىلەردىن، بۇگۈنكى كۈندىكى پۈتكۈل رىيال مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشنى بەكمۇ قاتتىق تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالماستىنمۇ لازىم. «كاپىتال» دىكى كەلگۈسى جەمىيەت ھەققىدىكى ئىلمىي ھۆكۈملەرمۇ پەقەت بىر تەخمىنى كورۇنۇش، ئادەتتىكى چە قانئىدە - پىرىنسىپلار بولۇپ، لوگىكىلىق تەھلىلنىڭ مۇقەررەز يەكۈنىدۇر. سوتسىيالىستىك سىياسى - ئىقتىسادنى بەرپا قىلىشتا، ھەقىقىي ۋەزىيە يەنىلا مۇشۇ سوتسىيالىزىم دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ زىممىسىگە چۈشمەكتە. ھالبۇكى، ماركسنىڭ «كاپىتال» نى توغرا نىشاننى ئېنىق كورسىتىپ، مۇستەھكەم نەزىرىيىۋى ئاساس سېلىپ بەردى. دېمەك، سوتسىيالىستىك سىياسى - ئىقتىساد بىناسىنى قۇرىمىز دەپ

① «لېكىن ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 3 - توم، 243 - بەت.

② «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 35 - توم، 154 - بەت.

دىگەنمىز، ئالدى بىلەن سوتسىيالىزىمنىڭ كۈنكىرىت ئەمىلىيىتىدىكى مەسىلىلەر ئۇستىدە ئىزلىنىپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىكلىكىنى ئېچىپ بېرىشىمىز؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، «كاپىتال»نى ئۈگىنىش ۋە تەھلىل قىلىش جەريانىدا، يەنە توغرا مەيدان، قاراش ۋە ئۇسۇل ئۇستىدە ئىزلىنىشىمىز ھەمدە بۇگۈنكى كۈنگە پايدىلىق بولغان بارلىق ئىلمىي بايانلار ئۇستىدە ئىزلىنىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئەڭ ئاخىرقى مەقسىدىمىزگە يېتىپ، ماركسىزىمغا ھەقىقىي تۈردە ۋارىسلىق قىلالايمىز ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرالايمىز.

ئىنسان ئادەتنى باشقۇرۇشى كېرەككى، ھەرگىز ئادەت تەرىپىدىن باش-قۇرۇلماسلىقى كېرەك.

— ئۈستۈرۈشكى

قاتتىق تەلەپلىك كىشى ئالجاناپ كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى دورايدۇ، زاڭ — ئاخماق كىشىلەر پەسكەش كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى دورايدۇ.

— ئارىستوتىل

مۇستەقىل پىكىر قىلىش ھەمدە مۇستەقىل ھۆكۈم قىلىشتىن ئىبارەت مۇشۇنداق ئومۇمىي ئىقتىدارنى راۋاجلاندۇرۇش باشتىن ئاخىر بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلۇشى كېرەككى، ھەرگىز مەخسۇس كەسپىي بىلىملەرگىلا ئېرىشىش بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلۇپ قالماستىن كېرەك.

— ئېپىئېستېپىن

روھسىزلىقتىن ئۈمىتسىزلىك تۇغۇلىدۇ، ئۈمىتسىزلىكتىن ئىككىلىنىش تۇغۇلىدۇ، ئىككىلىنىشتىن مەغلۇبىيەت تۇغۇلىدۇ.

— بېكون

مۇۋەپپەقىيەت قازىنىمەن دېسەڭ، ئىرادەڭ دوستۇڭ بولسۇن، تەجرىبىلىرىڭ مەسلىھەتچىڭ بولسۇن، ئېھتىياتچانلىقىڭ ھەمردىڭ بولسۇن.

— ئەدەسۇن

ئۆز ئۆزىدىن قانائەتلىنىپ قالماستىن ھەرقانداق ھەقىقىي تالانت ئىگىسىنىڭ تۇپ خۇسۇسىيىتىدۇر.

— چەخوپ

ئادەمنىڭ روھىي ساغلاملىقىنى ساقلاپ قالىدىغان ئەڭ ياخشى دورا دوستلارنىڭ سەمىمى سۆزى ۋە نەسەھىتىدۇر.

— بېكون

ئەگەردە بەخت — سائادەت جىسمانى جەھەتتىكى ھوزۇرلىنىشقا قارىتىلغان بولسا، ئۇ ھالدا: كالىنىڭ ئوت-چوپكە ئېرىشكەن ۋاقتى ئۇنىڭ بەخت-سائادەت تاپقان چېغىدۇر دېيىشكە توغرا كېلىدۇ.

— ھىراكلېت

پەنشىۋناسلىقنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ زورۇرلۇقى

ازارپ دۇلات

پارتىيىمىزنىڭ 12 - قۇرۇلتىيى مائارىپ ۋە پەن - تېخنىكىنى ئېلىمىزنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشتىكى ئىستىراتېگىيىلىك نۇقتىنىڭ بىرى قىلىپ بەلگىلىدى. ئېلىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنى يۇقۇرى سۈرئەت بىلەن را- ۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ كىونكىرت تارىخىي شار- ائىتىدا پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولغان، ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ھەقىقى ھالدا ئىلگىرى سۈرەلەيدىغان، ئۇنىڭ رولىنى ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىدە جارى قىلدۇرالايدىغان فاڭجېن، سىياسەت ۋە ئۇسۇلغا مۇھتاج- مىز. بۇ مەسىلىدە ماركسىزم نەزىرىيىسىنىڭ ئومۇمى يېتەكچىلىگىدىن تاشقىرى يەنە پەنشىۋناسلىققا ئايانماي بولمايدۇ. چۈنكى، ھازىرقى زامان ئىلىم - پەننىڭ قۇرۇلمىسى، ئۇنىڭ ئىجتىمائى فۇنكىتسىيىسى ۋە تەرەققىياتىغا زورۇر بولغان شەرت - شارائىت، ئۇنىڭ ئىجتىمائى نەتىجىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى پەنشىۋ- ناسلىق تەتقىقاتى مەزمۇنىغا ياتىدۇ. بۇ ناھايىتى چوڭ تېما، بۇ ماقالىدا مەن پەنشىۋناسلىقنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ زورۇرلىقى ھەققىدە قىسقىچە ۋە يۈزەكى ھالدا توختىلىپ ئۆتمەكچىمەن.

پەنشىۋناسلىق تەتقىقاتى پەنلەر تارىخىنى ئۆزىگە ئاساس قىلدۇ، شۇڭا ئالدى بىلەن پەن تارىخى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. قەدىمقى زاماندىن تارتىپ يېقىنقى زامانغىچە مەيلى غەربتە ياكى شەرقتە بولسۇن، تەبىئەت پەنلىرى «پەنلەرنىڭ پەنى» دەپ ئاتالغان بىر پۈتۈن پەلسەپە- نىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتەتتى. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە تەبىئەت پەنلىرى تېخىمۇ بوغۇ- لۇپ دىنىي سىخۇلاستىك پەلسەپىنىڭ (مەدرىسە پەلسەپىسىنىڭ) «دەدەك قىزى»غا ئايلىنىپ قالدى. ئۇ چاغدا كىشىلەر تەبىئەت ھادىسىلىرىنى پەقەت بىۋاسىتە كۆز- تىش ئاساسىدا تومتاق چۈشىنەتتى. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، بولۇپمۇ،

XVI ئەسىردىن باشلاپ XIX. ئەسىرگىچە ياۋروپا ئەللىرىدە (بەزى شەرق ئەللىرىدە بۇنىڭدىن خېلىلا ئىلگىرى) ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجى بىلەن كىشىلەر ماددىنىڭ ھەرخىل ھەرىكەت شەكىللىرىنى ساھە ۋە تۈر-لەرگە ئاجراتقان ھالدا تەتقىق قىلىپ، ھەرقايسى تەبىئەت پەنلىرى شەكىللىنىشىگە باشلىدى ھەم ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ پەلسەپە «چوڭ ئائىلە»سىدىن ئايرىلىپ چىقتى. ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىلمىي تەجرىبىنىڭ يۈكسەلىشىگە ئەگىشىپ، بولۇنۇپ چىقىش بارغانسېرى تېزلىدى. بۇ بىر تارىخىي دەۋردە (تەخمىنەن 400 يىل) تەبىئەت پەنلىرى بىر قەدەر سېستىمىلىق ۋە ئىتراپلىق تەرەققىياتقا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن نەزىرىيىۋى تەپەككۈر جەھەتتە ئومۇملاشتۇرۇش يۈكسەكلىكىگە كۆتىرىلەلمىدى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دۇنيا قاراش جەھەتتە، شۇ تارىخىي دەۋر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، مېتافىزىكىلىق (گەرچە ماتېرىيالىستىك بولسىمۇ) نۇقسانلارنى ساقلاپ تۇردى. «ئوزنىڭ ئايرىملىقلارنى بىلىشتىن بىر پۈتۈنلۈكنى بىلىش ئومۇمىي مۇناسىۋەتلىرىنى بايقاش يولىنى ئېتىۋەتتى»^①. لېكىن بۇ ماقالىدا مەن بۇ كېيىنكى مەسىلىگە توختالمايمەن.

يەنە بىر جەھەتتىن، XIX ئەسىردىن ئىلگىرى پەن - تېخنىكا ۋە ھەرقايسى سى ئوز ئالدىغا راۋاجلاندى. پەندە نەزىرىيىۋى جەھەتتە تېخىچە تولۇق ھەل بولمىغان بەزى مەسىلىلەر تېخنىكىدا ئەمەلگە ئېشىشقا باشلىدى (مەسىلەن، ئەنگىلىيىدىكى پار ماشىنىسى ۋە توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى) ياكى پەندە بەزى قانۇنىيەتلەر كەشپ قىلىنغان بولسىمۇ، تېخنىكىدا دەرھال قوللىنىلىمىدى.

ئۈچىنچى جەھەتتە، ئۇ چاغلاردا ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى دەرھال ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلىپ كېتىلمەيتتى. يۇقۇرقىلارنى يىغىپ ئېيتقاندا، XV ئەسىر - دىن XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىغىچە پەنگە قارىتا ئومۇملاشتۇرۇلغان تونۇش تېخى شەكىللەنمىگەن (پەن ئوز ئوزنى بىلمىگەن)؛ پەن بىلەن تېخنىكا بىرلىشەلمىگەن؛ دەل شۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈن پەن - تېخنىكىنى تەشكىلىي باشقۇرۇش ئېھتىياجى كۈنتەرتىۋىگە قويۇلمىغان بىر ھالەتتە ئىدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تەبىئەت پەنلىرى بىر يېڭى - ئۇچقان دەك تەرەققىيات رېئىسىغا چۈشتى. پەن بىلەن تېخنىكا زىچ بىرلىشىپ، ئوزئارا نەسىر كۆرسىتىپ، بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىشقا باشلىدى. تېخنىكا بارغانسېرى نەزىرىيىۋى تەتقىقات ۋە ئىلمىي ئىزلىنىشكە باغلىنىشلىق ۋە مۇھتاج بولدى. شۇنداقلا نەزىرىيىۋى ئىزلىنىش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتمۇ ئوز نوۋىتىدە تەتقىقات ۋاسىتىلىرى ۋە تەجرىبە ئەسۋاپلىرى جەھەتتە تېخنىكىغا مۇھتاج بولدى. نەتىجىدە پەن بىلەن تېخنىكا تەدرىجىي

① ف. ئېنگېلس: «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى» 1971 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 30 - بەت.

ئوز ئارا سىڭىشىپ، ئاجرا لىماس بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندى؛ ئوز ئارا بىرلەشكەن پەن بىلەن تېخنىكا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى مۇھىم پىشاخغا، بەلكى بىۋاسىتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلاندۇرۇشقا باشلىدى. پەن - تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلىشى بارغانسېرى كېڭىيىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە پەننىڭ ئۆزىمۇ غايەت زور ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئىگە بولدى. پەندە تەبىئەتكە قارىتا كەڭ كۆلەمدە ۋە چوڭقۇر دەرىجىدە يۈرۈش بولدى. بۇ ئىنسانىيەتنىڭ مۇقەررەرلىك ئالىمىدىن ئەركىنلىك ئالىمىگە ئۆتۈش دىكى دەۋر بولگۈچ بىر قەدەم بولدى. دەرۋەقە ماركسىزىم ئىلمىي نەزىرىيىسىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىمۇ، XIX ئەسىردە تەبىئەت پەنلىرى ئېرىشكەن ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئىلگىرى ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەتنى بىلىش چوڭقۇرلۇقى كىچىكلىك جەھەتتە ئاتومدىن نېرىغا ئۆتەلمىگەن بولسا، ئەمدى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە، رادىئاكتىپ ئېلېمېنتلار ۋە ئاتوم يېمىرىلىش ھادىسىسى قاتارلىق بىر قاتار مۇھىم كەشپىياتلار نەتىجىسىدە، ئاتومنى مەنەدىنىڭ ئەڭ ئېلېمېنتلار پارچىلانما مەنبەسى دەپ قارايدىغان ئەنئەنىۋى كوز قاراشقا خاتىمە بېرىلدى. پەندە مىكرو ۋە كوسموس ساھەلىرىگە يۈرۈش قىلىندى. نىسبەتلىك نەزىرىيىسى ۋە كۋانت مېخانىكىسى ئاساسىدا ئاتومنىڭ ۋە ئاتوم يادروسىنىڭ قۇرۇلمىسى ھەمدە ئۇنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ئېھتىياجى بىلەن ئاتوم فىزىكىسى، ئاتوم يادرو فىزىكىسى ۋە كۋانت خىمىيىسى قاتارلىق يېڭى تارماق پەنلەر مۇۋجۇتقا كەلدى. XX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن بىر قاتار يېڭى ئاساسىي زەررىچىلەر كەشپ قىلىنىپ، ئۇنى تەتقىق قىلىدىغان ئاساسىي زەررىچىلەر فىزىكىسى بارلىققا كەلدى. 60 - يىللاردىن كېيىن ئىلگىرىكى ئاساسىي زەررىچىلەر ئەمدى ئاساسىي زەررىچە بولماي قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئالىملار مىكرو دۇنيانىڭ تېخىمۇ چوڭقۇر قاتلاملىرىنىڭ سىزىنى ئىزلىمەكتە.

كوسمىك دۇنيانى تەتقىق قىلىش جەھەتتە رادىو تېلىسكوپ قاتارلىق ئىلغار كۈزىتىش ئەسۋاپلىرى ئارقىلىق يەر شارىدىن ئون مىلىيارت يورۇقلۇق يىلدىن ئارتۇق يىراقلىقتىكى ئالەم جىسىملىرىنى كۈزىتەلەيدىغان بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ كائىناتنى تەتقىق قىلىش ئىقتىدارى تۇرغۇن يۇلتۇزلار سېستىمىسىدىن ئومۇمىي يۇلتۇزلار سېستىمىسىغا كېڭەيدى. نەتىجىدە رادىو ئاسترونومىيە، ئالەم جىسىملىرى خىمىيىسى، ئالەم بولوگىيىسى قاتارلىق يېڭى پەنلەر بارلىققا كەلدى.

ھازىرقى زامان بولوگىيىسى ھاياتلىق ھادىسىسىنىڭ ماھىيىتىنى مالىكولا

سەۋىيىسىدىن چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان بولدى. ھەمدە ھاياتلىق ھادىسىسى كۋانت (量子) سەۋىيىسىدىن ئىزلىنىشىنى باشلىۋەتتى.

نوۋەتتە، ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن تەبىئىي پەنلەر ۋە تېخنىكىنىڭ ئۆزئارا سىڭىشى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە. تەبىئىي پەنلەردىكى ئۇقۇملار ۋە ئۇسۇللار ئىجتىمائىي پەنلەرگە سىڭىپ كىرىپ، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات خىزمىتىنىڭ نەزىرىيىۋى ئەينىكى ۋە مۇھىم ۋاستىسىغا ئايلانماقتا. تەبىئىي پەنلەر تەرەققىياتىنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھاسىل قىلغان ئىجتىمائىي نەتىجە ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىق قىلىدىغان تېما بولۇپ قالدى. ئىلمىي ئەمگەك بارغانسېرى ئىجتىمائىيلاشماقتا. ئىلمىي تەتقىقات پائالىيىتى جەريانىدا شەكىللەنگەن ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش - قىلالماسلىق - پەن - تېخنىكىنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇشقا ئالاقىدار مۇھىم مەسىلە بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقا، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات نەتىجىلىرى تەبىئىي پەنلەر تەرەققىياتىمۇ بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بۈگۈنكى دۇنيادا پەن - تېخنىكىنىڭ مىسلىسىز تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشى نەتىجىسىدە، ئىلىم - پەن بارغانسېرى ئىجتىمائىيلاشماقتا، شۇنداقلا، پۈتۈن جەمئىيەتمۇ ئىلىملاشماقتا. پەن - تېخنىكا بىلەن پۈتۈن ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ بارغانسېرى زىچ بىرلىشىشى - بۇ توسۇۋالغىلى بولمايدىغان تارىخ دىئالېكتىكىسى، ماركس ئىلگىرىلا: «ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، پەن - تېخنىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز يۈكسەلىشىگە ئەگىشىپ، ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىدۇ»^①، پەندىكى «ھەر بىر كەشپىياتنىڭ ھەممىسى يېڭى ئىجادىيەت ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى يېڭى ئۆزگىرىشنىڭ نېگىزى بولۇپ قالدى»^② دەپ كۆرسەتكەن ئىدى، پەن - تېخنىكىنىڭ بارغانسېرى ئىشلەپچىقىرىش ئەمىلىيىتى بىلەن بىرلىشىشى ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىنى غايەت زور بىر «بىلىم ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىقتىسادىي تارماق» قانايلىاندۇردى. ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئاساسلىق پائالىيەت شەكلى بولغان پەن - تېخنىكا، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەشكىلىي باشقۇرۇشنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈپ، بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇردى. بۇ خىل بىرلىشىش ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇلىغا بىۋاسىتە تەسىر قىلىپ، پىلانېتىمىزنىڭ پۈتكۈل قىياپىتىنى ئۆزگەرتىمەكتە. پەن - پەقەت بىر مۇرەككەپ بولغان بىلىملەر سىستېمىسى بولۇپ ئىپادىلىنىپلا قالماي، بەلكى يەنە بىر مۇرەككەپ ئىجتىمائىي جەمئىيەت.

① «ماركس، ئېنېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 1972 - يىل نەشرى، 23 - توم، 664 - بەت.

② ماركس: «ماشىنا، تەبىئىي كۈچلەر ۋە پەننىڭ قوللىنىلىشى» 1978 - يىل، خەنزۇچە

يان، جەمىيەتنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمى، ئىنسانىيەت تاپىنىپ ياشايدىغان ۋە راۋاجلانغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلاندى. مانا بۇ تارىخىي مۇقەررەلىك ئۇلۇغ ماركس - ئېنگېلسلار مۇندىن يۈز يىلدىن ئارتۇق مۇقەددەم كورسىتىپ ئوتكەن دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزىم ھەقىقەتلىرىنى رېئال پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىماقتا. دىمەك، پەن - مۇشۇنداق غايەت زور ۋە مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ئىشنى تەتقىق قىلىش تارىخىي ۋەزىپىسىنى بىرەر كوناپەن تارمىغى يەككە ھالدا ئۆز ئۈستىگە ئالالمايدۇ؛ ئىلگىرىكى تەشكىلىي باشقۇرۇش نەزىرىيىسى ۋە ۋاستىلىرىمۇ ئەمدى ماسلىشالماي قالدى. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، XX ئەسىرنىڭ دەس-ئەپكى يېرىمىدىن باشلاپلا ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەر: تەبىئەت پەنلىرىنى بىر-خىل ئالاھىدە ئىجتىمائىي ھادىسە سۈپىتىدە، ئۇنىڭ خاراكتېرى، بەلگىسى، ئىج-تىمائىي رولى ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ ئۆزگىرىشى قانۇنىيىتىنى، شۇنداقلا، پەن - تېخنىكىنى تەشكىلىي باشقۇرۇش ئىلمىنىڭ ئاساسىي قائىدە - پىرىنسىپى ۋە ئۇ-سۇلىمى بىر پۈتۈن ھالدا يورۇتۇپ بېرىدىغان بىر يېپ - يېڭى پەننى تەسسىس قىلىش زورۇرلىقىنى بارغانسېرى چىددى ھىس قىلىشتى ۋە بۇ يولدا ئىزلىنىشلەر ئېلىپ باردى. مانا مۇشۇنداق تارىخىي مۇقەررەلىك نەتىجىسىدە، ئىنسانىيەت بىلىش تارىخى ئۇيۇق سىزىغىدىن بىر يېڭى پەن - پەنشۇناسلىق كوتىرىلىپ چىقتى.

× × ×

ئالىملار تەبىئەت پەنلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى ھەققىدە ئىلگىرىكى ئەسىرلەردىلا ئىزلىنىشكە باشلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى بىر مۇستەقىل پەن قىلىپ تەسسىس قىلىش، بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە سېستىمىلىق تەتقىق قىلىش ئىشى پەقەت XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن كېيىن رەسمىي باشلاندى. تارىختا بىرىنچى بولۇپ پولشالىق ئالىملار 1925 - يىلدىن باشلاپ بۇ يېڭى پەننىڭ ئاتىلىشى ھەققىدە «پەنشۇناسلىق» («Nauko na wstwo»)، «پەنلەر توغرى-سىدىكى پەن» («Nauka nauke») دېگەن ناملارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ يېڭى پەننىڭ تەتقىقات ئۆبېكتى ۋە ۋەزىپىسى ھەققىدە دەسلەپكى كوز قاراشلىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، پەنشۇناسلىقنىڭ ۋەتىنىنى پولشا دىيىشكە توغرا كېلىدۇ. ۋاھالەنكى، ھازىر خەلقئاردا ئەنگلىيىلىك فىزىكا ئالىمى ج. د. بېر-نال (1901 - 1971) ۋە ئامېرىكىلىق جەمىيەتشۇناس ر. ك. مېرتونلارنى پەنشۇناس-لىقنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىلار دەپ ئورتاق ئېتىراپ قىلماقتا. چۈنكى ئۇلار پەن-شۇناسلىق ھەققىدە مەخسۇس ئەسەرلەر ئېلان قىلىپ، بۇ پەن ھەققىدە بىر قەدەر سېستىمىلىق ئىدىيىلەرنى بايان قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقتى. بېرنال 1939 - يىلى مەشھۇر

ئەسلى «پەنلەرنىڭ ئىجتىمائىي فۇنكىتسىيەسى» نى ئېلان قىلىپ، پەنلەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيەسى ۋە ئۇسۇلىنى كۆرسىتىپ ئوتتى. يەنە پەنلەرنىڭ ئاساسلىق ساھىبى، پەن - تېخنىكىنى تەشكىلىي باشقۇرۇش مەسئۇلىگە توختالدى. ئۇ يەنە 1954 - 1955 - يىللىرى «ئۆزىنىڭ پەن ۋە جەمئىيەت»، «جەمئىيەت تارىخىدىكى پەن» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلىپ، شۇ چاقىغىچە بولغان پەن مۇ - ۋەپپەقىيەتلىرىنى يەكۈنلىدى، پەننىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى رولى ئۈستىدە توختىلىپ ئوتتى.

مېرتون 1935 - يىلى ئۆزىنىڭ دوكتورلۇق دېسسەرتاتسىيەسى «XVII ئە - سىردىكى ئەنگلىيەنىڭ پەن - تېخنىكىسى ۋە جەمئىيەتى» نى تاماملاپ، ئۇنىڭدا پەنلەرنىڭ ئاساسلىق بىر قاتار مەسئۇلىرىگە توختىلىپ ئوتتى. يۇنىدىن كېيىن دۇنيا مىقياسىدا نۇرغۇنلىغان ئەبىي پەن، ئىجتىمائىي پەن ۋە پەنلەر تارىخى ساھەسىدىكى ئالىملار مەخسۇس ياكى قوشۇمچە ھالدا پەنلەرنىڭ ئاساسلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇ قوشۇن بارغانسېرى زورايدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ، 60 - يىللاردىن باشلاپ، ھەرقايسى ئەللەردە پەنلەرنىڭ كۆپ مەبلەغ سېلىنغان ئالاھىدە چوڭ تىپتىكى ئىلمىي تەتقىقات پائالىيەتلىرى پىلانلىق، مەقسەتلىك تەشكىل قىلىندى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاتوم ۋە دوروت ئېنېرگىيەسى، يۇقۇرى ئېنېرگىيە فىزىكىسى، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ئىلمى، كوسمولوگىيە قاتارلىق ئۆتكۈر ۋە ئومۇملاشتۇرۇلغان پەنلەر جۇش ئۇ - رۇپ راۋاجلىنىپ، بۇلارغا مۇناسىپ ھالدا، ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىر قاتار مەسئۇلىلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇنىڭ بىلەن پەنلەرنىڭ ئاساسلىق پۈتۈن ئىلمى - پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ ۋە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىشىغا سازاۋەر بولدى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدا تېخىمۇ كەڭ ئىستىقبال مەنزىرىسى ئېچىلدى.

1964 - يىلى ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئالىملىرى بېرنالىنىڭ «پەننىڭ ئىجتىمائىي فۇنكىتسىيەسى» ناملىق ئەسىرى ئېلان قىلىنغانلىقىنىڭ 25 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن «پەنلەرنىڭ پەن» ناملىق ماقالىلار توپلىمىنى نەشر قىلدى. بۇنىڭدا ئاپتورلار پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، پەنلەر تارىخى، پەن - تېخنىكىنىڭ ھازىرقى ھالىتى ۋە كەلگۈسى مەنزىرىسى ھەققىدىكى بىر قاتار مەسئۇلىلەرگە توختالدى ھەمدە شۇ چاغدا ئىنتايىن چىددى ئېھتىياجلىق مەسئۇلىلەرگە جاۋاب ئىزلىدى. ئۇلار بۇ پەننى «پەنلەرنىڭ پەن» دەپ ئاتىدى. 1965 - يىلى ئاۋغۇست خەلقئارا 11 - نۆۋەتلىك پەن تارىخى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا بېرنالى يىغىنىنى ئېچىش نۇتقى سۆزلىدى ھەمدە ئا. ل. ماكاي (بېرنالىنىڭ ئىزباسارى) ئىككىسىنىڭ نامىدا «پەنلەرنىڭ ئاساسلىق ساھىبى بولدا» دېگەن تېمىدا دوكلات قىلىپ پەنلەرنىڭ تەبىئىي، خاراكتېرى، زو -

رۇزلىكى ۋە ئۇنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدىكى شەرت - شارائىت قاتارلىق مەسىلىلەر -
نى بايان قىلىپ ئوتتى. بۇ يىغىندىن كېيىن ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى،
پاچى، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيىلەر پەنشۇناسلىق ھەققىدىكى تەتقىقات
لارنى كەڭ قانات يايدۇرۇۋەتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ پەنشۇناسلىق
ساھەسىدە كەڭ كۆلەملىك تەتقىقات خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇپ تېز تەرەققىياتقا
ئېرىشتى. ھازىر موسكۋا داشۇبىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا يىگىرمىدىن ئارتۇق
تۇق ئالى مەكتەپ ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرى تەتقىق ئېلىپ بارماقتا. تولۇقسىز مە-
لۇماتقا قارىغاندا، 1965 - يىلدىن 1975 - يىلىغىچە پەنشۇناسلىق ساھەسىدە يۈزدىن
ئارتۇق ماقالا ئېلان قىلىنىپ، بۇنىڭ ئىچىدە پەن - تېخنىكا تەرەققىيات قانۇنىي-
يىتىنى تەتقىق قىلىدىغانلىرى ئەللىككە يېقىن. پەقەت 70 - يىللار ئىچىدىلا پەن-
شۇناسلىق ساھەسىدە ئاز دېگەندە ئوندىن ئارتۇق مەخسۇس ئەسەر ئېلان قىلىنى-
دى. مەسىلەن: «پەن كەشپىياتلىرى ۋە ئۇنىڭغا قارىتا تونۇش»، «ئىلىمىي ئەم-
گەكنىڭ ئەقىلغا مۇۋاپىق تەشكىللىنىشى»، «ئامېرىكىنىڭ
ئىلىمىي باشقۇرۇشى»، «ئىلىمىي تەتقىقاتنى باشقۇرۇش مەسىلىسى»،
«پەنلەرنىڭ پەنى» (ئومۇمىي پەنشۇناسلىققا مۇقەددىمە)، «ئىلىمىي تەتقىقاتنى
باشقۇرۇشنىڭ ئىقتىسادى، تەشكىلىي مەسىلىلىرى» قاتارلىقلار.

ياپونىيىمۇ پەنشۇناسلىقنىڭ تەتقىقاتىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بولدى. ياپونىيى-
نىڭ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى، بولۇپمۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى پەن -
تېخنىكا تەرەققىياتىنى پەنشۇناسلىق، جۈملىدىن باشقۇرۇش ئىلمىي جەھەتتىكى
مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ياپونىيىدە بۇ ساھەدىكى تەتقى-
قات ئادەتتە، ھەر قايسى ئالى مەكتەپ ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرىدا تەسىس
قىلىنىنغان. مەسىلەن، توکيو سانائەت داشۇبىسىنىڭ كەلگۈسى
قۇرۇلۇش ئىنىستىتوتى قاتارلىقلار. ياپونىيىنىڭ «ھازىرقى زامان ياپونىيىنىڭ
پەنى ۋە جەمئىيىتى» ناملىق ماقالىلار توپلىمى 1974 - يىلى ئېلان قىلىنىپ، دۇنيا
بويىچە خېلى زور نەسىر قوزغىدى.

مەملىكىتىمىزدە ئازاتلىقتىن كېيىن بىر قىسىم پەن - تېخنىكا خىزمەتچىلەر
رى پەنشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان ۋە مەلۇم نەتىجىگە ئېرىشكەن
بولسىمۇ، ئون يىللىق قالايمىقانچىلىق بۇ ساھەدە زور بۇزغۇنچىلىق پەيدا قىلدى.
پارتىيىمىزنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پۈتۈن پارتىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەت
خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۈت-
كېلىش ئېھتىياجى بىلەن پەنشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئۆگىنىش، تەشۋىقات، تەتقى-
قات جىددى ھالدا كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. 1979 - يىلى بېيجىڭدا تۇنجى قېتىم

مەملىكەتلىك پەنشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. يىغىندا پەنشۇناس-لىقنىڭ تەبىرى، تەتقىقات ئوبېكتى، زامانىۋى پەن - تېخنىكىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە تەرەققىيات قانۇنى، پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئولچىمى، ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىسى، ئىلمىي تەتقىقات ئۈنۈمدارلىغىنى قانداق قىلىپ يۇقۇرى كۈ-تىرىش مەسىلىسى، سېستىما قۇرۇلۇشىنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتنى باشقۇرۇش خىزمىتىدە قوللىنىلىشى، پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى ۋە ئىلمىي تەتقىقاتنى باشقۇرۇش خادىملىرىنى تەربىيەلەش مەسىلىسى قاتارلىق ساھەلەر بويىچە كەڭ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى. 1980 - يىلى خېنپېيدا 2 - نوۋەتلىك مەملىكەتلىك پەنشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. بۇلاردىن كېيىن كوپچىلىك ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلاردا ئارقا - ئارقىدىن پەنشۇناسلىق - تەتقىقات جەمئىيەتلىرى قۇرۇلدى. جۇملىدىن، ئاپتونوم رايونىمىزدىمۇ، 1982 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پەنشۇناسلىق ۋە پەن - تېخنىكىنى باشقۇرۇش تەتقىقات جەمئىيىتى رەسمىي قۇرۇلۇپ بۇ ساھەدىكى خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرماقتا. بېيجىڭ ۋە تىيەنجىن پەنشۇناسلىق جەمئىيەتلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «پەنشۇناسلىق ۋە پەن - تېخنىكىنى باشقۇرۇش»، «ئىلمىي تەتقىقاتنى باشقۇرۇش» ناملىق ژورناللارنى نەشر قىلدى. 1979 - يىلى جۇڭگو ئىلمىي تەتقىقات باشقۇرۇش جەمئىيىتى رەسمىي قۇرۇلدى. 1980 - يىلى بېيدەيخېدا تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلىپ، ئۇنىڭدا: پەن بىلەن ئىقتىسادنىڭ مۇناسىۋىتى، ئىلىم - پەن سىياسىتى، پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش مەسىلىسى، باشقۇرۇش نەزىرىيىسى، ئۇسۇلى ۋە قۇرۇلمىسى قاتارلىق مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىندى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن «نۇز گېزىتى»، «پەن - تېخنىكىنى باشقۇرۇش» نى بىر مەخسۇس كەسپ قىلىش لازىم» دېگەن تېمىدا ئوبزور ئېلان قىلدى. بۇ بىر قاتار خىزمەتلەر ئارقىلىق ئېلىمىزدە پەنشۇناسلىق تەتقىقاتىدا كىشىنى خوشال قىلىدىغان باشلىنىش ۋە دەسلەپكى نەتىجىلەر بارلىققا كەلدى.

نوۋەتتە، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا پەنشۇناسلىق ساھەسىدىكى تەتقىقات تېپىز سۈرئەت بىلەن راۋاجلانماقتا. نۇرغۇنلىغان تەبىئىي پەن ئالىملىرى، پەيلاسوپلار، پەن - تېخنىكا تارىخىي ئامبىللىرى، ئىقتىسادشۇناسلار، جەمئىيەتشۇناسلار، ئىلمىي تەتقىقاتنى تەشكىلىي باشقۇرۇش مۇتەخەسسسللىرى تۈركۈم لەپ بۇ تەتقىقات ساھەسىگە قاتناشماقتا. پەنشۇناسلىق بىر خىل تەبىئىي پەنلەر، تېخنىكىۋى پەنلەر، پەلسەپە، جەمئىيەتشۇناسلىق قاتارلىقلار چېگرىسىدىن ھالقىغان ھالدا، پەنگە قارىتا ئومۇملاشتۇرغان ھالدىكى تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان مۇستەقىل بىر پەنگە ئايلاندى.

پەنشۇناسلىق نوۋەتتە (مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، دۇنيا مىقياسىدىمۇ) تېخى يېڭىدىن شەكىللىنىۋاتقان يېپ - يېڭى بىر پەن بولۇش ئېتىۋارى بىلەن ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبېكتى، خاراكتېرى، ئىچىگە ئالغان مەزمۇنى ۋاھاكازلار توغرىسىدا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا كوز قاراشلار ئوخشىمايدۇ. بۇ نورمال ئەھۋال، ئەل ۋەتتە. ھالبۇكى، مەملىكىتىمىزدە بىر قەدەر ئورتاقراق بولغان كوز قاراشلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ھازىر مۇنداق دېيىشكە بولىدۇ: پەنشۇناسلىق - بىر پۈتۈن تەبىئەت پەنلىرىنىڭ (ئېگىز پەنلەر، تېخنىكىۋى پەنلەر ۋە قوللىنىلىدىغان پەنلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) ماھىيىتى ۋە تەرەققىيات قانۇنىيىتى توغرىسىدىكى پەن، پەنشۇناسلىق بارلىق تەبىئەت پەنلىرىنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە ئوزىنىڭ تەتقىقات ئوبېكتى قىلىپ، ئۇنىڭ تۈپ خاراكتېرىنى تەتقىق قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئومۇمى تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى يەكۈنلەيدۇ ھەمدە مۇشۇ ئومۇمى قانۇنىيەتكە ئاساسلىنىپ ئىلمىي تەتقىقاتنى تەشكىلىي باشقۇرۇشنىڭ ئاساسىي قائىدە - پىرىنسىپى ۋە ئومۇمىي ئۇسۇلى ھەققىدە ئىزلىنىدۇ. پەنشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ۋەزىپىسى ۋە مەقسىدى - تەبىئەت پەنلىرىنىڭ ئەڭ ئەۋزەل بولغان تەرەققىيات يولىنى تېپىشتىن ئىبارەت. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، پەنشۇناسلىق پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىغا تەسىر كورسەتكۈچى ئايرىم ئامىللارنى ئاددى ھالدا تەتقىق قىلماستىن، بەلكى پەننى بىر پۈتۈن ۋە مۇرەككەپ، مۇكەممەل سېستىماسۇپىتىدە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى بەلگىلىگۈچى ھەممە ئامىللارنى ۋە بۇ ئامىللارنىڭ ئوز ئارا رولىنى ئېچىپ بېرىدىغان پەن. شۇڭا، پەنشۇناسلىقنى تەبىئەت پەنلىرىنىڭ ماھىيىتىنى تونۇيدىغان، ئۇنىڭ راۋاجلىنىش رولىنى ئېچىپ بېرىدىغان پەن دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

پەنشۇناسلىقنىڭ مەزمۇنىغا كەلسەك، ئۇ توۋەندىكى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە بايان قىلىپ بېرىدۇ. بىر پۈتۈن پەننىڭ (تەبىئىي پەنلەر، ئىجتىمائىي پەنلەر، تەپەككۈر پەنلىرى) خاراكتېرى، ئالاھىدىلىگى، رولى ۋە سېستىما قۇرۇلمىسىنى، تەبىئىي پەنلەرنىڭ پۈتۈن پەن سېستىمىسى قۇرۇلمىسىدا تۇتقان ئورنى ۋە مۇناسىۋىتى، ئىجتىمائىي فۇنكىتسىيىسى، ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ تۈرلەرگە بولۇنۇشى ۋە ئىلمىي تەتقىقات سېستىمىسى، ئىلمىي تەتقىقات ئەمگىگىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىگى، ئامىللارنىڭ ئىجتىمائىي رولى، ئىجتىمائىي ئورنى ۋە ئۇلارنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشىدىكى ئوبېكتىپ ۋە سۇبېكتىپ شەرت - شارائىتى، تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي مەزگىل ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈملەر - دىكى تەرەققىيات ئالاھىدىلىگى، تەبىئىي پەنلەر تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى، پەننىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى ھەققىدىكى قىياس، ئىلمىي تەتقىقاتنى تەشكىل

لمبى باشقۇرۇشنىڭ قائىدە - پىرىنسىپ ۋە ئومۇمىي ئۇسۇلى قاتارلىقلار. پەنشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات مەزمۇنىغا ئاساسلانغىنىمىزدا، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئىككى چوڭ قىسىمدىن تەشكىل تاپقان دېيىشكە بولىدۇ. بىرى نەزىرىيىۋى پەنشۇناسلىق، يەنە بىرى قوللىنىلىدىغان پەنشۇناسلىق. نەزىرىيىۋى پەنشۇناسلىق مۇ ئۆز ئىچىدىن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرى ئومۇمىي نەزىرىيە قىسمى بولۇپ، ئۇ تەبىئىي پەنلەرنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى ئومۇمىي جەھەتتىن بايان قىلىدۇ. يەنە بىرى تارماق نەزىرىيىۋى قىسمى بولۇپ، ئۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا پەنشۇناسلىق ئىقتىساداتشۇناسلىقنى، پەنشۇناسلىق جەمئىيەتشۇناسلىقنى، پەنشۇناسلىق سىياسەتشۇناسلىقنى، پەنشۇناسلىق قانۇنشۇناسلىقنى، پەنشۇناسلىق مائارىپ ئىلمىنى، پەنشۇناسلىق ئىختىساسشۇناسلىقنى، پەنشۇناسلىق پىسخولوگىيىسىنى، پەنشۇناسلىق ئەخلاق ئىلمىنى، پەنشۇناسلىق لوگىكىسىنى، پەنشۇناسلىق ئىستېتىكىسىنى ۋاھاكازالارنى تەتقىق قىلىدۇ. قوللىنىلىدىغان پەنشۇناسلىق ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىر قىسمى ئىلمىي تەتقىقاتنى تەشكىلىي باشقۇرۇشنىڭ قائىدە - پىرىنسىپلىرى بولۇپ، بۇ ئۆز ئىچىگە: فاڭچىن، سىياسەت، ئۇزاق ۋە قىسقا مۇددەتلىك پىلانلار، ئىلمىي تەتقىقات خادىملىرى، خىراجەت، ۋاستىلار، ئىنفورماتسىيە، تېمىلارنى تاللاش، تەشكىلىي جەھەتتىن تەكشۈپ تۇرۇش، تەتقىقات نەتىجىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنىشى ھەم كەلگۈسى نەزەرىيەت ھەققىدىكى پەرەز قاتارلىق كونكرىت باشقۇرۇشنىڭ قائىدە ۋە پىرىنسىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە بىر قىسمى ئىلمىي تەتقىقاتنى تەشكىلىي باشقۇرۇشنىڭ ئومۇمىي ئۇسۇلى بولۇپ، مەسىلەن: ئىستىراتېگىيىلىك ھەل قىلغۇچ تەدبىر ئۇسۇلى، سېستىما قۇرۇلۇشى ئۇسۇلى، قىممەتتىن تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى، پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلار. يۇقۇرىلارنىڭ ئىچىدە نەزىرىيىۋى پەنشۇناسلىقنىڭ ئومۇمىي نەزىرىيىسى پۈتۈن پەنشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزىرىيىسىدۇر. نەزىرىيىۋى پەنشۇناسلىقنىڭ تارماق نەزىرىيە بولۇشى، ئاساسىي نەزىرىيىنىڭ ئايرىم - ئايرىم جارى قىلىنىشىدۇر. بۇ ئىككى قىسىم پەنشۇناسلىقنىڭ ئورتاق ھالدا قوللىنىلىدىغان نەزىرىيىۋى ئاساسى ۋە يېتەكچى ئىدىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ بولمىغاندا، قوللىنىلىدىغان پەنشۇناسلىق تولۇق نەزىرىيىۋى نېپىزگە ئىگە بولالماي، ئوقۇل تەجرىبىلەرنىڭ يىغىندىسى بولۇپ قالىدۇ. قوللىنىلىدىغان پەنشۇناسلىقنىڭ باشقۇرۇش قائىدىلىرى، پىرىنسىپلىرى ۋە ئومۇمىي ئۇسۇللىرى - پەنشۇناسلىقنىڭ نەزىرىيىۋى ئاساسى بىلەن ئەمەلىي تەجرىبىسى ئۆزئارا بىرلەش تۇرۇلۇشنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە يەكۈنى بولۇپ، ئۇ كونكرىت تەجرىبە ياكى تېخنىكىۋى ئۇسۇل ئەمەس، بەلكى ئۇ مۇئەييەن يۈكسەك نەزىرىيە خاراكتىرىگە ئىگە، بەلكى قوللىنىشقا بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلىدىغان نەزىرىيىدۇر. نەزىرىيە

ۋى پەنشۇناسلىق بىلەن قوللىنىلىدىغان پەنشۇناسلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت پەقەتلا ئالدىنقىسى كېيىنكىسىگە تەسىر كورسىتىدىغان مۇناسىۋەت ئەمەس، بەلكى ئۆزئارا تەسىر كورسىتىدىغان مۇناسىۋەت.

نەزىرىيىۋى پەنشۇناسلىق قوللىنىلىدىغان پەنشۇناسلىققا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. شۇنداقلا، قوللىنىلىدىغان پەنشۇناسلىق نەزىرىيىۋى پەنشۇناسلىقنى راۋاجلاندۇرۇش رولىنى ئوينىمايدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، نەزىرىيە ۋە قوللىنىلىشتىن ئىبارەت ھەر ئىككى قىسىم ئاجزالماس ھالدا ئۆز ئارا تەقەززا قىلىشىپ، بىر پۈتۈن پەنشۇناسلىقنىڭ سېستىما قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

يۇقۇرقىلاردىن پەنشۇناسلىق نۇقۇل ھالدا تەبىئىي پەنلەر دائىرىسىدىلا ئىش كوردۇ، دېگەن مەنا چىقمايدۇ.

پەنشۇناسلىقتىن ئىبارەت بۇ بىر پەننىڭ خاراكتېرى، ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبىيكتى، مۇھىم مەزمۇنى ۋە ئۆز ئۈستىگە ئالغان ۋەزىپىسى تەرەپتىن بەلگىلەنگەن. پەنشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبىيكتى — تەبىئىي پەنلەرنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تارىخىي ماتېرىيالزىم يېتەكچىلىگىدىكى سىياسى — ئىقتىسادات، تېخنىكا تەرەققىيات تارىخى، باشقۇرۇش ئىلمى، زامانىۋى ئىلمىي مېتودولوگىيە قاتارلىقلارنىڭ نۇرغۇنلىغان نۇقتىسىدە ۋە پىرىنسىپلىرىغا بېرىپ ئاقىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى — پەن، تېخنىكا، ئىشلەپچىقىرىش، ئىقتىسادات ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۆز ئارا ماسلاشقان ھالدا راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. شۇڭا، پەنشۇناسلىقنى ئاساسىي جەھەتتىن بىر ئىجتىمائىي پەن دەپمىز. بىراق، ئۇ تەبىئىي پەنلەر ۋە پەلسەپە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، ئۇ يەنە گىرەلەشكەن پەن خاراكتېرىگىمۇ ئىگە.

پەنشۇناسلىقنىڭ مۇشۇنداق گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ خاراكتېرى، بۇ پەننى بىر خىل «چوڭ پەن» قىلىپ قويدى. ئۇنى پۈتۈن پەنلەر سېستىمىسىدا بىر خىل ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە قىلىپ، نۇرغۇنلىغان پەنلەر بىلەن كۆپ تەرەپلىك ئالاقىسىنى بارلىققا كەلتۈردى.

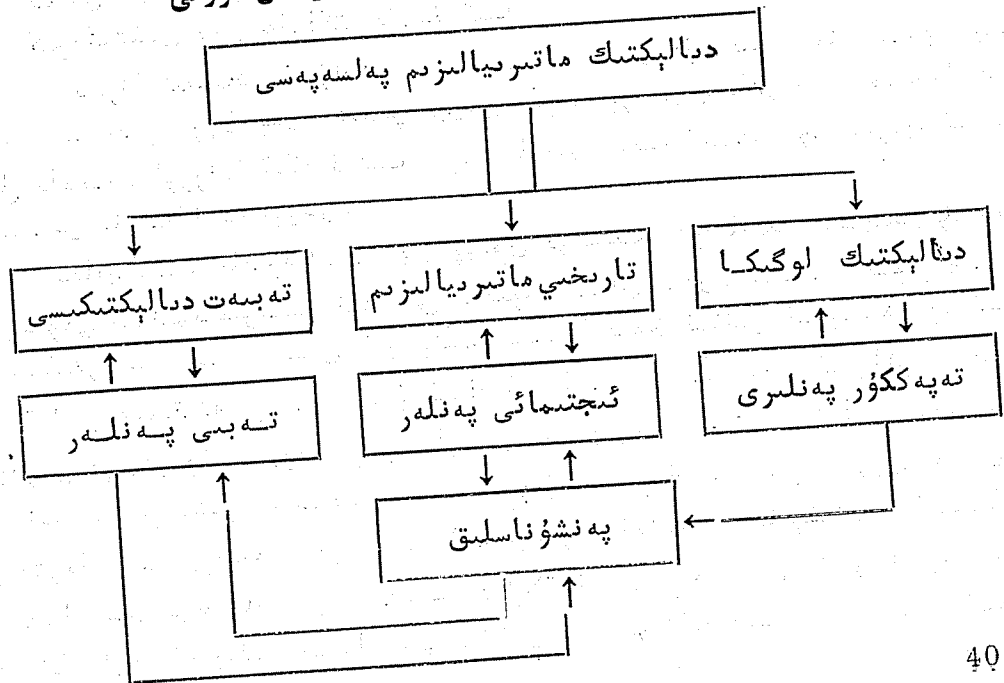
دىئالېكتىك ماتېرىيالزىم بىر پۈتۈن ئوبىيكتىپ دۇنيانىڭ ماھىيىتى ۋە ئەڭ ئومۇمىي قانۇنلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان پەن. شۇڭا، ئۇ پۈتۈن پەنلەر سېستىمىسىنى قۇرۇلمىسىدا ئەڭ ئالىي ئورۇندا ۋە ئەڭ يۇقىرى قەۋەتتە تۇرىدۇ. ئۇ ئەڭ ئاساسىي نەزىرىيىۋى قاراش ۋە ئەڭ ئومۇمىي مېتودولوگىيە بولۇش ئېتىۋارى بىلەن بارلىق تەبىئىي پەنلەر، ئىجتىمائىي پەنلەر ۋە تەپەككۈر پەنلىرىگە قارىتا ئومۇمىيۈزلۈك يېتەكچى رول ئوينىمايدۇ، پەنشۇناسلىق بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. پەنشۇناسلىق دىئالېكتىك ماتېرىيالزىمىنىڭ ھەر ئۈچ تارمىقى (تەبىئەت دىئالېكتىكىسى، تارىخىي ماتېرىيالزىم، دىئالېكتىك لوگىكا) بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن پەن بولغانلىقتىن، ئوخشاش بولمىغان

دەرىجىدە ھەرقايسى تارماقنىڭ ئاساسىي نەزىرىيە ۋە مېتودولوگىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ.

پەنشۇناسلىق گەرچە، تەبىئىي پەنلەرنى بىر پۈتۈنلۈك ھالدىكى بىر خىل ئىجتىمائىي پائالىيەت ھادىسىسى دەپ قاراپ، تەبىئەتنى تەتقىق قىلىشنى بىۋاسىتە ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىجتىمائىي پەنلەرگە مەنسۇپ بولسىمۇ، بىر ۋاقىتتا يەنە تەبىئىي پەنلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ.

پەنشۇناسلىقنىڭ بۇنداق ئالاھىدە خاراكتېرى زامانىۋى پەننىڭ ھەم ئۆز-ئارا لۈكسىز بولۇشى ھەم ئۆز لۈكسىز ئومۇملىشىشنىڭ ئىنكاسى. ئۇنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىدە خاراكتېرى ۋە ئورنى ئۇنى كۆپ تەرەپلىملىك رولىغا ئىگە قىلدى. ئۇ ھەم دىئالېكتىك ماتېرىيالىزىمنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، ھەم ئۇنى تەجرىبە ماتېرىياللىرى ۋە كونكرېت مەزمۇن بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇ تەبىئىي پەنلەر تەتقىقاتىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ، ھەم تەبىئىي پەن تارىخىنى ئۆزىگە ئاساس قىلىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي پەننىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىغا ۋە تەپەككۈر پەنلىرى تەتقىقاتىغا بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىق تەسىر كۆرسىتىدۇ، ھەم ئۇلارنىڭ نەزىرىيە، ئۇسۇل، نەتىجىلىرى ئارقىلىق ئۆزىنى تولۇقلايدۇ ۋە يۇقۇرى كۆتىرىدۇ. شۇڭا، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، پەنشۇناسلىق تەبىئىي پەنلەر، ئىجتىمائىي پەنلەر ۋە تەپەككۈر پەنلىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان كۆۋرۈك دېيىشكە بولىدۇ. بۇنى تىۋەندىكى سىخىمما بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن.

پەنشۇناسلىقنىڭ پەنلەر سېستېمىسىدا تۇتقان ئورنى

پەنشۇناسلىق گەرچە كوپ تەرەپلىمە مۇناسىۋەت ۋە رولغا ئىگە بولسىمۇ، بۇ ئۇنىڭ پەن خاراكتېرىنىڭ ئاساسەن ئىجتىمائى پەن بولۇشىغا تەسىر يەتكۈزۈپ مەيدۇ. شۇنداقلا، بۇ خىل ئىجتىمائى پەننىڭ ئاساسىي مەقسىدى ۋە ۋەزىپىسى تەبىئى پەنلەرنىڭ ئەڭ ئەۋزەل تەرەققىياتقا ئېرىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىكەنلىكىگىمۇ تەسىر يەتكۈزۈمەيدۇ. پەنشۇناسلىقنىڭ مۇنداق كوپ تەرەپلىمە مۇناسىۋىتى ۋە رولى ھەمدە ئۇنىڭ پەنلەر سېستىمىسىدا ئىگەللىگەن ئالاھىدە ئورنى ئۇنىڭ ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئىقتىسادى، ئىجتىمائى تەرەققىيات بىلەن، تەپەككۈر پەنلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

پەنشۇناسلىق ئاساسەن ئىجتىمائى پەن بولۇش ئېتىۋارى بىلەن ئۇ يەنە تەبىئى پەنلەر ۋە پەلسەپە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، شۇنداقلا، تارىخ، ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە جەمئىيەتشۇناسلىقلار بىلەن باغلىنىپ كېتىدىغان گىرەلەشمە پەن. مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، پەنشۇناسلىقنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە تەلۋى ۋە ئۇسۇلى بار.

پەنشۇناسلىق تەتقىقاتى پەن تارىخىنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇ پەن تەرەققىيات تارىخى جەريانىدىن، ھەرقايسى تەبىئى پەنلەر ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلەر ئاساسىدا پەننىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى تەتقىقات ئوبېكتى قىلىدۇ. شۇڭا، تەتقىقات خىزمىتىدە پەن تارىخىي بىلىمى ۋە تەبىئى پەن ئاساسىي بىلىمىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. بۇنداق بولمىغاندا، ھازىرقى زامان پەن تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە يۈزلىنىشىنى چۈشىنىش قىيىن بولىدۇ. پەن تەرەققىياتى ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىنى شەرھىلىگىلى بولمايدۇ.

پەنشۇناسلىق تەتقىقاتى ماركسىزىم پەلسەپىسىنى ئۆزىگە يېتەكچى ئىدىيە قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئەت دىئالېكتىكىسى، تارىخىي ماتېرىيالىزىم، سىياسى ئىقتىساد ئاساسىي نەزىرىيىسى بىلىملىرىدىن خەۋەردار بولۇشى لازىم. بۇلارنى قوللىنىپ، پەن تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيىتى، ئىجتىمائى فۇنكىتسىيىسى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ۋە ئىجتىمائى نەتىجىسىنى تەتقىق قىلىش، پەن بىلەن ئىشلەپ چىقىرىشنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋىتىنى ئىگەللەپ، ئىلمىي تەتقىقات باشقۇرۇشدا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئومۇمى قائىدە - پىرىنسىپ، ئۇسۇللارنى كونكرىت بايان قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ ئەمىلىي ئەھۋالىغا بىر لەشتۈرۈپ، چەتئەللەرنىڭ پەنشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئاكتىپ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئېلىمىز پەنشۇناسلىقى تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم.

پەنشۇناسلىق تەتقىقات خىزمىتى زامانىۋى ئىلمىي ئۇسۇل ۋە ئىلغار

باشقۇرۇش تېخنىكىسىنى ۋاستە قىلىش لازىم. زامانىۋى پەن بىر ئومۇملاشقان، مۇرەككەپ، ئوزگىرىشچان ھالەتتىكى سېستىما، مۇنداق مۇرەككەپ سېستىمىنى ئوبېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە تەتقىق قىلىپ، تەشكىلىي ھالدا باشقۇرۇش ئۈچۈن، پىلانغۇز تەجرىبە، ئادەتلەنگەن ئۇسۇل، مەمۇرى ۋاستە ياكى يۈكسەك ئابىستىراكتلاشقان تەپەككۈر ئۇسۇلى كۇپايە قىلمايدۇ، بەلكى زامانىۋى پەن تەرەققىياتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئىلمىي ئۇسۇلى: (مەسىلەن: سېستىماتىكا ئۇسۇلىنى، كىنېرېتىكا ئۇسۇلىنى، ئىنفورماتسىيە ئۇسۇلىنى ۋە ئىلغار باشقۇرۇش تېخنىكىسىنى) قوللىنىش زورۇر بولىدۇ. د. س. پىرنسى (D.S. Price) ئۆزىنىڭ «پەن تەرەققىياتىنىڭ ئېكسپونېنسىيال نەزىرىيىسى» دېگەن ئەسىرىنى ئېلان قىلغاندىن بۇيان پەنشۇناسلىق ساھەسىدە ماتېماتىكا ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئەسەرلەر بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. (مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۋىمىنى تەتقىق قىلىش، مەبلەغ تەتقىق قىلىش ۋە ئىلمىي قىياس قاتارلىقلار) شۇڭلاشقا، سانلىق تەتقىقات ۋە ماتېماتىكىلىق مېتودنى قوللىنىش پەنشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە تەرەققىياتىدا بىر مۇھىم يۈزلىنىش بولۇپ، بۇ، يىراق تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە. بۇنىڭغا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

پەنشۇناسلىق تەتقىقاتىدا، نەزىرىيە بىلەن ئەمىلىيەتنى بىرلەشتۈرۈش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش، ئۇنى ئەمىلىيەتكە يېتەكچىلىك قىلدۇرۇش لازىم. پەنشۇناسلىقنىڭ ئومۇمى قانۇنىيىتى، پىرىنسىپلىرى، ئۇسۇلى پەن تەرەققىيات تارىخىنى ۋە كونكرېت ئەمىلىي تەجرىبىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا شەكىللەنگەن. پەنشۇناسلىق يېشىپ بېرىدىغان پەننىڭ قۇرۇلمىسى ۋە فۇنكسىيىسى ھەمدە پەن بىلەن جەمىيەتنىڭ كەڭ مۇناسىۋەتتە بولۇش قانۇنىيىتى — پەن — تېخنىكا تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى ئوبېكتىپ ئاساس ۋە يېتەكچى ئىدىيە بولماقتا. شۇڭا، بىز ئاساسىي نەزىرىيىنى يېتەكچى قىلغان ھالدا، ھەر قايسى ئەللەرنىڭ پەن تەرەققىيات تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، پەن تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىنى بىلىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، پەنشۇناسلىق بىلەن ئىقتىساد، ھەربىي ئىشلار قاتارلىقلارنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا تەسىرى، دەرىجىسى ھەم دائىرىسىنى تەتقىق قىلىپ، پەن — تېخنىكىنىڭ رولىنى چارى قىلىدىغان ئوبېكتىپ شەرت-شارائىتىنى ئىگەللەپ، ئادەم، پۇل، ماددىي ماتېرىياللار قاتارلىق ھەر قايسى ئامىللارنىڭ رولىنى چارى قىلىپ، پەن — تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ قوللىنىش ئۇنۋىمىنى يۇقۇرى كۆتىرىشنى تەتقىق قىلىشىمىز لازىم. ھازىر دۇنيادىكى زور تۈركۈمدىكى قابىلىيەتلىك ئالىملارنى بۇ بىر ھاياتىي كۈچكە ئىگە پەن ئۆزىگە جەپ قىلماقتا.

پەنشۇناسلىق گەرچە، يۈكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان، شەكىللەنگەن

تېخى بېرىم ئەسىر بولمىغان، تېخى كۆپ تەرەپلەردىن مۇكەممەللەشمىگەن، ئۆز-
لۈكسىز ئىزلىنىش لازىم بولغان يېڭى بىر پەن بولسىمۇ، بىراق كىشىلەرنىڭ بۇ
پەننى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشى، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، تەرەققىيات قانۇنى ۋە
يۈزلىنىشى ئۈستىدە چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ ئىگەلىشىگە ئەگىشىپ، پەن-ئىنسانلىق
ئاخىرى ئۆزىگە خاس ئۇقۇم، كاتىگورىيە، قانۇن، سېستىما، مېتود، قائىدىگە ئىگە
بولغان بىر مۇكەممەل پەننىڭ ئايلىنىدۇ.

ئالەمدە ئوبېكتىپ دىئالېكتىكا قانۇنىيىتى ھۆكۈم سۈرىدۇ. مەيلى تەبىئەت،
جەمئىيەت ۋە ئىنسان تەپەككۈرى بۇ قانۇنىيەتنى چەتلىگەن ھالدا ھەركەت قىلالا-
مايدۇ. ئەڭ ئەقىللىقلەر — غەلىبە قازانغۇچىلار (بىر جەمئىيەت، بىر مىللەت ياكى
شەخسلەر بولسۇن) مانا مۇشۇ قانۇنىيەتكە ئاڭلىق ھۆرمەت قىلغۇچىلاردۇر. ئېنىق-
لىسى: «بىر مىللەت پەننىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىسىدە تۇرماقچى بولىدىكەن، بىر
مىنۇتتۇم نەزىرىيىۋى تەپەككۈرسىز قانۇنسىزلىق كېرەك» دەيدۇ. ماركسىزىملىق پەن-
شۇناسلىق مانا مۇشۇنداق نەزىرىيىۋى تەپەككۈر يۈكسەكلىكىدىن تۇرۇپ ئىش كۆ-
رىدۇ. دېمەك، ئېلىمىزنى سوتسىيالىستىك زاماننىڭلاشتۇرۇشتا، پەن-ئىنسانلىقنى
ئۆگەنمەي، ئۇنى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلماي بولمايدۇ.

پەن-ئىنسانلىقنىڭ ئەھمىيىتى چوڭقۇر، ئىستىقبالى چەكسىز، شۇبھىسىزكى،
بارغانسېرى كۆپىيىۋاتقان پەن-ئىنسانلىق تەتقىقاتچىلىرى ۋە ھەۋەسكارلىرىنىڭ
ئورتاق تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، ئېلىمىز پەن-ئىنسانلىق گۈلزارلىقىدا، بىر مار-
كسىزىملىق پەن-ئىنسانلىق ئىلمىي پورەكلەپ ئېچىلىپ مول مەۋە بەرگۈسى.

ئىنسانىيەتنىڭ جەمئىيەتكە بولغان قەدىر - قىممىتى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ
ھىسسىياتى، ئىدىيىسى ھەم ھەرىكىتىنىڭ ئىنسانىيەتنى مەنپەئەتدار قىلىشتا
قانچىلىك رول ئوينىغانلىقى بىلەن باغلىق.

— ئېپىئەنتىيىپىن

مادامىكى، مەن بىر قىسىم كىشىلەرنى تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە ئىل-
ھاملاندۇرغان بولسام، مادامىكى، بىزنىڭ خىزمىتىمىز كىشىلەرنىڭ بىلىش
دائىرىسىنى ئاز - تولا كېڭەيتكەن بولسا ھەمدە شۇ سەۋەپتىن بۇ دۇنياغا
بىر ئولۇش خوشاللىق بەخش ئېتىلگەن بولسا، ئۇ ھالدا مەنمۇ شۇنىڭ بىلەن
قانغان بولاتتىم.

— ئىدالىسون

تارىخ تەتقىقاتىدا مىللى باراۋەرلىك پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش لازىم

لى سۇھماۋ

مويدىن تەرجىمىسى

مىللى باراۋەرلىك جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى تۇپ پىرىنسىپى، بىز رىيال تۇرمۇشتا چىڭ تۇرۇپ كەلگەن ۋە چىڭ تۇرۇپ كېلىۋاتقان بۇ پىرىنسىپتا تارىخ تەتقىقاتىدىمۇ چىڭ تۇرۇشىمىز ياكى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا داۋاملاشتۇرۇشىمىز لازىم. مەن بۇ ماقالامدا كېيىنكى مەسىلە ئۈستىدىكى بەزى يۈزەكى پىكىرلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

1. چېڭگرا رايونلارنى ئېچىش ھەم ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىشىنىڭ ھەممىسى مۇقىملاشتۇرۇلۇشى كېرەك

چېن شىخۇاڭ بىلەن خەن ۋۇدىنىڭ چېڭگرا رايونلارنى ئاچقانلىغىنى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك مۇقىملاشتۇرىدۇ، بۇ شۇبھىسىز توغرا. چۈنكى، ئۇلار جۇڭگونىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ھەقىقەتەنمۇ تۆھپە قوشتى. لېكىن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىشىگە قارىتا، كۆپىنچە، ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى قوللىنىلىپ، ئۇ «ناجاۋۇزچىلىق»، «سىرتقى ئاپەت» دەپ ئەيىپلىنىپ كەلدى. بۇ ئادىل باھا ئەمەس. جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە، جۇڭگونىڭ ھازىرقى تېرىتورىيىسىگە ئاساس سېلىپ نىشىدا، داڭدار خانلارنىڭ چېڭگرا رايونلارنى ئېچىشى، خەنزۇ مىللىتىنىڭ چېڭگرا رايونلارغا يۆتكىلىپ بېرىپ، ئۇ جايلارنى تەرەققى قىلدۇرۇشى رول ئويناپلا قالماستىن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىشىمۇ رول ئوينىغان.

دەل مۇشۇ ئىككى خىل ئامىلىنىڭ ئوزۇن ئارا تەسىر كۆرسىتىشى، ئىككى خىل كۇچىنىڭ بىر بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كېتىشى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى ياراتتى. تارىخىي پاكىتلار بۇ نۇقتىنى بىزگە ئېيتىپ بەردى. ۋى، جىڭ ۋە جەنۇبىي سۇلالىلار دەۋرى — مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئاسمىلاتسىيە (ئوزۇن ئارا كىرىشىش) لىشىشىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋاقت. بۇ ئاسمىلاتسىيە شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ زور تۈركۈمدە جەنۇبقا كۆچۈشىدىن بارلىققا كەلدى. «مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ خۇددى سۇ قايىغاندەك قىزىپ كېتىشى» يالغۇز خەنزۇ مىللىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي، جۇڭگو تارىخىنىڭ قەدىمىنەمۇ تېز لەتتى. مۇشۇنداق جەنۇبقا كۆچۈش، ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كىرىش مۇقىملاشتۇرۇلۇشى كېرەكمۇ ياكى ئىنكار قىلىنىشى كېرەكمۇ؟ ئالدىنقىسى توغرا، ئەلۋەتتە. تارىخچىلارمۇ ئادەتتە شۇنداق ھىساپلىماقتا.

موڭغۇل مىللىتى بىلەن مانجۇ مىللىتى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا روناق تاپقان ئىككى مىللەت، ئۇلار ئىلگىر — ئاخىر بولۇپ جەنۇبقا كۆچۈپ، ئوتتۇرا تۈز — لەڭلىكتە ئولتۇراقلىشىپ، پۈتۈن مەملىكەتنى كونتۇرۇل قىلغان يۈەن سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنى قۇردى. موڭغۇل مىللىتى بىلەن مانجۇ مىللىتى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمال ھەم شەرقىي شىمال رايونىنى ئېچىپ، بۇ رايونلار بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ زىچلاشتۇرۇشتا تۆھپە قوشۇپلا قالماستىن، مەملىكىتىمىزنىڭ چىن، خەن دەۋرىدىن باشلانغان بىرلىككە كەلگەن تۇرۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈنمۇ، ئالاھىدە تۆھپە قوشتى. ھەممىگە مەلۇمكى، مەملىكىتىمىزنىڭ تۇنجى قېتىملىق مىسلى كورۇلمىگەن ھالدا كەڭ كۆلەملىك بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەمەلگە ئاشقان ئىدى. چىڭ سۇلالىسى مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى تېرىتورىيىسىگە ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئاساس سالدى. شۇڭا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى قوبلاي بىلەن پادىشاھ كاكاشى جۇڭگو تېرىتورىيىسىگە ئەڭ مۇھىم ئاساس سالغۇچى سۈپىتىدە تارىخقا يېزىلىشى كېرەك. ھالبۇكى، بۇنىڭدا بۇ ئىككى مىللەتنىڭ چېگرا رايونلاردىن ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىشى ئالدىنقى شەرت بولدى. بۇ خىل كىرىش، ئەلۋەتتە، مۇقىملاشتۇرۇلۇشى كېرەك. كىشىلەرنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىش مەسىلىسىگە توغرا پوزىتسىيە تۇتۇشىنى بىغەتەندۈرىدىغان بۇ پاكىت، بىزنىڭ ئالاھىدە ئويلىنىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. چېگرا رايونلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىچكى ئۆلكە، ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىشىنى، جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دولەت بولۇپ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققى قىلىش نۇقتىسىدىن قارىشىمىز لازىم. ئۇنى ۋە داڭدار خان — پادىشاھلارنىڭ چېگرا رايونلارنى ئېچىشىنى (ئەلۋەتتە، يەنە خەنزۇ خەلقىنىڭ چېگرا رايونلارغا كۆچۈپ بېرىشىمۇ بار)، باپكانىڭ ئۇياق

تىن - بۇ ياققا ئوتىدىغان موكىسى دەپ قارىشىمىز كېرەك. دەل مۇشۇ موكىنىڭ ئۇ - ياقتىن - بۇ ياققا ئوتىدىغان ھەرىكىتى، مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي خەرىتىسىنى تۇ - زۇپ، دولىتىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئەلۋىتتە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىشى جەريانىدا قىرىش، بۇزۇش قاتارلىق بىر قاتار دەھشەتلىك كۈرەشلەرمۇ بولدى. بىز «ياڭ ئايمىغىدىكى 10 كۈن» (مانجۇ ئەسكەرلىرىنىڭ ياڭجۇغا كىرگەندىكى قىرغىنچىلىقى كۈزدە تۇتۇلىدۇ - ت)، «چادىڭدىكى ئۈچ قېتىملىق قىرغىنچىلىق» (سىچۇەننىڭ لوسەن شەھرىدە بولغان قىرغىنچىلىق كۈزدە تۇتۇلىدۇ - ت)نى پىستىنە - پاسات دەپ ئېيتىشقا چىقىشىمىز ھەمدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بەزىدە ئوزانلىرىنىڭ قالاق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنى ئوتتۇرا جۇڭگودا مەجبۇر يۈرگۈزۈپ، قىسىمەن رايونلارنىڭ ۋاقىتلىق چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىغىنىمۇ ئىنكار قىلمايمىز. لېكىن بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كىرىشىنى ئىنكار قىلىشتىكى ئاساس بولماسلىقى لازىم. چۈنكى، بىرىنچى، خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «ياۋايى بويىسۇندۇرغۇچىلار ئاخىرى ئۆزلىرى تەرىپىدىن بويىسۇندۇرۇلغان مىللەتنىڭ ئۆزىدىن ئۇستۇن تۇرغان يۇقۇرى مەدەنىيىتى تەرىپىدىن بويىسۇندۇرۇلىدۇ. بۇ بىر مەڭگۈلۈك تارىخىي قانۇنىيەت»^①. ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «ئۇزاق مۇددەتلىك بويىسۇندۇرۇش داۋامىدا، ياۋايىراق بويىسۇندۇرغۇچىلار، مۇتلەق كۆپ ھاللاردا، بويىسۇندۇرۇشتىن كېيىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر قەدەر يۈكسەك ئىگىلىك ئەھۋالى، غايىقىلىنىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار بويىسۇندۇرۇلغۇچىلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلاستىيە قىلىندى، بەلكى كۆپ قىسىمى ھەتتا بويىسۇندۇرۇلغۇچىلارنىڭ تىلىنى قوللىنىش قىمىمۇ مەجبۇر بولدى»^②. مەملىكىتىمىزنىڭ ئەھۋالى دەل مانا مۇشۇنداق بولغان. جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ ئەيىپلىنىشكە ئەڭ كۆپ ئۇچرىغان لياۋ، جىڭ سۇلالىلىرى، ئەگەر ئوتتۇرا جۇڭگوغا ئورۇنلىشىپ (ئۇلار پەقەت بۇ ئىشنىڭ بوسۇغىسىدىنلا كىرگەن)، بىر پۈتۈن جۇڭگو تارىخىنى ئارقىغا تارتماي، ماركس ئېيتقاندەك «مەڭگۈلۈك تارىخىي قانۇن» غا بويىسۇنغان بولسا، بۇ ئەيىپلىگۈچىلەرنى ئەڭ چوڭ خاتىرجەم قىلغان بولاتتى. تارىخنىڭ ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىشى ۋە تارىخ سەرىپ قىلغان ئەجىز دائىم ئوخشاش بولىدۇ. بىز سەرىپ قىلىنغان ئەجىزنىمۇ كۆرۈشىمىز، شۇنداقلا، سەرىپ قىلىنغان ئەجىزدىن كېيىنكى ئالغا بېسىشىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەك. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىشىنى باھالىغاندا، شۇنداق

① ماركس: «بېرىتا ئىيىنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىغىنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى»، «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 2 - توم، 70 - بەت.

② ئېنگېلس: «دىيورنىڭغا قارشى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 348 - بەت.

ئەتراپلىق كوز قاراشنى ئېسىمىزدە چىڭ تۇتۇشىمىز لازىم.

ئىككىنچى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئادەم گۈشى يەيدىغان، مالىماتقا قىلىپ دىغان، ھەممە تەرەپتىن قالاق، ياۋايى ئەمەس، ئۇلارنىڭمۇ ئۆز مەدەنىيىتى بار، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ روھىي مەدەنىيىتى بىلەن ماددى مەدەنىيىتىنى ياراتقان. بۇ خىل مەدەنىيەتنى ئوتتۇرا جۇڭگودىكى خەنزۇ خەلقىگە ئېلىپ، كېلىپ خەنزۇ خەلقىنىڭ ماددى، مەدەنى تۇرمۇشىنى كۈچەيتىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ماددى، روھىي غەزىنىسىنى بېيىتىش. بۇ خىل پاكىتلار تولمۇ كوپ، ئۇ تارىخلا ئەمەس، بەلكى بىزنىڭ رىيال تۇرمۇشىمىزدىمۇ ناھايىتى كوپلەپ مەۋجۇت.

ئۈچىنچى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىشىنىڭ بايلىقىنى نەزەردە تۇتىدىغان بىر تەرىپى بولۇشىدىن سىرت، يەنە ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتىگە زوقلىنىدىغان ئىككىنچى بىر تەرىپىمۇ بار. پروفېسسور بەي شىۋلى: «تارىختىن قارىغاندا، خەنزۇلار ئاساسىي مىللەت بولۇپلا قالماي، بەلكى ئەزەلدىنلا ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تەلپۈنگۈچىسى ئىدى. تارىختىكى «تارتىش» تۇتۇش ۋە «قۇدىلىشىش» بۇنداق ئەڭ ياخشى ئىسپاتى» «مىللەتلەر ئارىسىدا بولغان ئۇرۇش، ئوتتۇرا جۇڭگوغا بولغان بۇ ئىنتىلىش كەيپىياتىنى ئازدۇر - كوپتۇر ئەكس ئەتتۈردى». شۇڭا، «بىز تارىختىكى بەزى مىللى ئۇرۇشلارنى ئاددى ئۇسۇل بىلەن ئىزاھلىماسلىقىمىز كېرەك»^① دەيدۇ. بۇ ناھايىتى چۇڭقۇر شەرھىيەلەش. پروفېسسور ۋېن دۇجىەن: «يېقىندا، جۇڭگودىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆز-ئۆزىدىن - ئۆزۈنغا سوزۇلغان تارىخىي تەزەققىيات جەريانىدا، نۇرغۇن تەرەپتىن يېقىنلىشىشنى باشتىن كۆچۈرۈپ، بىر خىل ناھايىتى كۈچلۈك «ئىچكى تارتىش كۈچى، نى شەكىللەندۈردى»^②. دەپ كۆرسەتتى. بۇ «ئىچكى تارتىش كۈچى» جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان دىغان جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مۇستەھكەم ئىتتىپاقلىقىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان كۈچنىڭ بىرى. بۇنداق «ئىچكى تارتىش كۈچى» نى بىز ئەلۋەتتە، شەك - شۇبھىسىز قارشى ئالىمىز.

يۇقۇرقىلاردىن كورۇۋېلىشقا بولىدۇكى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىشى، جۇڭخۇا مىللەتلىرى يۈكسەكلىگىدە تۇرۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ كوپ مىللەتلىك دولەتلىرىدىن ئىبارەت پاكىتىنى چىقىش نۇقتا قىلىلىپ، تارىخ، ئەتراپلىق تەھلىل قىلىنىشى، ئلادى ھالدىلا ئىنكار قىلىنماسلىقى لازىم. ئاز سانلىق

① بەي شىۋلى: «جۇڭگو مىللى مۇناسىۋەت تارىخى توغرىسىدا بىر قانچە مەسىلە»، «بىيى

جىڭ سىقەن داشۇبىنىڭ ئىلمىي ژورنىلى»، 1981 - يىلى 6 - سان.

② ۋېن دۇجىەن: «مىللى مۇناسىۋەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىر قانچە مەسىلە»،

«مەركىزىي مىللەتلەر ئىستىتوتىنىڭ ئىلمىي ژورنىلى» 1981 - يىللىق 4 - سان.

مىللەتلەرنىڭ ئىچكىرى ئولكىلەرگە كىرىشىنى تاجاۋۇزچىلىق دەپ قاراش — تېخىمۇ خاتا.

60. — يىللارنىڭ بېشىدىلا ئانا قىلىق تارىخچى لىۋجېنيۇ: مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋرىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشلاردا تاجاۋۇزچىلىق تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش خاراكتىرى مەۋجۇت ئەمەس، دىگەن مەشھۇر كوز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ئۇ «بىر دولەت ئىچىدىكى مىللى ئۇرۇش، سىنىپىي ئۇرۇش ياكى بىر سىنىپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى گۇرۇھلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشلاردا تاجاۋۇزچىلىق، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش ئالدىنقى شەرت قىلىنمايدۇ. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلار، سۇڭ، لياۋ سۇلالىلىرى، سۇڭ، لياۋ، چىڭ سۇلالىلىرى، سۇڭ، چىڭ، يۈەن سۇلالىلىرى، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى..... ئارىسىدىكى ئۇرۇشلاردا تاجاۋۇزچىلىق، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى مەۋجۇت ئەمەس»^① دەيدۇ، ئۇ ئۆز — ئۆزىنى تەنقىتلىگەن ھالدا: «ئوتكەنكى مىللى دېموكراتىك ئىسلىقلاپ دەۋرىدە ئاممىغا تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تەربىيىنى ئېلىپ بېرىش يۈزىدىن، بۇخىل ئۇرۇشلارغا تاجاۋۇزچىلىق، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش دىگەن رەڭتى ناھايىتى چوڭقۇرسىڭدۇرۇق، مەنمۇ شۇنىڭ ئىچىدە بۇ توغرا بولمىغان ئىدى» دەپ چۈشەندۈردى. يەنە بىر ئانا قىلىق تارىخچى فەن ۋېنلەن 60 — يىللارنىڭ بېشىدىلا: «جۇزجىنىڭ شىمالىي سۇڭنى يوقىتىشى، موڭغۇلنىڭ چىڭ بىلەن سۇڭنى يوقىتىشى قانۇنغا مۇۋاپىق ئىشلار..... بۇ ئىشلارغا بۇگۈنكى كوز بىلەن قارىغىنىمىزدا، قېرىنداشلارنىڭ ماجراسى ئويىدىكىلا جەدەل؛^② دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ يەردىمۇ مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋرىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار ئىچكى ئىش دەپ قارالغان پىشقەدەم پروفېسسور فەن ۋېنلەن يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا: «كىچىك ئىشنىڭ قېرىنداشلىرىدىن چىققان چوڭ ئاكتىنى قورال بىلەن يوقىتىشى — چوڭ ئاكا ئۇچۇن ئائىلە ئىشلىرىنى ياخشى باشقۇرۇشى، باشقۇرۇشنىڭ ياخشى — يامان بولۇشى، باشقىچە يول تۇتۇشىدا، چىرىگەن كۈچنى يوقىتىشى، ئائىلىنى ۋاكالەتەن باشقۇرۇشنىڭ ئوزى ئومۇمەن ياخشى ئىش» دەپ كۆرسەتتى. بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىشى ئائىلىنىڭ ئىچكى ئىشى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ ئائىلە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا سىلاھىيىتى بار، جۇڭگو تارىخىنى يارىتىشقا قاتنىشىش ھوقۇقى بار، دىگەنلىك. فەن ۋېنلەن ۋە لىۋجېنيۇنىڭ تەھلىلى مەملىكىتىمىزنىڭ كوپ مىللەتلىك دولەت

① لىۋجېنيۇ: «جۇڭگو تارىخىدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى بىر قانچە مەسىلە»، «ئىلمىي ئايلىق ژورنال» 1963 - يىلى 1 - سان.

② فەن ۋېنلەن: «جۇڭگو تارىخىدىكى مىللى كۆرەش ھەم ئاسسىمىلاشمىش»، «تارىخ تەزەقە قىياتى» 1980 - يىلى 1 - سان.

تارىخقا ۋە ھازىرقى ھالىتىگە ئۇيغۇن. ئۇ تارىخ تەتقىقاتى ساھەسىدە چىڭ تۇرۇشقا تېگىشلىك مىللى باراۋەرلىك پىرىنسىپى.

2. ۋەتەننىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ھەم چېگرا رايونلاردىكى ھاكىمىيەتنىڭ ھەم ئوتتۇرا جۇڭگودىكى ھاكىمىيەتنىڭ توھپىسى بار

مەملىكىتىمىز بىرلىككە كەلگەن كوپ مىللەتلىك دولەت. مەملىكىتىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كوپ مىللەتلىك دولەت بولۇپ شەكىللىنىش تارىخىي مۇساپىدا، نۇرغۇن ھاكىمىيەتلەر بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭ بەزىلىرى چېگرا رايونلاردا، بەزىلىرى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا بارلىققا كەلگەن. چېگرا رايونلاردىكى ھاكىمىيەتلەرنى، ئادەتتە، ئاز سانلىق مىللەتلەر قۇرغان، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ كوپچىلىگىنى خەنزۇلار قۇرغان. مەيلى چېگرا رايونلاردىكى ھاكىمىيەتلەر بولسۇن ياكى ئوتتۇرا جۇڭگودىكى ھاكىمىيەتلەر بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ بىر قىسمى بولۇپ، جۇڭگو-نىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ توھپىسى بار. تارىخ تەتقىقاتىدىكى مىللى باراۋەرلىك پىرىنسىپى مۇشۇ تەرەپتىنمۇ گەۋدىلىنىشى كېرەك. سۇلالىلار تارىخى بىلەن جۇڭگو تارىخىنى، ئوتتۇرا جۇڭگو سۇلالىسىغا قاراشلىق رايونلار بىلەن جۇڭگونىڭ تارىخىي تېررىتورىيىلىرىنى ئوخشاش ئورۇنغا قويىدىغان فېودال ۋارىسلىق ياكى چوڭ خەنزۇچىلىق نۇقتىسىز تارىخچىلار تەرىپىدىن تەنقىتلەندى. ئوتكەن يىلى ئۆتكۈزۈلگەن جۇڭگو مىللەتلەر مۇناسىۋەت تارىخىنىڭ ئىلمىي سوھبەت يىغىنىدا بۇ مەسىلە يەنە مەخسۇس مۇزاكىرە قىلىنىپ، جۇڭگو-نىڭ ھازىرقى تېررىتورىيىسىنىڭ ئىچىدە تارىختا ياشىغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ (يوقىلىپ كەتكەنلەرمۇ بۇنىڭ ئىچىگە كىرىدۇ) ھەممىسى جۇڭگونىڭ بىر ئەزاسى، ئۇلار قۇرغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگودىكى سۇلالىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى — بېقىندىلىق ياكى ئوخشاش دەرىجىلىك بولسۇن، ھەممىسى جۇڭگو-نىڭ بىر قىسمى، ئۇلارنى يات مىللەت، چەت دولەت دەپ قاراشقا بولمايدۇ، دەيدىغان پىكىر بىرلىكى شەكىللەندى. لېكىن بۇ، ھەممە ئادەم بۇ پىكىرگە قوشۇلدى، بۇ جەھەتتە تالاش - تارتىش مۇشۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى، دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە.

كىشىلەر بۇ مەسىلىنى چۈرىدىگەن ھالدا تالاش - تارتىش قىلغىنىدا، كوپىنچە، سۇڭ سۇلالىسىنى مىسال قىلىدۇ. بۇ تارىخ ساھەسىدىكىلەردىلا ئەمەس،

بەلگى ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكىلەردىمۇ خېلى گەۋدىلىك. سۇڭ دەۋرىدە مەملىكىتىمىزدە كۆپ ھاكىمىيەت بىللە مەۋجۇت بولغان، سۇڭ پادىشاھىدىن باشقا يەنە غەربىي جەنۇبتا دالى، توبۇت، غەربىي شىمالدا ئۇيغۇر، تانغۇت قاتارلىق دولەتلەر بولغان. شىمالدىكى كىدانلارنىڭ قۇدرەتلىك لياۋ سۇلالىسى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئوخشاش قەد كۆتىرىپ تۇرغان؛ خېيلۇڭجياڭدىن تارتىپ خۇەيخې دەريا ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ رايونلار جۇرچىت، چىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ قارمىقىدا بولۇپ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى بىلەن قارىمۇ - قارشى تۇرغان؛ بۇ ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ بىر قىسمى بولۇپ، جۇڭگونىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ھەممىسىنىڭلا توھپىسى بار. لياۋ بىلەن چىڭنى مىسال قىلساق، ئۇلار ۋە تىنىمىزنىڭ شىمالى، شەرقىي شىمالىنى ئۈزلەشتۈردى، بۇ رايونلار بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتتى ھەم ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي بىلەن مەدەنىيىتىنى تەرەققى قىلدۇردى. ئۇلارنىڭ پائالىيىتى جۇڭگو قەدىم زامان تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن ئىگەللەيدۇ. لياۋ سۇلالىسى تارىخى بىلەن چىڭ سۇلالىسى تارىخى 24 تارىخنىڭ ئىچىدىكى ئىككى قىسىم ئىكەنلىكى ھەممىمىزگە ئايان بولسا كېرەك.

نېمە ئۈچۈن بەزىلەر لياۋ بىلەن چىڭنى چەت دولەت دەپ قارايدۇ؟ سۇڭنىڭ لياۋ بىلەن چىڭغا زەربە بەرگەنلىكىنى تاشقى تاجاۋۇزغا قارشى تۇرغانلىق، ۋە تەن پەرۋەرلىك دېيىشىدۇ؟ بۇ، سۇڭ سۇلالىسىنى جۇڭگوغا تەڭ قويغانلىق، سۇڭ سۇلالىسىغا قارشى تۇرغانلىقنى جۇڭگوغا قارشى تۇرغانلىق، سۇڭ سۇلالىسىنى قوغدىغانلىقنى ۋە تەنپەرۋەرلىك دەپ قارىغانلىقتىندۇر. ئەمەلىيەتتە، سۇڭ سۇلالىسىنى جۇڭگوغا تەڭ قويغىلى بولمايدۇ. تارىخ خەرىتىسىنى ئېچىپ قارىساق، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پەقەت ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگونىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى كورۇۋالالايمىز. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى لياۋ بىلەن چىڭدىن چوڭ ئەمەس. كۈچىمۇ لياۋ بىلەن چىڭغا يەتمەيدۇ. خۇسۇسەن، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى شەرقىي جەنۇبىي جۇڭگونىڭ بىر چېتىگە توغرا كەلگەن بولۇپ، ئۇ بىر يەرلىك ھاكىمىيەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، سۇڭ بىلەن قارىمۇ - قارشى تۇرغان لياۋ بىلەن چىڭنى چەت دولەت دېيىش پۈتۈنلەي خاتا. يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخىنى يازغان يازغۇچى لياۋ بىلەن چىڭنى جۇڭگونىڭ بىر قىسمى دىگەن يەردە، بۈگۈن بىز ئۇنى قانداقمۇ چەت دولەت دەپ ئېيتالايمىز؟ «يۈفېي نەسەپنامىسى» گە باھا دىگەن كىتاپنى ئاڭلىتىش بەزى مىسالى يولداشلارنىڭ شەپراسىنى قوزغاپ قويدى. ئەۋەتتە، بۇنىڭدىن ئىبەرەت ئېلىشىمىز كېرەك. بىز تارىخ تەتقىقاتىغا (تارىخنى ۋە قەلىك قىلىپ يازغان ئەدەبىي ئەسەر - لەرگە) ئاددىي، قوپال ھالدىلا رىئالىق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش كېرەك، دىگەن تەلپىنى قويماسلىقىمىز كېرەك، لېكىن بۇ خىل ئەسەرلەر مىللەتلەر ئىتتىپاقىغا توسا

قۇن بولماسلىقى لازىم، بۇ ئەڭ ئەقەللى تەلەپ. لېكىن بىزنىڭ مۇنداق دىگەنلىرىمىز، سۇڭ سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتا جىڭغا قارشى چىقماستىن كېرەك ئىدى، چىڭ گۇي توغرا قىلغان ئىدى، دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە، ئۇ مۇنداق مەنا بەرمەيدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتتا سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭغا قارشى چىقىشى زورۇر. چىڭ گۇي تارىخنىڭ تۇۋرۇڭىگە مەڭگۈ شەرەندىلەرچە قېقىلىشى لازىم. لېكىن بۇگۈن سۇڭنىڭ لياۋ بىلەن جىڭغا قارشى تۇرغانلىغىنى تاشقى تىناجاۋۇزغا قارشى تۇردى دېيىش خاتا. خۇددى فەن ۋېنلەن ئېيتقانداك، بۇگۈن بۇ خىل كۈرەشنى پەقەت «قېرىنداشلار ماجراسى»، «ئائىلىدىكى جىدەل» دەپلا قاراش مۇمكىن.

بىز بۇ يەردە ھەر بىر چېگرا رايون ھاكىمىيەتلىرىنىڭ قانداق قىلىپ مەمۇرىيلىكىنى تىزىشنى بىر قىسمى بولدىغانلىغىنى، ئۇلار قايسى تەرەپلەردىن ۋە تىزىش ئۈچۈن توھپە قوشقانلىغىنى بىر بىرلەپ شەرھىلەپ ئولتۇرمايمىز، ئۇ بۇ ماقالىنىڭ ۋەزىپىسىمۇ ئەمەس ھەم ئۇنى ئۆز ئۈستىگىمۇ ئالالمايدۇ. بىز پەقەت بۇگۈنكى جۇڭگونىڭ ئېرىتىۋېتىلىشىدە قەدىمدە ياشىغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنى جۇڭگولۇق، (ئەگەر ئۇلارنى جۇڭگولۇق دىمىسەك، ئەنەك دەيمىز؟) ئۇلار جۇڭگونىڭ تارىخىنى يارىتىشقا قاتناشقان، ئۇلارنى جۇڭگونىڭ سىرتىغا قېقىپ چىقىرىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئەگەر شۇنداق قىلغىنىمىزدا دوستىنى زەنجىتىپ، دۈشمەننى خوش قىلغانلىقى بولىدۇ، دېگەننى چۈشەندۈرۈشنىلا مەقسەت قىلىمىز.

بەزىلەر چېگرا رايونلاردا ھاكىمىيەتلەرنىڭ بولۇشى بىرلىككە پايدىلىشى دەيدۇ، بىز بۇ خىل ئەھۋالنىڭ بارلىغىنى ئىنكار قىلمايمىز. بىرلىشىش ھاياتان بولۇپ لۇنۇشتىن ياخشى. ئىنسان دوستلارنىڭ بىرلىككە كېلىشىنىڭ زۇستىنىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى رولىنى ناھايىتى يۇقۇرى باھالىغان ئىدى. مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى چوڭ قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەشلەرمۇ، بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيەتتىلا بارلىققا كەلگەن. لېكىن بۇخىل بىرلىككە كېلىشىشىمۇ جەريانى بار. بىز «بولۇنۇش ئۇزاسا چوقۇم بىرلىشىدۇ، بىرلىشىش ئۇزاسا چوقۇم بولۇندۇ» دەيدىغان تارىخنىڭ دەۋر قىلىش نەزىرىيىسىگە ئانچە قوشۇلۇپ كېتەلمەيمىز. بىرلىككە كېلىشىشنىڭ توۋەن باسقۇچتىن يۇقۇرى باسقۇچقا قاراپ تەرەققى قىلىشى، قىسمەنلىكتىن پۈتۈنلۈككە قاراپ تەرەققى قىلىشى مۇقەررەر. مەملىكىتىمىزنىڭ بىرلىككە كېلىش تارىخى جەريانى دەل مۇشۇنداق بولغان. بەزى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر مەملىكەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، بولۇنۇش بولغان بىلەن ئاشۇ رايون ئۈچۈن ئېيتقاندا، بىرلىككە كەلگەنلىك ئىدى. مەسىلەن، دالى ھاكىمىيىتى بۇندەندە، توبۇت ھاكىمىيىتى شىزاڭدا، تانغۇت ھاكىمىيىتى غەربىي شىمالدا، لياۋ سەددېچىن سېپىلىنىڭ ئىچى - سىرتىدا، (ئاساسەن سەددېچىننىڭ شىمالىدا) چىڭ شەرقىي شىمال رايونلاردا بولغان. بۇ ھاكىمىيەتلەر - نىڭ ئاشۇ رايونلارنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن ئوينىغان رولىنى كىمىمۇ ئىنكار قىلالىمۇ؟

كىچىك تىپتىكى بىرلىككە كېلىش يىغىلغانسىرى، چوڭ تىپتىكى بىرلىك بارلىققا كېلىدۇ. سان ئۆزگىرىشى، سۈپەت ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرىدۇ. بۇ ماركسىزىمنىڭ تەرەققىيات نۇقتىسىدە ئىشلىتىلىدىغان. چىگرا رايونلاردىكى ھاكىمىيەت بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئىشلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، ئەلۋەتتە، بۇخىل كوز قاراشتا چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم.

ئەلۋەتتە، ھەر قانداق ئىشنىڭ ئىككىنچى تەرىپىمۇ بولىدۇ، چىگرا رايونلاردىكى ھاكىمىيەتنىڭ ھەممىسىنى ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن شەرت-شارائىت توپلىدى دېگىلى بولمايدۇ. بىزنىڭ بۇ دېگىنىمىز ئادەتتىكى ئەھۋالغا قارىتىلغان. چىگرا رايونلاردىكى ھاكىمىيەتنىڭ ئاكتىپ رولى مەلۇم تارىخىي شارائىتتا چارى بولغان. بەزى ۋاقىتلاردا بۇ خىل ھاكىمىيەتلەرنى قوشىۋېلىش ياكى يوقىتىش يەنىلا بىرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ياكى دولەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن ئىدى. ھەممە نەرسە ۋاقىت، ئورۇن، شارائىت ئىچىدىلا ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ. يەنە شۇنى كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، چىگرا رايونلاردىكى ھاكىمىيەتلەر بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگودىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا توھپە قوشتى دېگىنىمىزدە، بىزنى سەككىز يەر، بىرلىك بىرلىك دېگەنلىك ئەمەس، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى ھاكىمىيەت ئادەتتە، يېتەكچى رول ئوينايدۇ. دولەتنىڭ بىرلىككە كېلىشىدە يادرولۇق رولىنى چارى قىلىدۇ. چىگرا رايوندىكى بىر ھاكىمىيەتنىڭ ناھايىتى كەڭ دائىرىدىكى بىرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ناھايىتى چوڭ ھەرىكەت قىلىشىغا، چوقۇم چىگرا رايوندىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كېرىشىگە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭغا چىڭ سۇلالىسى ئەڭ ياخشى مىسال بولالايدۇ. يۈەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە مەملىكەتنىڭ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىمۇ، بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇگۈنكى چوڭ بىرلىك، چوڭ ئىتتىپاقلىق تارىخىنىڭ ئېقىمى، بىز مۇشۇ ئېقىمنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن تىرىشايلى!

3. مىللىي قەھرىمانلىق ۋە باشقىلار

تارىخ تەتقىقاتىدا مىللىي باراۋەرلىك پىرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، يەنە مىللىي قەھرىمانلارغا قانداق قاراش، مىللىي تارىخىي شەخسلەرنى ۋە تارىخىي ۋەدە قەلىكلەرنى قانداق باھالاشقا بېرىپ تاقىلىدۇ. مىللىي قەھرىمان ھەققىدە پروفېسسور بەي شىۋېي جۇڭگو مىللەتلەر مۇناسىۋەت تارىخى ئىلمىي سوھبەت يىغىنىدا قىلغان دوكلاتىدا مۇنداق دېگەن ئىدى: «مىللىي قەھرىمان ئىككى خىل بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، جۇڭگودىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق قەھرىمانى. بۇ فېودالىزىمغا، مۇستەملىكىچىلىككە ۋە جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش جەريانىدا بارلىق

قا كەلگەن. ئىككىنچىسى، ئۆز مىللىتىنىڭ قەھرىمانى، يەنى بىر مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قەھرىمان. بۇ باشقا مىللەت بىلەن بولغان كۈرەش جەريانىدا يېتىلگەن ياكى مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەشلەردە بارلىققا كەلگەن. «مىللى قەھرىمانلىقىنى بىز ئۆتكەندە دائىم ئەخلاقىي ئۆلچەمنى چىقىش قىلىپ سوزلىدۇق، شۇنداقلا، مىللى قەھرىمان ھەققىدە گەپ قىلغىنىمىزدا، ھەمىشە مىللى كۈرەشتە، بولۇپمۇ، كۈرەش جەريانىدا قۇربان بولغانلارنى مىللى قەھرىمان دېدۇق. مېنىڭچە، بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىنمۇ كېرەك»، «نۇرغۇنلىغان ئاز سانلىق مىللەت ئەربابلىرى ئۆز مىللىتى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇلارنىمۇ قەھرىمان دەپ ئاتىشىمىز كېرەك. قانداقتۇر، باشقىلارغا قارشى تۇرۇپ قۇربان بولغانلارنىلا قەھرىمان دەۋەرمەسلىكىمىز كېرەك. بىز مىللى قەھرىماننىڭ مەزمۇنىنى سەل كەڭرەك قىلغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ»^①.

ھەقىقەتەن شۇنداق. چىڭگىزخان موڭغۇللارنىڭ قەھرىمانى. نورغاچ مانجۇلارنىڭ قەھرىمانى، سۈڭزەنگەنبۇ زاڭزۇلارنىڭ قەھرىمانى، ئۇلار ئۆز مىللىتىگىلا ئەمگەك سىڭدۈرۈپ قالماي، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇ ئەمگەك سىڭدۈردى. مۇشۇنداق شەخسلەرنى يازغىنىمىزدا، ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. كىدانلاردىن ئاباۋجى، جۇرجىتلاردىن ئاگودا، تانغۇتلاردىن لىيۇەنخاۋ، نەنجاۋلاردىن گىلوڧىنلارمۇ مۇشۇنداق شەخسلەرگە كىرىدۇ. ئەلۋەتتە، ئۇلارنىمۇ يېزىش كېرەك. مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مىللەتلىرى كۆپ، پەقەت تارىخ غەزىنىسىگە بېرىپ ئىزلىسەكلا، بۇنداق شەخسلەر ناھايىتى كۆپ، بىز يوقىي، ياكى جاجاڭ، ۋىن تىيەنشياڭ، شې كېپا قاتارلىق شەخسلەرنى يېزىشقا قارشى ئەمەسمىز، لېكىن يېزىش كۆپ بولۇپ كەتكەندە، ياكى ئاساسەن مۇشۇنداق كىشىلەرنى يازغاندا، بىرسى، ۋە تىنىمىزنى ھەرقايسى مىللەتلەر بىرلىكتە ياراتقانلىقتىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي پاكىتنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلمەيمىز. ئىككىنچىسى، ياخشى بىر تەرەپ قىلمىغاندا، مىللەتلەر ئىتتىپاقىغا توسقۇن بولىدۇ، ھەتتا سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالى جۇڭگونىڭ زىمىنى ئەمەس دىگۈچىلەرنى زەھىپىرەك ئوقۇي بىلەن تەمىن قىلغان بولىمىز. چىڭگىزخان قاتارلىق شەخسلەرنى كۆپرەك يازغىنىمىزدا، ۋە تىنىمىزنى ھەرقايسى مىللەتلەر بىرلىكتە ياراتقان دىگەن بۇ ئاساسىي يېپىنى گەۋدىلەندۈرەلەيمىز، يەنە مىللەتلەر ئىتتىپاقىغا پايدىلىق بولىدۇ. يېقىندىن بېرى، سۈڭزەنگەنبۇ توغرىسىدىكى ماقالىلار كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ ناھايىتى ياخشى ئەھۋال. پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىگە توھپە قوشقان شەخسلەردىن مەسىلەن،

① بەي شىۋېي: «جۇڭگو مىللەتلەر مۇناسىۋەت تارىخى توغرىسىدا بىر قانچە مەسىلەلەر»، «بېيجىڭ سىنغەن داشۆي ئىلمىي ژورنىلى» 1981 - يىل 6 - سان.

چى جىنگۇلك، جىڭ چىڭگۇك، لىن زەيشۇي، زوبياۋگۇي قاتارلىق شەخسلەرنى تېخى مۇكوپرەك يېزىش كېرەك. كىشىلەر جىڭ چىڭگۇكنى يازغاندا، ئۇنىڭ چەتئەل تىجارەتچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، تەيۋەننى قايتۇرۇۋالغانلىق تەرىپىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى تۇرغانلىق تەرىپىنى تىلغا ئالمىغان ياكى ناھايىتى ئاز تىلغا ئالغان. بۇ ناھايىتى توغرا.

مىللى تارىخىي شەخسلەر بىلەن تارىخىي ۋەقەلەرنى قانداق باھالاش توغرىسىدا پروفېسسور ۋىن دۇجىيەن مىللى باراۋەرلىكتە چىڭ نۇرۇشتەك بىر ئۆلچەمنى قوللىنىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ جۇڭگو مىللەتلەر مۇناسىۋەت تارىخى ئىلمىي سۆھبەت يىغىنىنىڭ خۇلاسە دوكلاتىدا: «جۇڭگو مىللەتلەر مۇناسىۋەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، مىللى باراۋەرلىك پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك... مىللەتلەر مۇناسىۋەت تارىخىدىكى ۋەقەلىك، شەخسلەرنى باھالاشتا، ھەممىسىگە بىر مىزان قوللىنىپ ئۆلچىشىمىز، خەنزۇلارغا بىر مىزان، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە يەنە بىر مىزان قوللىنىشىمىز كېرەك»^① دەپ كۆرسەتتى. بۇ ئادىل گەپ. مەسىلەن، يۈفېي ناھايىتى كۆپلىگەن خەنزۇلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، جىڭغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن، مىللى قەھرىمان بولغاندا، ئۆز مىللىتىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى سۇلالىلارنىڭ ئېزىشىگە قارشى چىققان ئاز سانلىق مىللەتنىڭ مەشھۇر ئەربابلىرى مىللى قەھرىمان بولالامدۇ؟ خەنزۇلارنى قوغدىغانلار مىللى قەھرىمان بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى قوغدىغانلار مىللى قەھرىمان بولالامدۇ؟ ئەگەردە، يۈفېي پادىشاغا سادىقلىغىنى ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىت دىيىلسە، چېگرا رايونلاردىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەت مەشھۇر ئەربابلىرىنىڭ چەت بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشىنى (ساتقۇن بولمىسىلا) ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتقا قويۇپ چۈشىنىش كېرەك. ئۇ ۋاقىتتىكى دولەت چېگرىسى ۋە دولەت ئۇقۇمى ھازىرقىدەك روشەن ۋە مۇستەھكەم ئەمەس. لېنىن: «ھەرقانداق بىر ئىشقا تىمائىي مەسلىنى تەھلىل قىلغان ۋاقىتىمىزدا، ماركسىزم نەزىرىيىسىنىڭ مۇتلەق تەلپۈ مەسلىسىنى مەلۇم تارىخىي كاتىگورىيىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈشىمىز كېرەك»^② دەگەن ئىدى. خەنزۇلاردىكى تارىخىي شەخسلەرنى تەھلىل قىلغاندا ۋە ئاز سانلىق مىللەت ئىچىدىكى تارىخىي شەخسلەرنى تەھلىل قىلغاندا، ھەممىنى مەلۇم تارىخىي كاتىگورىيىنىڭ ئىچىگە قويۇشىمىز كېرەك. تارىخىي شەخسلەر ھازىرقى ئادەملەرگە مەسئۇل ئەمەس، بەلكى ھازىرقى ئادەملەر تارىخىي شەخسلەرگە مەسئۇل. مەيلى

① ۋىن دۇجىيەن: «مىللەتلەر مۇناسىۋەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىر قانچە مەسىلە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتوتى ئىلمىي ژورنىلى» 1981 - يىلى 4 - سان.

② لېنىن: «مىللەتلەر ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى ھەققىدە»، «لېنىن ئەسەر-

لەر توپلىمى» خەنزۇچە نەشرى، 20 - نومۇر، 401 - بەت.

خەنزۇلار ئىچىدىكى تارىخىي شەخسلەر بولسۇن ياكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچى-
 دىكى تارىخىي شەخسلەر بولسۇن، ھەممىسىگە بىر خىل ئۆلچەم قوللىنىپ، مىللى
 باراۋەرلىكتە چىڭ تۇرۇش كېرەك. تارىخىي ۋەقەلەرگە مۇشۇنداق مۇئامىلە قىل-
 ساق بولىدۇ. ئەگەر دە مېڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەۋىدە شىمالىي يۈەن سۇلالىسىنى يۈ-
 قىتىش توغرا دىيىلسە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەۋىدىكى جەنۇبىي مىڭنى يوقىتىش
 ئۇ توغرا بولىدۇ. شىمالىي يۈەن جەنۇبىي مىڭ ھەممىسى ئاغدۇرۇلغان چىرىك پاي-
 دىشاللىقنىڭ قالدۇق كۈچلىرى، ھەممىسى يوقىتىلىشى كېرەك. جۇيۈەنجاڭنىڭ ئەس-
 كەر يوتكەپ شىمالغا يۇرۇش قىلىشى تاجاۋۇزچىلىق بولمىغاندەك، شۇنچىنىڭ ئەس-
 كەر يوتكەپ جەنۇبقا يۇرۇش قىلىشىمۇ تاجاۋۇزچىلىق دەپ قارالماسلىقى كېرەك.
 ھەممىسى يېڭى قۇرۇلغان پادىشاھلىقلارنىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدىكى ھەر-
 بى ھەرىكىتى، شۇنداقلا، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھسى
 شۇندى ۋە شىمالىي يۈەن سۇلالىسىدىكىلەرنى قوغدىغۇچىلار ھىسسا ئاشلىققا ئېرىپ
 شەلمىگەن ئىكەن، پۇۋاڭ (مىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھسى شىنزۇڭنىڭ نەۋرى-
 سى) تاڭ ۋاڭ، گۇي ۋاڭ (مىڭ سۇلالىسى شىننۇڭنىڭ نەۋرىسى) نى
 قوغدىغۇچىلارمۇ قوللاشقا ئىگە بولالمايدۇ. بىر تەرەپكە قىزغىن، بىر تەرەپكە سوغاق
 مۇئامىلە قىلماي، «موتىدىل» مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك. مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۈ-
 قىتىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشى، جۇڭگونىڭ
 مۇنقەرز بولغانلىقى ئەمەس. مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۈەن سۇلالىسىنى يوقىتىپ، پۈتۈن
 مەملىكەتنى ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىشى، جۇڭگونىڭ قايتىدىن بارلىققا كەلگەنلى-
 گى ئەمەس. بۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ تارىخىي مۇساپىسىدىكى ئۇزۇلۇكسىز
 داۋام قىلغان ھەرىكەتلەر. پەقەت بىر ئۆلچەمنى مۇشۇنداق ئىشلەتكەندە، تارىخ
 تەتقىقات دائىرىسىدە مىللى باراۋەرلىك قاتارلىق پىرىنسىپلاردا چىڭ تۇرغان يولى-
 مىز؛ پەقەت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بۇگۈنكىلا باراۋەرلىك بىلەن مۇئامىلە قىل-
 لىپ قالماي، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇنۇگۇنى ۋە ئۇلۇشكۇنىگىمۇ باراۋەرلىك
 بىلەن مۇئامىلە قىلغاندىلا، ئاندىن پارتىيىنىڭ مىللى باراۋەرلىك سىياسىتىنى
 ئومۇميۈزلۈك چۈشەنگەن ھەمدە ئىزچىل ئىجرا قىلغان بولىمىز.

باراۋەرلىك تەڭ تەقسىماتچىلىق ئەمەس، ئەلۋەتتە. مىللى باراۋەرلىكتە
 چىڭ تۇرۇش، خەنزۇلارنىڭ جۇڭگودىكى ئاساسىي مىللەت ئىكەنلىكىنى ھەم خەن-
 زۇلارنىڭ جۇڭگو تارىخ تەرەققىياتىدىكى رولىنى ئىنكار قىلىش ئەمەس. كىشىلەر-
 مۇ «ساتقۇن» نى «ۋەتەن خائىنى» بىلەن تەڭ قويغانلىققا، «خەنزۇ تىلى» نى ئادەت-
 تە «جۇڭگو تىلى» دەپ ئاتايدىغان ھادىسىلەرگە قاراپ غەزەپلىنىپ، بۇنى چوڭ
 خەنزۇچىلىق دىمەسلىكى كېرەك. ئەمىلىيەتتە، بۇ تارىختا شەكىللەنگەن ھەم ئۇ-
 نىڭدا جۇڭگونىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى ئىنكاس قىلىنغان.

ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ تارىختىكى ئىجتىمائى ئورنى ۋە رولى

غەيرەتجان ئوسمان

جەمئىيەتنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى بايلىغىنى ئەر - ئاياللار ئورتاق ياراتقان. تارىختا ئىنسانىيەتنىڭ بىر پۈتۈن مەدىنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتە، ئەر - ئاياللار بىرلىكتە كۈرەش قىلىپ كەلگەن. ماركس: «تارىختىن سەللا خەۋىرى باركى شىلەرنىڭ ھەممىسى بىلىدۇكى، ئاياللاردىن ئىبارەت بۇ ئېچىنچۇ بولمىغان بولسا، ئۇلۇغ ئىجتىمائى ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. جەمئىيەتنىڭ ئىلىگىرىلىكىگە ئىلگىرى ئاياللارنىڭ (سەتلىرىمۇ) بۇنىڭ ئىچىدە) ئىجتىمائى ئورنى بىلەن توغرا ئولچىگىلى بولىدۇ»^① دىگەن ئىدى، شۇڭا، مەلۇم بىر دەۋردىكى ئىجتىمائى ئىلىگىرىلىش ئاياللارنىڭ ئەزىزلىكىگە قاراپ مېڭىش دەرىجىسى بىلەن ماسلاشقان بولىدۇ. جەمئىيەت تەرتىۋىنىڭ تۈزۈلۈشى ئاياللار ئەزىزلىكىگىنىڭ كېمىيىشى دەرىجىسى بىلەن ماسلاشقان بولىدۇ ياكى ئاياللارنىڭ ھوقۇقىنىڭ كېڭىيىشى ھەرقانداق ئىجتىمائى ئىلىگىرىلىشنىڭ تۈپ پىرىنسىپى»^② (فۇزىي).

تارىختا ئاياللارنىڭ ئىجتىمائى ئورنى ئوخشاش بولمىدى. شۇڭا، ئۇلار ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆز رولىنى جارى قىلىپ كەلدى، باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە ئۇلار جەمئىيەتتە ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان شارائىتتا، ئۇرۇق شۇ جەمئىيەتتىكى ئاساسىي ھۈججەت بولدى. «تارىخ بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، ئىجتىمائى ئىشلىەپچىقىرىش داۋامىدا ئاساسىي رول ئوينىغان ۋە ئاساسىي ئىشلىەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئىگەللىگەن سەت ئىنىپ ياكى ئىجتىمائى گۇرۇھ مەلۇم ۋاقىت ئوتكەندىن كېيىن، مۇقەررەر ھالدا بۇ خىل ئىشلىەپچىقىرىشنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالىدۇ»^③. باشلانغۇچ جەمئىيەتتە ئاياللارنىڭ ئىشلىەپچىقىرىشنىڭ ئىگىسى ھېساپلىنىشىدىكى سەۋەپ، ئۇلارنىڭ ئىپتىدائى يېزا ئىگىلىكىدە ئاساسلىق رول ئوينىغانلىغى، ئاساسلىق ۋەزىپىنى ئۆز

① «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئاياللار ھەققىدە»، 102 - بەت.

② «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئاياللار ھەققىدە»، 623 - بەت.

③ «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئاياللار ھەققىدە»، 536 - بەت.

ئۇستىگە ئالغانلىغىدىندۇر. ئوي ھايۋانلىرىنى ئەڭ بۇرۇن ئاياللار كوندۇرۇپ باققان، دىخانچىلىقنى ئاساسەن ئاياللار ئىختىرا قىلغان. قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى ياساش ئىشلىرىدا، ساپال قاچىلارنى ئىختىرا قىلىشتا، ئەڭ بۇرۇن ئاياللار تەشەببۇسكارلىق رول ئوينىغان. شۇنداقلا، بۇ دەۋردە يەنە ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى مەدىنىيەت تۇرمۇشمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. ئاياللارنىڭ ئەقلىي مىڭىسى ئەرلەرنىڭكىدىن بۇرۇنراق يېتىلگەن. سەۋەب، ئاساسلىق ئەمگەك پائالىيەتلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ بۇرۇنراق شۇغۇللانغىنىدا. دېمەك، يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى، ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسى بۇ دەۋردە ئومۇمبۈزۈك گۈللەندى. شۇڭا، «ئانا ھوقۇقىغا ئاساسلانغان ئۇرۇق تارىخ پەنى ئۈچۈن ئاساسىي تايانچ بولدى، ئۇ مانا شۇ تايانچ ئەتراپىدا ئايلىنىدىغان بولدى» ①.

ئەدىبىيات سەنئەتتىمۇ ئەڭ دەسلەپ ئاياللارنىڭ ئوبرازى گەۋدىلەنگەن. بولۇپمۇ، ساپالچىلىق تېخنىكىسى ئاياللار ئەمگىگىنىڭ مۇبىسى بولغاچقا، قەدىمقى ئەپسانە، رىۋايەتلەردە ئايال ئىلاھلارنىڭ ئىجاتكارلىق روھى مەدھىلەنگەن ھېكايىلار ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ئەپسانىلاردا «..... ئاياللارنى ئىسلاھلاشتۇرۇش ئەرلەردىن بۇرۇنراق بولغان. مېتال پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باشقا سەنئەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىكى بىرىنچى تۈركۈم ئىجادىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەر ئىلاھلارغا ئەمەس، ئايال ئىلاھلارغا مەنسۇپ» ②. دېمەك، مانا شۇ «ئەپسانىلاردىكى ئايال ئىلاھلارنىڭ ئورنى بىزگە تېخىمۇ بۇرۇنقى دەۋردىكى ئاياللارنىڭ ئەركىنلىرى ۋە ئىززەتلىگىنىرەك ئورۇندا تۇرغانلىغىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ» ③.

يۇنان ئەپسانىلىرىدا يارىتىلغان 12 خۇدانىڭ ئوبرازىمۇ ئەنە شۇ ئانىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئانىمىستىك روھ سىڭدۈرۈلگەن. 12 ئىلاھنىڭ بىرى ئاتىنا، ئافىئالىقلارنىڭ ئەڭ ھۆرمەتلەيدىغان ئىلاھلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئايال بولۇپ، پاراسەت ئىلاھىدۇر. ئاتىنا گرېكلارغا يىپ ئىگىرىش، رەخت توقۇش، ھارۋا قېقىش، كېمە ياساش، مېتال ئېرىتىش، چويۇن قۇيۇش، ئاياق كىيىمى تىكىش، نەقىش ئىشلەش ماھارەتلىرىنى ئۈگەتكەن. ئۇ يەنە دىخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك، ئۇرۇش ئىشلىرىنىڭ ئىلاھى دەپمۇ قارىلىدۇ. خەنزۇلارنىڭ قەدىمقى ئەپسانىسى «ئاسمان ئىلاھى نۇيۋا»دىكى ئايال ئىلاھ نۇيۋانىڭ لايدىن ئادەم ياسىغانلىغى، قۇمۇش كولى بىلەن كەلكۈن سۈيىنى تىزى-

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى».

② لافارك: «دىن ۋە كاپىتال».

③ «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئاياللار ھەققىدە»، 195 - بەت.

چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان. ئاتا - بوۋىلىرىمىز كۈن - ئايغا چوقۇنىدى. كۆپ ھاللاردا، كۈن - ئەزەللىك تەڭرىسى، ئاي - ئاياللىق تەڭرىسى دەپ قارالدى. ئۇ دەۋردە كىشىلەر ئۆز خاقانلىرىنى تەڭرى مەنىسىدە تونۇغاچقا، بەخت ئاتا قىلغۇچى مۇقەددەس كىشى، يەنى يورۇقلۇق بەخش ئەتكۈچى «كۈن» دەپ ئاتاشتى. بۇ نۇقتىدىن تەڭرى، كۈن، خاقان، كوك (ئاسمان) دېگەنلەرگە ئوخشاش مەنىدىكى ئۇقۇم سۈپىتىدە قوللىنىلدى. «ئوغۇزنامە» دە: «... كۈنلەردىن بىر كۈن ئاي قاغاننىڭ كوزى يورۇپ بوشاندى» دېگەن تەسۋىرلەر بار. بۇ يەردىكى ئاي قاغان (ئايال جىنىسى) «تەڭرى» مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقى چۈشەنچىلىك، ئۇيغۇرلار خېلى بۇرۇنلا كۈن - ئايغا چوقۇناتتى. قەدىمقى بوۋىلىرىمىز قۇياش كۆتىرىلىدىغان تەرەپنى قەدىرلەپ، ئويلىرىنىڭ دەۋازىسىنى شەرققە قارىتىپ سالاتتى. قەدىمقى ئەجداتلىرىمىز بولغان ھونلار ئايغا ئالاھىدە چوقۇنغان ئۇلار دائىم ئاي تولۇنغاندا ھۇجۇمغا ئوتتۇپ، ئاي كىچىكلىگەندە ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرگەن. ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئايغا قاراپ تۈكۈرمەسلىك، ئايدىڭدا ناشايان ئىشلارنى قىلماسلىقتەك ئەقىدە ساقلانماقتا. بۇ دېمەك، «ئايال تەڭرى» نىڭ سىمۋولى ئايغا قىلىنغان ھۆرمەتنى كۆرسىتىدۇ.

يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، خۇسۇسى مۇلۇكنىڭ پەيدا بولۇشى، سىنىپنىڭ پەيدا بولۇشى، شۇنداقلا، سۇغۇرۇش ئىنشا ئاتىلىرىنى قۇرۇش، سۇ قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دېھقانچىلىق ئەمگەكلىرى مۇرەككەپلىشىپ ۋە ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن تېزىقچىلىق، چارۋىچىلىقتا بارا - بارا ئەرلەر ئاساسلىق رول ئوينىدى، بۇنىڭ بىلەن ئانا جەمەت ئۇرۇغى ئاتا جەمەت ئۇرۇغىغا ئايلىنىش جەريانى باشلىنىدۇ. ئۇرۇقداشلىقنىڭ ئورنىنى ئائىلە ئېلىپ، ئائىلە ئىجتىمائىي تەشكىلاتىنىڭ ئاساسىي ھۇججەتى بولۇپ قالغان. خۇسۇسى مۇلۇك راۋاجلىنىپ، دولەت پەيدىن - پەيدا شەكىللىنىپ، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن باشلانغۇچ كوممۇنىزىم جەمىيىتى ئاخىرلىشىدۇ. ئاياللارنىڭ يېتەكچىلىك ۋە تەشكىللەش رولىنىڭ يوقىتىلغانلىقى ياكى «ئائىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىنىڭ ئاغدۇرۇپ تاشلىنىشى، ئاياللارنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە مەغلۇبىيىتى»^① بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇلار يەنىلا جەمىيەتتىكى ئاساسىي بىر كۈچ سۈپىتىدە تارىخ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ كەلدى. چۈنكى بۇنداق جەمىيەتتە يەنىلا ئىش ئىش تەقسىماتى بولىدۇ. «... ئۇ ئىككى خىل ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. ئەرلەر ئۇرۇش قىلىدۇ، ئوۋغا چىقىدۇ، بېلىق تۇتىدۇ، يىمەك ماتىرىياللىرىنى تاپىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن لازىم بولىدىغان قوراللارنى ياسايدۇ. ئاياللار ئوي ئىشلىرىنى قىلىدۇ، تاماق ۋە كىيىم تەييارلايدۇ.

① «ئائىلە، خۇسۇسى مۇلۇك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى».

بىز ياۋروپالىقلارغا قارىغاندا، خېلى ئارتۇق دەرىجىدە ۋە چىن كۆڭلىدىن ئىززەت-لەيدۇ»^① دېگەن ئىدى. ئۇيغۇر ئاياللىرى تارىختا خېلى بۇرۇنلا دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇغداي تېرىپ يېمەك ماتىرىياللىرىنى تەييارلىغان. خېلى مۇكەممەل قول ھۈنەرۋەنچىلىك تېخنىكىسىغا ئىگە بولۇپ، تۇرلۇك چىخ سىۋەتلەرنى نەپىس توقۇيالىغان. شۇنداقلا، خېلى بۇرۇنلا، يىپ بىلەن تېشىدىن ئالماپ ئاياق تىكىش تېخنىكىسىغا ئىگە بولغان. بۇ دىمەك، ئاياللارنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشى ئاياللار ئورنىنىڭ قانچىلىك يۇقۇرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتىكى دىخان ئائىلىلىرىدىمۇ، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاياللار ئەمگىكى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇرلار ناھايىتى بۇرۇنلا شەھەر ھاياتىغا قەدەم قويغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قەشقەر، تۇرپان، خوتەن، يەركەن شەھەرلىرى ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە. شەھەر ھاياتى ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي نوپۇزىغا ئالاھىدە مۇناسىۋەتلىك. لېنىن: «شەھەرلەرگە بېرىپ ئىشلەش نەتىجىسىدە كونا ئائىلىلىق تۇزۇمىدىكى ئائىلىلەر ئاجىزلىشىپ باردۇ، ئاياللارنى تېخىمۇ مۇستەقىل، ئەرلەر بىلەن ھوقۇقتا باراۋەر ئورۇنغا ئىگە قىلىدۇ» دېگەن ئىدى. قەدىمدە ئۇيغۇرلاردا ئائىلە مۈلكى ئىقتىسادىغا ئەر - ئاياللار تەڭ ئىگىدارچىلىق قىلاتتى. ئاياللار قارىمىغىدا يەر، چارۋا، باغ ۋە باشقا تەبئەللىق قاتلار بولاتتى، ئەر ئولسە، بارلىق مۈلۈك ئايالغا قالاتتى. شۇنداقلا، ئەگەر ئەبەمەلدار بولسا، بەزىدە ئەمەلدارلىق ھوقۇقىمۇ ئاياللارغا قالاتتى. دىمەك، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى باراۋەرلىك ئىجتىمائىي جەھەتتىكى باراۋەرلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. سۇڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې «قۇجۇ ئۇيغۇر خاقانىنىڭ قاتۇنى ۋە تىگىنلىرىنىڭ ئوز ئالدىغا يىلىقلىرى بارلىقىنى، بەلگىلىرىگە قاراپ ئايرىلىدىغانلىقىنى خاتىرىلىگەن ئىدى.

بىرىنچى قاراخانىلار دەۋرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 550 - يىللار) ئۇيغۇر ئاياللىرى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئىستاتىستىكىسى ھورمەتلىنىشەتتى. ئۇلارنىڭ مەخسۇس ھورمەت نامى بولاتتى. خاقاننىڭ ئايىلى ناھايىتى ئىززەتلىنىپ «قا-تۇن» دەپ ئاتالسا، خاقان ئەۋلاتلىرى، ئاغىچە - خېنىمىلار ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىن ئەڭ چوڭ دەريانىڭ نامى بىلەن «ئالتۇن تارىم» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ دەۋرگە مۇناسىۋەتلىك مەشھۇر قەھرىمان تۇمارنى تىلغا ئېلىش ئەھمىيەتلىك بولسا كېرەك.

ئايال قەھرىمان تۇمارنى تارىخىي شەخس ئىدى. ئۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 - ئەسىردە ئىران شاھى كەيخىسراۋ بىلەن قەھرىمانانە ئېلىشىپ، ئۇنىڭ كالىت سىنى ئوز قولى بىلەن تېنىدىن جۇدا قىلغان. كەيخىسراۋ تاجاۋۇزچىلىق ئورۇشى

② «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئاياللار ھەققىدە»، 173 - بەت.

ئېلىپ بېرىپ، ئوتتۇرا ئاسياغا بېسىپ كىرىپ، كوپ ئەللەرنى مۇنقەرز قىلغاندا، تۇمارس ئوز يۇرتى ۋە قەبىلىلىرىنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن، مۇداپىئە تۇرۇشى قىلىدۇ. ئۇ ئەرەنچە ياسىنىپ 20.000 ئايالنى ئەرەنچە ياساندۇرۇپ، 30.000 ئەر بىلەن زور قوشۇن تەييارلاپ، ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ غەلىبە قىلغان ئىدى. تۇمارس ئىگىلىمەس قەھرىماننىڭ شانلىق ئۈلگىسى، شۇنداقلا، ئۇ ئوز قەبىلىسىنىڭلا ئەمەس، باشقىلارنىڭمۇ تېپىلىق ۋە پاراخىتىنى ئىستىگەن ئىدى.

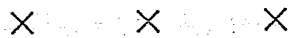
ھون تەڭرىقۇتلىغى كۈچەيگەن دەۋرلەردە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 250 - يىلىدىن، مىلادىدىن كېيىنكى 90 - يىلىلارغىچە) ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە ئىدى. خاقاننىڭ ئاياللىرى، ئانىلىرى، مەلىكە - ئاغىچىلىرى ئىستاتىن ھورمەتلىنىپ، گۈزەل بىر خىل تەڭلىكنىڭ ئىسمى بولغان «ئالچى» (قىزىلچى) دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭدىن كورمىزكى، قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلىغىنى ئوز قولدا ئايلاندۇرۇۋاتقان باتۇرنىڭ سىياسىتى، ھەربى ئىشلىرىدىن ئىبارەت ھايات - ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك ھالقىلىق پەيتىدە ئالچىنىڭ ياكى ئايالنىڭ زولى ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. مەشھۇر خەت زۇدىرا ماتورگى ساۋ يۇ «ۋاڭ جاۋجۇن» ناملىق تارىخىي دىراممىدا، ھون ئور - دىلىرىدىكى ئايال ئەسكەرلەرنى تەشۋىرلەيدۇ. بۇ ئەلۋەتتە، ئاشۇ تارىخىي دىيال - لىقنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

قەدىمقى كوسەن (كۇچا) خانلىغىدا خوتۇن - قىزلار ناھايىتى ھورمەتلىنەتتى. كوسەن مۇتەپەككۈرى كومىراجىۋانىڭ ئانىسى، كوسەن خانى ئاقارى پاكىنىڭ سىڭىلىسى جىۋا ئاقارى ئەينى چاغدىكى خان ئوردىسىدا موتۇر خانىنى ھىساپلانغان. مىلادى 6 - ، 7 - ئەسىرلەردە تۇرپاندا مەخسۇس ئاياللار (ئاتاغلىق ئاياللار بولۇشى مۇمكىن) ھەققىدە شەجەرلەر يېزىلاتتى. خۇاڭ ۋىنىشى ئەپەندى تۇرپاندىن 664 - يىلقى كاڭ پومى ۋە فۇدۇ خانىم شەجەرىسىنى تاپقان.

ئۇيغۇر ئورخۇن خاقانلىغى دەۋرىدە (605 - يىللاردىن 1336 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئورنى تارىختا مىسلى كورۈلمىگەن دەرىجىدە يۇقىرى كوتىرىلدى. ئاياللار دولەتنى باشقۇرۇش، ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىشتىن تارتىپ، جەمئىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگىچە كىرىپ، ئەرگىن، دادىل خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بۇ خانلىقنىڭ 5 - خاقانى بازغان ئايال ئىدى. ئۇ 20 يىل (661 - 648) غا يېقىن تەختتە ئولتۇرغان بولۇپ، قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈش، دولەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن كوپ كۇچ چىقارغان. 100 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا يېتتە كچىلىك قىلىپ، يات كۇچلەرگە قارشى غەلىبىلىك جەڭ قىلىنغان. بۇ دەۋردە خاقانلار تەختكە سايلىنىش بىلەن ئاياللارمۇ ئوخشاش دەرىجىگە كوتىرىلگەن. ئەرلەر «خاقان» ئۇنۋانىنى ئالغاندا، ئاياللار «قاتۇن» ئۇنۋانىنى ئالاتتى. خاقانلار «قاتۇن»

لىققا كوتىرىلمىگەن ئاياللىرىنى دولەت ئىشلىرىغا ئۆز-شەخسىيىتى بىلەن ئارىلاش تۇرۇلمايتتى. «تېرخۇن مەڭگۈ تېشى» (753 - يىل) دا مۇنداق جۈملە بار: «مەن تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان بىلەن تەڭرىدىن بولغان ئەل بىلگە قاتۇن، خاقان ۋە قاتۇن ئاتاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ چاغدا ئوتتۇكەننىڭ غەربىي چېتىدە تەز دەرياسىنىڭ بېشىدا بارگاھ قۇرغۇزدۇم» (ئۆزەمنى) قاغان، (خوتۇنۇم - نى) قاتۇن دەپ ئاتاپ، بارگاھەمنى ئوتتۇكەننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۇگۈزباشقان مۇ-قەدەس چوققىسىنىڭ غەربىگە قۇردۇم» دەپ يېزىلغان. بىز بۇنىڭدىن خاقانلارنىڭ «قاتۇن» نىڭ ئوخشاشلا مەرتىۋىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشقا لالايمىز.

«قامۇسنامە» 226 - جىلدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بوگۇخان ئوردىسىنى كۆركەم ياسىغاندىن باشقا، ئاياللار ئۇچۇن مەخسۇس شەھەر «قاتۇن بالىق» نى ياسىتىپ، ئاجايىپ كۆركەم نەقىشلەر بىلەن زىننەتلىگەن. يەنە نىڭشاننىڭ شىمالىدىكى گۈزەل، ھاۋالىق جاي ئىرىسىن دەرياسىنىڭ ياقىسىدىكى كول بويىغا «قا-تۇن بالىق» شەھرىنى ياساتقان. بۇ 759 - يىلدىن كېيىنكى ئىشلار. 759 - يىلدىن بۇرۇنلا، ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە دائىرىسىدە 5 چوڭ ئۇيغۇر شەھرى بولۇپ، بۇنىڭ ئىككىسى «قاتۇن بالىق» ئىدى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىدە، تەبىئەت، جەمىيەت قارىشىدا تۇپلۇك ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. دىنىي مەسىلە - بىر تەرەپتىن كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئېتىقات مەسىلىسى، يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەر، مىللەتلەر، دولەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتكە بېرىپ تاقىلىدىغان زور ئىجتىمائى مەسىلە. دىن - ئىجتىمائى ئۇستۇرۇلمىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋى قىسمى؛ ئۇ مەلۇم سىنىپ، ھوكۇمران تەبىئەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋى قىسمىغا ئايلانغاندىن كېيىن، دولەت باشقۇرۇلۇشىدىكى ھوقۇق قارىشى شۇ دىننىڭ ئىسكەنجىسىگە (مەلۇم نىسبەتتە بولسىمۇ) ئوتكەن بولىدۇ. دەر-ۋەقە، ئۇستۇرۇلماغا تەۋە بولغان ھوقۇق قاراش مۇئەييەن جەمىيەت ئىقتىسادى ۋە سىياسىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ھوقۇق قاراش پەيدا بولغان ھامان، ئۇنىڭدىمۇ ئۆزىگە خاس نىسبى مۇستەقىللىق بولىدۇ. شۇسەپتىن ئىقتىسادىي بازىس پەقەت بىر خىل ھەركەتلەندۈرگۈچ ماددى كۈچ سۈپىتىدە ھوقۇق قاراشنى تۇپ خاراكتىر جەھەتتىن ئۆزگەرتكىنى بىلەن پۈتۈنلەي يېپ - يېڭى ھوقۇق قاراشنى يارىتىپ چىقالمايدۇ. ئۇ پەقەتلا يېڭى سىنىپ، يېڭى

سىياسىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ھوقۇق قاراشنىڭ تەرەققىيات نىشانىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ، خالاس. يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭى ھوقۇق قاراش كونا ھوقۇق قارىشى بىلەن ھېچقانداق ئالاقە باغلىنىماستىن، ئۇشتۇمتۇتلا پەيدا بولمايدۇ. ھوقۇق قاراشنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات ئەنئەنىلىرىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، تامامەن يېپ - يېڭى ھوقۇق قاراشنى يارىتىپ چىقىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ھوقۇق قاراشنىڭ مۇنداق تارىخىي ۋارىسلىقى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئەھدىدولوگىيىلىك خاراكتىرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن؛ ھەر قانداق بىر ئىجتىمائىي ئەھدىدولوگىيە پەيدا بولۇشتا ھامان ئۆز ساھەسىدە ئۆتمۈشتە بولۇپ ئۆتكەن ھادىسىلەرنى ئاساس قىلىدۇ. جۇملىدىن، ھەر بىر دەۋردىكى سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەرنىڭ ئالدىدا ئۆزىدىن بۇرۇنقى دەۋردىكى ھوقۇق قارىشى تەرەققىياتىنىڭ ئىز نالىرى (ماتىرىياللىرى) بولىدۇ. ھەر قانداق سىياسەت بەلگىلىگۈچى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئاشۇ ھوقۇق قارىشىنىڭ ماتىرىياللىرىدىن ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز بولسۇن، ھەمىشە ئوزۇقلىنىدۇ. ئەنئەنە بولۇپ كەلگەن ھوقۇق قاراشنى ئاز بولسىمۇ ئۆگىنىدۇ ۋە تەجرىبە قوبۇل قىلىدۇ. ئەجداتلارنىڭ نۇرغۇن ئەسىرلىك ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى، ئەمىلىيەتلىرى جەريانىدا يارىتىپ چىققان قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ يېڭى ئىجتىمائىي ئى پائالىيەتتىكى ئەمىلىيەتكە سىڭدۈرىدۇ. خۇلاسىلىغاندا، مەيلى ئەمىلىيەت نۇقتىسىدىن، مەيلى نەزىرىيە نۇقتىسىدىن قارىغاندا بولسۇن، ياخشى ھوقۇق قارىشىغا ۋارىسلىق قىلىش، يېڭى ھوقۇق قارىشىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زور رۇشەرتى ئىكەنلىكى شۇبھىسىز. مۇنداق زورۇرىيەتلىكنى ھەر قايسى مىللەت خەلقىلىرىنىڭ پۈتكۈل ئىدىيىۋى تەرەققىيات تارىخىدىن ناھايىتى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. دىمەك، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئۇيغۇرلار جەمئىيەتتە خوتۇن - قىزىلارنىڭ ئورنى ھەر خىل بېسىملارغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن، ئەنئەنە ئاساسىدا داۋاملىق ئۇلۇغلاندى. يۇقۇرى ئورۇن، ھورمەتكە ئىگە بولدى. بۇنداق بولۇشى تارىخىتىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھدىدولوگىيىسى. ھوقۇق قارىشىنىڭ راۋاجى ۋە داۋامى بولغانلىغىدا.

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن قانۇنلىرىغا قارىغاندا، مەجلىس ۋە قۇرۇلتايلاردا چوڭلارنىڭ قاتۇنلىرى بەگلەر ۋە شەيخۇلىمىسلاملار بىلەن بىرگە بولاتتى. قاتۇنلار قولىدىن كېلىدىغان ھەر بىر ئىشلىرىدا ئەركەكلەرگە ياردەمدە بولاتتى، جەڭلەرگە بىرگە قاتنىشاتتى، ئەلەردە كاتاتلىق چەۋەندازلىق قىلاتتى. خەنزۇچە مەنبەلەرگە قارىغاندا، ناھايىتى قەدىمقى چاغدىلا ئۇيغۇر قىزلىرى توپقا ئوخشاش نەرسىنى تېپىپ ئوينايتتى. شۇنداق ھاللاردا ئۆز تەبىئىتى بىلەن يالاڭ-ۋاش يۈرەتتى. 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقىي شىمالدىكى تۈركلەر ئارىسىدا يۈرگەن ئەرەپ ساياھەتچىسى ئىبن فارلان بىر تۈرك بېگىنىڭ ئويىدە مېھمان

بولغاندا، ئويدىكى ئايال ۋە قىزىلارنىڭ ئۇنىڭ ئالدىدا ياغلىقسىز، ئەركىن يۈر-
گەنلىكىنى كورۇپ، ھەيران قالغان. ئۇ ئوزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە، ئوچۇق
يۈرگەن بۇ ئاياللارنىڭ شۇ قەدەر دۇرۇس ۋە ئىپپەتلىك ئىكەنلىكىنى، ئۇلارغا يا-
مان مۇئامىلىدە بولۇش ۋە يېقىنلىشىشقا ئەسلا مۇمكىن ئەمەسلىكىنى يېزىپ قال-
دۇرغان. قاراخان يۇسۇپ قىدىرخان خوتەنگە غازات قىلىپ بارغاندا (1009) ئۇ-
يەرنى بويسۇندۇرۇپ، قەشقەرگە قايتىپ كېلىشتىن بۇرۇن، خوتەن خان جەمەتىدىن
قائىدىيە تىلىك، دولەت ئىشلىرىغا كامىل، بىلىملىك بىر ئايالنى خوتەننىڭ ھوكۇم-
رانى قىلىپ تەيىنلەپ، رەسمىي خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، قايتىپ كەلگەن. بۇ
ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئاياللارنىڭ نوپۇزىغا مۇناسىۋەتلىك، ئىشەنچلىك ماتىرى-
يال. بۇ ئايال ھوكۇمدارنىڭ ئاقساقاللىرىنى يىغىپ، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ھەق-
قىدە كېڭەش ئۆتكۈزگەنلىك سۈبھەت خاتىرىسى ھازىر مەركىزىي مەبلەتلەر تەتقى-
قات ئورنىدا ساقلانماقتا. قاراخانلار دەۋرىدە ئادەتتىكى ئاياللار «ئوراغۇت» دەپ،
يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاياللار، خان جەمەتى، مەلىكىلەر «قاتۇن»، «ئاغچا»، «ئىنالى»،
«تۈركەن قاتۇن»، ناھايىتى ھورمەتلىكلىرى «ئالتۇن ئۈزۈك»، «ئەردىنى ئۈزۈك»
دەپ ئاتىلاتتى. مەھمۇت قەشقىرى مەخسۇس ئاياللارغا خاس 10 نەچچە سوزلەمگە
تەپسىلىي ئىزاھات بەرگەن. بۇ دەۋردە ئوردىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىدىن، ئېنىق قىل-
غاندا، مالىيە، غەزىنە ئىشلىرىنى ئايال ۋەزىرلەر باشقۇراتتى. ئاياللار دائىملىق
سەپەرلىرىدە «كەزەك» دەپ ئاتىلىدىغان پىچاق ياكى ھەر خىل ئۇرۇش قوراللى-
رىنى يېنىغا ئېسىپ يۈرەتتى. قاراخان مەلىكىسى تۈركەن قاتۇن تۈرك سالچۇق
خاقانى مەلىك شاھقا ياتلىق بولۇپ، باغداتقا بارغاندا، ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ
سىياسى، مەدىنىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى. ئۇ كىچىك خانىش بولسى-
مۇ، دولەتنىڭ تىزگىنىنى قولىدا تۇتۇۋېلىپ، چوڭ خانىشلاردىن يولغان شاھزادى-
لارنى ۋارىسلىق ھوقۇقىدىن چەتتە قالدۇرۇپ، ئوز ئوغلىنى خانلىق تەختىگە ئول-
تۇرغۇزغان. ئەمما ئەمىلىي ھوقۇق تۈركەن قاتۇن ئۇنۋانلىق ئاشۇ خانىشنىڭ قو-
لىدا بولغان (بەزىلەر 20 نەچچە يىل ھوكۇمرانلىق قىلغان
دەيدۇ). مەھمۇت قەشقىرى قەشقەر مەلىكىلىرىنىڭ يۈرەكلىكلىكى
ھەققىدىكى مۇنداق ماقالىنى خاتىرىلىگەن: «قىز بىلەن چېلىشما، چۈنكى، قىزىلار
كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يېقىتتىپ قويدۇ،..... بۇ خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرىنىڭ
سۇلتان مەسئۇدىنى تېپىپ يېقىتىۋەتكىنى ئۇچۇن، خاقانىيەلىكلەر ئارىسىدا سۇلتان
مەسئۇد توغرىلۇق چىقىرىلغان ماقال» ①.

قاراخان خاقانلىرى ئاياللارنىڭ بىلىم ئېلىشى، ھەربىي ماھارەت ئۆگىنىشى،
ئورنى، نوپۇزى، ئائىلە ۋە نىكاھ ئىشلىرىغا دائىم دىققەت قىلىپ كەلگەن. تەڭ

① «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 - توم.

سىزلىك، خورلىنىش، يەكلەنىشكە قارىتا تەدبىرلەرنى كورگەن ھەم باشلامچىلىق قىلىپ، ئاياللارنى ھورمەتلەش جەھەتتە نەمۇنە كورسەتكەن. داستانچى روزى مەھەممەت «غېرىپ سەنەم» داستانى ھەققىدە مۇنداق يازغان. سەنەمجان غېرىپنى ئىزلەپ بۇغراخان (سۇلتان ساتۇق بۇغراخان) نىڭ پايتەختىگە بېرىپ قالغان. سەنەمجان ئۆزىنىڭ مۇھەببەت دىشۋارچىلىغىدا تارتقان ئازاپ - كۈلپەتلىرىنى بۇغراخانغا بايان قىلغاندىن كېيىن، ئۇ غېرىپ ۋە سەنەمگە چوڭقۇر ھىنداشلىق قىلىپ، خانلىق سەلتەنىتى بىلەن شاھى ئابباسخانغا «نامە» يېزىپ، ئىككى ئاشىق - مەشۇققا زۇلۇم سالىمىلىق ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

ئاياللارنى ئۇلۇغلاش مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىسى بولغانلىقى، دۇن - يادا مەدەنىيەتكە بۇرۇنراق قەدەم قويغان مىللەت ۋە خەلقلەر تارىخى بۇ نۇقتىسىنى ئىسپاتلىغانلىقى ئۈچۈن، سەئىدىلەر دەۋرىدە ئۇيغۇرلار مەدەنىي ھاياتىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى سۈپىتىدە، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرى داۋاملىق ئىززەتلەندى. بۇ پىكىرىمىزنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق مۇزىكىنتى ۋە شائىرىسى مۇقامشۇناس ئاماننىسانىڭ ئۇيغۇر ئەدىبىيات تارىخىدىكى ئورنى ۋە ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئاماننىساغا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ھىندىستاندا قۇرۇلغان تۈرك دولىتى - ئىمپېرىيە دەۋرىدە خوتۇن - قىزلار ئىززەتلەندى. ھىندىستاندىكى تاج مەھەر گۇمبىزى ئۆتكەن ئەسىرلەردە سېلىنغان داڭلىق، ئەڭ زور قۇرۇلۇشلارنىڭ بېرى بولۇپ، خانىش ئۈچۈن سېلىنغان. ئۇ ھىلىمۇ كىشىلەرنىڭ كوزىنى قاماشتۇرۇپ، شەرق تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ كورۇنەلىك نامايەندىسى بولۇپ تۇرماقتا. ئۇنى ئىمپېرىيەدىن شاھ جاھان (1657 - 1628) ئۆلگەن خانىشى ئۈچۈن بىرقانچە ئون مىڭ ھىند پۇلىنى سەرپ قىلىپ، 20 يىلدا پۈتتۈرگەن. قەۋرە - سارايلار، راۋاق، ئۇچلۇق مۇنارلار ۋە گۈللەردىن تەركىپ تاپقان. ھەممىسىلا كاتتا مەرمەردىن ياسالغان. ئەينەك، ھىقىق بىلەن بىر بىرىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ، خۇددى مەرۋايىتتەك نۇرلۇق بىزەلگەن. قەشقەردىكى داڭلىق ھېيتكار جامەسىنى زۇلپىيە خېنىم دىگەن كاتتا باي، تۇل خوتۇن ياساتقان ئىدى. قومۇل ۋاڭى مۇھەممەت بېشىر ئۆلگەندىن كېيىن خوتۇنى مېھرىبانۇ پۇچۇك خېنىم ۋاڭلىق ھوقۇقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، 10 نەچچە يىل ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان. قەشقەردىكى باي ئابدۇللا خوجىنىڭ قىزى ئاغىچا ئايىم قوقان خانى خۇدايازىنىڭ ھەرەم خوتۇنلىرى ئىچىدە ئەقىللىق، تەدبىرلىك ئاياللاردىن ئىدى. ئاغىچا ئايىم پۈتۈن ئوردىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. بەزىدە، ئايىم مەملىكەت ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشاتتى. دىمەك، خاننىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ قەدىرى بەك يۇقۇرى ئىدى.

«ئىنىقلاپ تارىخىنىڭ پاراۋۇزى» (ماركس). ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئوز تا-
رىخىدا زورلۇق - زۇلۇمغا قارشى كۆپ قېتىم ئازاتلىق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بارغان.
بۇ جەمئىيەتنىڭ روھىي قىياپىتىنى يېڭىلاشتا مۇئەييەن تەسىر پەيدا قىلغان. «چۈنكى،
ئېزىلگۈچى سىنىپلار ئازاتلىق يولىغا قاراپ ھەر بىر قەدەم تاشلىغاندا ئاياللارنىڭ
ئورنى بىر دەرىجە ياخشىلىنىپ بارغان» ① (ستالىن). ستالىن مۇنداق دېگەن
ئىدى: «ئىنسانىيەت تارىخىدا ئېزىلگۈچىلەرنىڭ ھەر قانداق بىر ئۇلۇغ ھەرىكىتى
ئەمگەكچى ئاياللارنىڭ قاتنىشىشى بولغان ئەمەس». ② بۇ ھۆكۈمنى ئۇيغۇر
ئاياللىرىنىڭ پائالىيەتلىرىگە تەتبىقلاشقا نامامەن مۇمكىن. 1765 - يىلى 2 -
ئايدا ئۇچتۇرپاندا غالدان مانجۇ مۇستەبىتلىرىنىڭ يولسىزلاپچە بوزەك قىلىشىغا
قارشى خەلق قوزغىلىڭىدا كۆپلىگەن خوتۇن - قىزلار قاتناشقان. ھەتتا، بىر قىسىم
باتۇر قىزلار سەپنىڭ ئالدىدا دۈشمەنگە قارشى ئاتلىنىپ، قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن.
1820 - يىللاردىكى قەشقەر قوزغىلىڭىغا قاتناشقانلار ئىچىدە ئاياللارمۇ بار ئىدى.
قەشقەر قىزى نۇزۇگۈم شۇلارنىڭ بىرى. 1931 - يىلى قۇمۇلدا ئەكسىيەتچى ھو-
كۈمرانلىققا قارشى كۆتىرىلگەن ئىنىقلاپ قەشقەرگە بېتىپ، تىپىك ئەھمىيەتلىك
بولغىنى ئاتۇشتىن 86 نەپەر ئايال نوغۇچ، كالتەك، چوماق بىلەن قوراللىنىپ،
ئوزلۇڭدىن قەشقەر شەھرىگە كېلىپ، قوزغىلاڭغا مەدەت بەرگەن، 1937 -
يىلى 7 -، 8 - ئايلاردا قوزغىلاڭ كۇچاردا داۋاملىشىۋاتقاندا مىڭ
لىغان خوتۇن - قىزلار قاتناشقان. ئايرۇدۇرۇمنى تالىشىش جېڭىدە كۆپلىگەن ئا-
ياللار، ئۇششاق بالىلار ئۇرۇش بولۇۋاتقانغا قارىماي، ئۇرۇش مەيدانىدا يۇڭگۇرۇپ
يۇرۇپ، ئەرلەرگە لازىمەتلىكلەرنى توشۇپ بېرىپ، پىداكارلىق كۆرسەتكەن. 3 ۋ-
لايەت ئىنىقلاۋىي قەھرىمانلىرى ئىچىدە كۆپلىگەن ئاياللار بار ئىدى. ئۇيغۇر
خوتۇن - قىزلىرىنىڭ پەخىرلىك قەھرىمانلىرى مەنىگاخان ۋە رىزۋانگۈللەر ئەنە
شۇلارنىڭ بىر قانچىسى.

ئۇيغۇرلار تارىخىدا كۆپلىگەن ئايال شائىرلار، مۇزىكانتلار ئوتكەن. ئۇي-
غۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ كۆپچىلىكى لېرىك شائىرلار، مۇڭلۇق غەزەلخانلار، يار-
قىن قوشاقچىلاردۇر.

تارىختا، ئۇيغۇر ئايال شائىرلىرىنىڭ نامى، ئەسەرلىرى دەۋرىمىزگە ناھايىتى

① «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئاياللار ھەققىدە» 538 - بەت.

② «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئاياللار ھەققىدە».

ئاز يېتىپ كەلگەن. بۇلارنى ئەلۋەتتە، ئەنە شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي يۈنۈلۈشىدىن ئىزلەش كېرەك. قەدىمقى ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ خان مەلىكىسى (قىزى) سامىرا كوزگە كورۇنگەن شائىرە ئىدى. ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى چاقناپ تۇرىدىغان كوپلىگەن شېئىرلارنى يازغان. سامىرا شېئىرلىرىنىڭ بىر قىسمى ھازىر پارىژ مىللى موزىيىدا ساقلانماقتا. ھىندىستاندا قۇرۇلغان تىمۇرلەر دەۋرىدە (1482 — 1530) زىبۇنىسا ناملىق تۈرك شائىرى ئۆتكەن ئىدى. ئۇ: «مېنىڭ يولدۇشۇم ھەم كىتاپ، بەختىم ھەم كىتاپ، ھەتتا جەننىتىم ھەم كىتاپتۇر» — دىگەن ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا خەلق ئاممىسى بىلەن ھەمئەنئەنەسلىك چىقىپ تۇرىدۇ. رىئالىستىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئادالەتسىزلىك قارىلانغان.

زۇلپىيە قەشقىرى ئالدىنقى ئەسىردە ئۆتكەن شائىرە. ئۇ «دېۋان زۇلپىيە» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى ۋە «زۇلپىيە نامە» ناملىق داستان يازغان. دۇشمەن قېلىچى بويىغا ئۇرۇلغانغا قەدەر جەڭگىۋار شېئىرلىرىنى توختاتمىغان باتۇر قەش قەرىزى نۇزۇگۇمنىڭ ئوبرازى ھىلىھەم خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە نۇر چېچىپ تۇرىماقتا. 19 — ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مۇتەرىپان قەشقىرى ناملىق غەزەلخان ئۆتكەن. ئۇنىڭ مۇڭلۇق كۈيلىرى، مەردانە غەزەللىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يۈرەك تارلىرىنى تىترىتىپ كەلدى. بۇلاردىن باشقا، مۇتەرىپە، مۇزەييىنە، سېكىنە، ئاجىزە، مەزلۇمە، رابىيە قاتارلىق شائىرەلەر ياشاپ ئۆتكەن. شۇنى قەيىت قىلىشىمىزكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشى ئاياللارنىڭ زور ئەمگىگىدىن ئايرىلمايدۇ. داڭلىق يازغۇچى، شائىرلىرىمىزنىڭ ئانا — مومىلىرىدىن مۇڭلۇق ھىكايە، چۆچەكلەرنى ئاڭلاپ ئوزۇق ئالىمى خانلىرى ناھايىتى ئاز.

تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر ئاياللىرى ئاساسىي مەۋقە بويىچە يوقۇرى نوپۇزغا ئىگە بولۇپ، ئىززەتلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق مۇددەتلىك ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ مۇستەبىت زوراۋانلىغى، ھەر خىل دىنىي — خۇراپاتلىق، مۇتەئەسسىپلىك تۈپەيلىدىن، كەڭ ئەمگەكچى ئاياللار ئېزىلىش، خارلىنىش، تەڭسىزلىكتىن خالى بولالمىدى. جەمئىيەتتىكى قىسقىشلىق ئورنىدىكى ئەنگەندەك ئېتىۋارغا ئېلىنماي ھوقۇقسىز، بىلىشمىسىز ئورۇندا تۇرۇپ، قوش زۇلۇمغا ئۇچراپ كەلدى. لېكىن: «ئىنسانىيەتنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلىدىغان خوتۇن — قىزلار كاپىتالىزم دەۋرىدە ئىككى تەرەپلىمە ئېزىلىدۇ» دىگەن ئىدى. ستالىنمۇ: «ئەمگەكچى ئاياللار بارلىق ئېزىلىگۈچىلەر ئىچىدە ھەممىدىن بەك ئېزىلگەن» — دىگەن ئىدى.

16 - ئەسەردە ياشىغان شائىر ھاللا نىياز ئاخۇن بىر خوتۇن نامىدىن يازغان «ئەرز نامە» سىدە مۇنداق يازغان ئىدى:

لېۋىم لەئىلى يەڭلىخ قەلەمقاش ئىدىم،
چۇۋان - چۈرىلەرگە پەقىر باش ئىدىم.
يىگىرمە ئىككى يىل بولۇپ بىر ئۆيدە بىز،
تېپىپ بەش بالا - ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىز.
دىدى: «ئەي قېرى! بۇ ساقىلىمغا باق،
ساقىلىم قارادۇر، باشىڭ بولدى ئاق!
چىشىڭ ھەم چۈشۈپتۇر، بولۇپسەن قېرى،
خوشۇم يوق چىقىپ كەت كوزۇمدىن نېرى.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۇزاق يۈرگۈزگەن سىياسىتى تۈپەيلىدىن كىشىلەر ئارىسىدا مۇنداق تىپتىكىسىز قاراش تارقىلىپ يۈردى: ئۇلارچە: «بىر خوتۇننىڭ ھىلىسى قىرىق ئىشەككە يۈك»، «خوتۇن كىشى توت تام نىڭ قولى»، «خوتۇنغا ئىشەنمە، تامغا يولەنمە»، «خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا»، «خوتۇن كىشى چەپ ياندىن پۈتۈلگەن» بولارمىش. ئادەتتە، خوتۇن كىشىنىڭ گورى ئەرلەرنىڭكىدىن چارەك ھەسسە چوڭقۇر كولىناتتى. چۈنكى، دىنىي قاراش بويىچە، خوتۇن ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئەر بىلەن بىر دەرىجە تۇرۇشقا مۇناسىپ ئەمەسمىش. ئاتالمىش قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ دىنىي قانۇنلىرىدا: «ئاياللار ئەرلەرنىڭ قولى» ھەمدە «ئەر ئوز خوتۇننى ئۇرۇشقا، چېچىنى يۇلۇشقا، قۇلىغىنى ئۇزۇۋېلىشقا ھەقلىق ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا ھىچقانداق جازا بېرىلمەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. دېمەك، مانا مۇشۇنداق قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ۋەھشىلىك بىلەن تولغان قانۇن - قانۇنلىرى دىن ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىغىنى يۈرگۈزۈپ، مىڭ يىللاپ ئۇيغۇر ئاياللىرىنى چۈمپەردە ئىچىگە بەنت قىلىپ، ھاۋادىنمۇ ئەركىن نەپەس ئېلىشتى تىسپان كەلگەن ئىدى.

ئاياللارنى ئىجتىمائىي ھاياتتىن چەتلىشتۈرۈشتىن ئىبارەت دىنىي - خۇراپات ئەقىدىلەرنىڭ زورلۇق بىلەن قوللانغان چارىلىرى بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك ھەممە دەۋردە ئوخشاشلا يۈزدە - يۈز ئەمىلىلىشىپ كەتكىنى يوق. ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆتكەن ئىلغار كۈچلەر، كۈچىنىڭ يېتىشىچە، ئاياللارنىڭ تەڭ ھوقۇقلىغىنى، ئەركىنلىكىنى قوغداپ كەلدى. ئۇيغۇرلاردا ئاياللارنىڭ چۈمپەردە تارتىش، ئىجتىمائىي ھاياتتىن بەكمۇ ئايرىلىش ھادىسىلىرى دىننىڭ ئىسكەنجىسى كۈچلۈك شەھەرلەردە رەسمىلەشتۈرۈلگەن بىلەن، كەڭ يېزا - قىشلاقلاردا ئاز ئۇچرايدۇ. بۇ يەردىكى مۇسۇلمان ئاياللار سىرتتا، ئۆيدە، ئاشخانىدا ياكى كەپىدە، ئادەتتە، ئەرلەردىن يۈزىنى يوشۇرماي ئىشلەۋېرىدۇ.

زۇلۇم بار يەردە قارشىلىق بار دىگەندەك، ئۇيغۇر ئاياللىرى خارلىنىش، يەكلىنىش، تەكسىزلىككە قارشى ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ھالدا داۋاملىق، ھەرخىل شەكىلدىكى كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. ئۇيغۇر مۇھەببەت داستانلىرىدا ئىپادىلەنگەن ئىسيانكارلىق روھ ئۆتمۈش زىيالىقنىڭ ھەرخىل دەرىجىدىكى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇنى زىيالىق بىلەن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. «رابىيە - سەئىدىن» داستانىدىكى رابىيە مەۋجۇت تۇزۇمگە، فېوداللىق نىكا مۇناسىۋەتلىرىگە قارشى ئۆزىدىن دەس تۇرغان زىيالى شەخس ئىدى. ئۇزۇگۈم فېودالىزىمغا قارشى قولغا قورال ئېلىپ، رەسمىي كۈرەشكە ئاتلانغان ئايال جەڭچى. قۇمۇلدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئايىمخان، ۋاڭنىڭ يولسىزلاچە تەلۋىنى قەتئى رەت قىلىپ، تىز پۈككەي ھۆكۈمرانلارغا قارشى قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلىپ، قۇربان بولغانلارنىڭ بىرى. شۇڭا خەلق ئارىسىدا:

تولۇن ئايدەك ئايىمخان،

پەرزاتتەك يارالغان.

ئوزەك شېھىت بولساڭمۇ،

نامىڭ ئەلگە تارالغان.

دىگەندەك ناخشىلار تارقالغان ئىدى.

جاھالەتلىك كونا جەمىيەت ئاياللارنىڭ قارشىلىق كورسىتىش روھىنى ئۇر-غۇتۇپ تاۋلىدى. كوپلىگەن مۇنەۋۋەر ئاياللار ھەرقانداق جاپا - مۇشەققەت، مەغ-لۇبىيەتلەردىن قورقماي، زۇلمەتلىك فېودالىزىم تۇزۇمى ئۈستىدىن ئىسيان كوتىرىپ، ئازاتلىققا ئىنتىلىپ كەلدى. بۇ كۈرەشلەردە نۇرغۇنلىغان قەھرىمان، ئۈلگىلىك ئاياللار مەيدانغا كېلىپ، كەڭ ئاياللارنىڭ كۈرەش روھىغا ئىلھام بەردى. ئۇلاردىن بىر قىسىمىنىڭ نامى قالغانلىرى: ئانارخان، پۇچۇنخان، مايىمخان، چىنمودەن، سارىخان، نازىگۈل، زەيتۇنخان، مەسئۇدە، زىننەتخان، زىلەيخان، نۇرۇننىسا، ئامىنەم، قەمبەرنىسا قاتارلىقلار ئوزلىرىنىڭ ئۈچىدىنلىق، ساپ ئەقىدىسى، ئىسيانكارلىقى، گۈزەل، چىچەن، ئىشچانلىقى بىلەن كەڭ خەلققە تونۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ھورمىتىگە ئېرىشىپ، كەڭ خەلق قوشاق-داستانلىرىنىڭ تېمىسىغا ئايلانغان ئىدى.

× × ×

ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋى ۋەتىنىمىزگە ماركسىزىم - لېنىنىزىمنى ئېلىپ كىردى. 1918 - يىلدىن بۇرۇن ۋە كېيىن، بىر قىسىم ئىلغار كىشىلەرنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ روھىي قىياپىتى يېڭىلىنىشقا باشلىدى. 19-

ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يېڭىچە پەننى مەكتەپلەر قۇرۇلۇشىغا باشلىدى. ئاتاغلىق، ۋەتەنپەرۋەر شائىر ۋە ئالىم ئابدۇقادىر داموللا (1862—1924) مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى خوتۇن - قىزلارنىڭ بىلىم ئېلىشى، ئەرلەر بىلەن باراۋەر بولۇشىنى كۈچلۈك تەلەپ قىلغان داغلىق ئىنسانلارنىڭ بىرى، 30 - يىللاردا ئالىم رىزائىدىنىڭ «مەشھۇر خوتۇن - قىزلار» ناملىق ئەسىرىدە 360 نەچچە مەشھۇر، ھورمەتلىك خوتۇن - قىزلار تونۇشتۇرۇلغان. 1930 - يىللاردىن باشلاپ، ماركسىزم-لېنىنىزىمنىڭ شىنجاڭغا تېز سۈرئەتتە تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ مەدىنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇشىغا باشلىدى. مەكتەپلەر كەڭ كۆلەملىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ، قىزلار رەسمىي، مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇشقا باشلىدى (ئۇلارنىڭ ئايرىم مەكتەپ ۋە سىنىپلىرى بولاتتى). قىزلارنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن مەخسۇس ئايال ئوقۇتقۇچىلار تەربىيەلەندى. بۇنىڭ بىلەن ئاياللارنىڭ مەدىنى - مائارىپ ئىشلىرى جانلىنىشقا باشلىدى. جۇملىدىن «سانايى نەپىسە» تەشكىللىنىپ، ئاممىنىڭ ئەدىبى - سەنئەت ئىشلىرى جانلاندىرۇلدى. بىرمۇنچە چوڭ ئوپىرا، دراما، كومىدىيە ۋە كونسېرتلار سەھنىلەشتۈرۈلدى. بۇلاردا بىر مەزگىل ئەرلەر ئايالچە ياسىنىپ، ئاياللارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىققان بولسا، كېيىنچە بىر قىسىم ئىلغار كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇيغۇر ئاياللىرى تۇنجى قېتىم يۈزىنى ئېچىپ سەھنىگە چىقتى. بۇنىڭ بىلەن سەنئەت تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئېچىلىپ، ئاياللارنىڭ چۆمپەردىگە قارشى كۈرۈشى دەسلەپكى قەدەمدە نامايەن قىلىندى. بولۇپمۇ 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي مەزگىلدە، خوتۇن - قىزلارنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن ئالاھىدە خىزمەتلەر ئىشلەندى. 1948 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى غۇلجىدا: «شىنجاڭدا تېجىلىق ۋە دېموكراتىيىنى قوغداش ئىتتىپاقى» قۇرۇلغاندا، ئىتتىپاق ئاستىدا ئاياللار تەشكىلاتى تەسىس قىلىنىپ، «ئاياللار ساداسى» ناملىق ژورنال نەشر قىلىندى.

1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭ تېجىلىق بىلەن ئازات قىلىنغاندىن كېيىن، ئاياللارغا تارىختا مېسلى كورۇلمىگەن يېڭى ئازاتلىق ۋە ئەركىنلىك ئېلىپ كەلدى. قانۇندا ئاياللارنىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ، بارلىق تەڭسىزلىكلەر بىكار قىلىندى. سوتسىيالىستىك نىكا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. خوتۇن - قىزلار جۇڭگو كۆپ مىللەتلىك چوڭ ئائىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە جەلپ قىلىندى. چۈنكى، «سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ كەڭ ئەمگەكچى ئاياللار قاتناشمىي تۇرۇپ، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى»^①

① «ماركس، لېنىن، ستالىن ئاياللار ھەققىدە» 462 - بەت.

(لېنىن). ئاياللارنى ئازات قىلىشنىڭ بىرىنچى ئالدىنىقى شەرتى، بارلىق ئاياللارنىڭ قايتىدىن جامائەت ئەمگىكىگە قايتىپ كېلىشىدىن ئىبارەت بولغانلىغى ئۇچۇن، ئۇلار كەڭ تۈردە ئىجتىمائى ئەمگەككە جەلپ قىلىنىدى. «ئاياللارنى سىياسى تۇرمۇشقا جەلپ قىلماي تۇرۇپ، ئاممىنى سىياسى تۇرمۇشقا جەلپ قىلغىلى بولمايدۇ» ① غانلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئاياللار كەڭ كۆلەملىك سىياسى تۇرمۇشقا جەلپ قىلىنىپ، ماركسىزم - لېنىنىم زىم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەربىيىسىگە ئىگە قىلىنىدى. ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي ئورگانلارنىڭ كۆڭۈل قوبۇپ تەربىيىلىشى ئارقىسىدا، كوپلىگەن مۇنەۋۋەر ئايال كادىرلار يېتىشىپ چىقتى.

پۈتۈن شىنجاڭنىڭ باشلانغۇچ، ئوتتۇرا، ئالى بىلىم يۇرتلىرىغا مىڭلىغان ئاياللار جەلپ قىلىنىپ، ئالى، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە پەن - تېخنىكا خادىملىرى يېتىشىپ چىقتى.

ئۇزۇن تارىختىن بېرى، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاياللار ئۇلۇغلىنىپ كەلگەچكە، ئانىلارغا بولغان مەڭگۈلۈك چوڭقۇر ھۆرمەت ۋە مۇھەببەت ھەر بىر كىشىنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر ئورناشقان. مەسىلەن: «ئاناڭنى يەتتە قېتىم ھەرەمگە يۇدۇپ بارساڭ، كېچىدە بىر قېتىم قوپۇپ، بوشۇڭۇڭنى تەۋرەتكەننىڭ قەرزىنى ياندۇرالمايسەن» دېگەن خەلقنىڭ ھىكمەتلىك سۆزىدە، ئانىلارنىڭ ئۇلۇغ ئەمگىكى يۇقۇرى باھالىنىدۇ. كىشىلەر ئادەتتە سۆزلەشكەنلىرىدە ياكى ماقالا - ئەسەر يازغانلىرىدا: «ئانا يۇرت، ئانا ۋەتەن، ئانامدەك مېھرىۋانمىسەن، ئانامدەك قەدىرلىگىم» دېگەن ئەڭ يۈكسەك ئوخشىتىش سۆزىنى ئىشلىتىشىمۇ ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس. «ئانا» دېگەن يالقۇنلۇق سۆز بىلەن ئۆز ئېلىنى، خەلقىنى، ئەڭ ياخشى كۆرگەن قەدىرلىك كىشىلىرىنى ئوخشاتقانلىغى ۋە تەڭلەشتۈرگەنلىگى «ئانا» دېگەن بۇ سۆزنىڭ نەقەدەر زور مەنىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ. شۇڭا، خەلقىمىز، ئۇزاق ئەسىرلىك كۈرەش ئەمىلىيىتى جەريانىدا مۇنداق ھىكمەتلىك ماقال - تەمسىللەرنى قالدۇرۇپ كېتىشتى: «ئانا - تاغدەك پانا»، «ئانا ئايىغىدا جەننەت بار»، «ئانىلىق يىتىم گۈل يىتىم، ئانىلىق يىتىم كۈل يىتىم»، «ئاناڭنىڭ بناغ ھويلىسى بىلەن قالغىچە، ئاناڭنىڭ پىلتە سېۋىتى بىلەن قالساڭچۇ».

بىز مۇندىن كېيىن، ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئىسىل ئەخلاقى - پەزىلىتى بولغان ئاياللارنى ھۆرمەتلەش، ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسىگە داۋاملىق ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك.

① «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئاياللار ھەققىدە».

مىز كېرەك. ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە ئويۇزغا زور دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرگەندىلا، بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلار بىزنىڭ ئارزۇسى يەردە قالماقچى بولىدۇ. شۇنداقلا، بۇ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىمىزنىڭ ئەۋزەللىكىنى كەڭ خەلق ئاممىسىغا تېخىمۇ ئۇچۇق تونۇتۇشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز - مۇئەسسەسە ئاياللارنىڭ باراۋەرلىك پىرىنسىپىدىن ئايرىلمايدۇ، ئەۋەتتە.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

- (1) «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئاياللار ھەققىدە» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1979 - يىلى.
  - (2) «ك. ماركس، ف. ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» III توم.
  - (3) «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرىدىكى يۇنان، رىم ئەپسانىلىرى توغرىسىدا ھىكايىلار» گېباۋچۇن تۈزگەن. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى.
  - (4) مورگان: «قەدىمقى جەمئىيەت» 2 - توم، خەنزۇچە.
  - (5) «قىسقىچە دۇنيا تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى.
- × × ×
- (6) مەھمۇت قەشقىرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى».
  - (7) مەھمۇت جوراس: «تارىخىي رەشىدى - زەئىلى».
  - (8) فۇئات كوپرۇلۇ: «تۈرك ئەدىبىيات تارىخى» تۈركچە، ئىستانبۇل نەشرى.
  - (9) ئەھمەت قاباقلى: «تۈرك ئەدىبىياتى». ئىستانبۇل، تۈركچە، 1968 - يىلى.
  - (10) ل. كىلىئوۋىچ: «ئىسلام دىنى ۋە خوتۇن - قىزلار»، «قۇرئان ۋە ئۇنىڭ ئەقىدىلىرى» شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى، 1959 - يىلى.
  - (11) ئا. مۇھەممەت ئىمىن: «ئۇيغۇرخەلق كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام» مىللەتلەر نەشرىياتى، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسۇل سەنئىتى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمقى توت زات كوز قارىشى توغرىسىدا» (ماقالا).
  - (12) ئابدۇكېرىم راخمان: «خەلق ئېغىز ئەدىبىياتى توغرىسىدا».
  - (13) شېرىپىدىن ئومەر: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىيات تارىخىدىن ئۇچىرىكلار».
  - (14) «ئۇيغۇر قىسقىچە تارىخى» (سېناق نۇسخىسى).
  - (15) «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ ھەرقايسى سانلىرى.
  - (16) «جۇڭگو تارىخى خەرىتىلەر توپلىمى» 7 - قىسىم، خەنزۇچە.
  - (17) بىر قاتار ئىلمىي ژورناللار، يەرلىك گېزىت - ژورناللاردىكى مۇناسىۋەتلىك ماقالىلارغا قارالسۇن.

مۇھەممەت سىدىق زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا

رەجەپ يۇسۇپ

18 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ يىرىك ۋە كىلىللىرىدىن بىرى بولغان مۇھەممەت سىدىق زەلىلى تەخمىنەن 1674 - يىلى يەركەندە بىر كەمبەغەل دىخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ياشلىق باھارى يەركەندە ئۆتكەن.

ئۇزۇن مەزگىل سەئىدىيە خانلىغىنىڭ مەركىزى بولۇپ كەلگەن ۋە يىپەك يولىدىكى مەشھۇر سودا شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان يەركەن شەھرى ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەدىنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. شائىر ئوزۇننىڭ «سەپەرنامە» داستانىدا ئەسلىپ ئۆتكىنىدەك، يەركەن شەھرى «ئىلىم - مەرىپەتنىڭ گۈلىستانى، ناخشا - ساز، نەغمە - ناۋانىڭ بوستانى» ئىدى. شۇڭا، زەلىلى ئەمدىلا مەدرىسە بوسۇغىسىغا قەدەم قويغان كۈنىدىن تارتىپلا، ئەجداتلار قالدۇرۇپ كەتكەن ئەدىبىي مىراسلار بىلەن تونۇشتى. شۇ زاماننىڭ ئاتاغلۇق شائىرى، مۇتەپەككۇر، ئولمىلىرى بىلەن ئۇچراشتى. مۇنداق بىر ياخشى مۇھىت ياش تالىپ زەلىلىدە شېرىيەتكە بولغان قىزىقىش تۇيغۇسىنى ئويغىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تالانتلىق شائىر بولۇپ يېتىشىشى ئۈچۈنمۇ يېڭى شائىر راتىت تۇغدۇرۇپ بەرگەن ئىدى.

شائىر ياشىغان بۇ دەۋر سەئىدىيە خانلىغىنىڭ گۈللىنىش دەۋرى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، يېڭى تارىخىي بولۇشۇشلەر ۋە يەرلىك فېودال گۇرۇھلارنىڭ ئوزۇن ئارا تەخت تالىشىشى كۈچەيگەن زۇلمەتلىك بىر زامانغا توغرا كەلدى. جۈملىدىن، ئەينى ۋاقىتتا يەركەن خانلىغىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەزھەپلەرنىڭ كۈرىشى كەسكىنلىك شىپ ئاق تاغلىقلارنىڭ «ئىشقىيە» مەزھىبى بىلەن قارا تاغلىقلارنىڭ «ئىسھاقىيە» مەزھىبى ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى جەددىلەشكەن، جۇڭغار خانى غالداننىڭ يەركەن خانلىغى ئۈستىدە يۈرگۈزگەن زۇلمى ھەددىدىن ئاشقان ئىدى. بۇ تارىخىي داۋالغۇش ۋە پاتپاراقچىلىق شائىرغا ئىنتايىن ئېغىر روھىي ئازاپ

ئېلىپ كەلدى. شائىر ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىمۇ ئېغىر كەمبەغەلچىلىك ئىدىكى ئىسسىك ئىچىسى ئاستىدا ۋە ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ تەقىق قىلىشى ئىچىدە قالغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن مەدرىسىدە ئوقۇپ دىنىي تەلىم ئالغان شائىردا، ئىسلام دىنىگە بولغان ئېتىقات ئىمتائىن كۈچلۈك بولۇپ، ئۇنىڭ قەلبىدە شۇ زاماندا ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان «مازاىى - ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىش» ئىستىگى تۇغۇلغان ئىدى. شۇڭا، شائىر 40 يېشىغا كەلگەندە، ئۆز يۇرتىنىڭ تاغ - دەريالىرىنى كېزىپ، يورۇقلۇق ئىزلەش ۋە مەشھۇر مازالارنى زىيارەت قىلىپ، تېخىمۇ كۆپ دەرت مەنلەر بىلەن ئۇچرىشىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن سۇيۇملۇك يۇرتى يەركەننى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە، بىر پۇل، بىر ئانسىز يالاڭ ئاياق يۇرت كېزىشكە مەجبۇر بولىدۇ. قەشقەرگە بېرىپ مەشھەددە 3 يىل تۇرغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىنى سېغىنىپ يەركەنگە قايتىدۇ. ئىككىنچى قېتىم ئىنىسى دەلىلى ۋە يېقىن دوستى شائىر موللاغەزەل (بۇلارنىڭ ئىسىملىرى تېخى مەلۇم ئەمەس) لەرنى ئېلىپ خوتەنگە كېلىدۇ. زەلىلى خوتەندە 7 يىل تۇرغاندىن كېيىن، ئانىسىنىمۇ خوتەنگە يۆتكەپ كېلىدۇ. ئانىسى خوتەندە ۋاپات بولىدۇ.

شائىر 10 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت سەرىپ قىلىپ شەھەر كېزىپ، ھەر قايسى جايدىكى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن، دەرت مەنلەر بىلەن ئۇچرىشىدۇ. خەلقنىڭ دەرت - بەرياتلىرىنى ئۆز قۇلىغى بىلەن ئاڭلايدۇ. جۇڭغار ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلق ئۈستىدىكى زۇلۈمى ۋە خەلقنىڭ كەمبەغەللىك، ئاچ - زارلىق ئىچىدە ياشاۋاتقانلىغىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ. ئۇ شۇ زاماننى مۇنداق يازىدۇ:

ئاستاندا مۇرىدى كەمتىرىن،

ئوزۇم مۇسۇلمان قەۋمى ھەم غالدان ھىزىن.

بۇ بىر ئەمىلىيەت شائىرنىڭ قەلبىدە زامانغا بولغان نارازىلىقىنى، خەلققە بولغان ھىسداشلىق تۇيغۇسىنى ئويغىتىدۇ. بۇ زەلىلى ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيە جەھەتتە چوڭ قۇرلىشىغا زور تەسىر كۆرسىتىپ، شائىر ئىجادىيىتىنى ئىلغار تېمىلار بىلەن تولدۇرۇپلايدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ۋە تەنپەزۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، زۇلمەتلىك زامانغا نەپەت، خەلققە بولغان چوڭقۇر مۇھەببەت بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شائىر زەلىلى ئاخىرقى ئومۇمىي خوتەندە ئۆتكۈزىدۇ، ئۇ ئومۇمىي ئاخىرلىرىدا باشقىلارغا خەت - چەك يېزىپ بېرىشنى كەسىپ قىلىپ، ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلغاندىن تاشقىرى، قالغان ۋاقىتىنى ئەدىبىي ئىجادىيەت بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. شائىر 80 يېشىدا تەخمىنەن 1755 - يىلى خوتەندە ۋاپات بولىدۇ. خوتەن خەلقى چوڭقۇر ماتەم ۋە قايغۇ ئىچىدە شائىرنىڭ جەسىدىنى ئۆزى ئولتۇرۇپ

كەلگەن «ئالتۇنلۇغۇم» مەھەللىسىدىكى «ئالتۇن مازارى» غا دەپنە قىلىدۇ. كېيىن، ئۇنىڭ قەۋرىسى «مۇھەممەت سىدىق يەركەند خەلپەم قەۋرىسى» دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ، «ئالتۇن مازار» غا تاۋاپ ئۇچۇن كەلگەنلەر شائىرنىڭ قەۋرىسىنى تاۋاپ قىلماي قالمايدۇ.

شائىر ئۆز ئىجادىيىتى جەريانىدا بىزگە نۇرغۇن قىممەتلىك ئەسەرلەرنى قال-دۇرۇپ كەتكەن بولسىمۇ، تېخى بۇ ئەسەرلەر تولۇق توپلىنىپ بولغىنى يوق. ھا-زىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) «سەپەرنامە» داستانى — شائىرنىڭ بۇ داستانى 1720 - يىللىرى، يەنى 44 يېشىدا يېزىلغان. بۇ داستان يەركەندىن قەشقەرگە ۋە يەركەندىن خوتەنگە بول-غان سەپەر خاتىرىسىنى مەركىزىي تىپىغا قىلغان بولۇپ، 2800 مىسرادىن تەركىپ تاپقان. شائىر بۇ داستاننىڭ باش قىسمىدا، شۇ چاغدىكى ئىسلام ئەدىبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى رايونى بويىچە تەڭرىگە ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبىرىگە مەدھىيە ئوقۇيدۇ. ئەسەرنىڭ ئىككىنچى قىسمى قەشقەر ۋە ئاتۇش مەشھەدكە قىلىنغان سەپەرنىڭ با-يانىدىن ئىبارەت. ئۈچىنچى قىسمى يەركەندىن خوتەنگە قىلغان سەپەرنىڭ بايانى ۋە مازايى - ماشايىغا قىلىنغان زىيارەت خاتىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قا-رماققا، بۇ داستان يۇرتتىن - يۇرتقا بولغان ساياھەت ۋە مەشھۇر مازايى - ماشا-يىغا قىلىنغان زىيارەتتەك كورۇنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، بۇ داستان ئۆزىنىڭ جا-نىجان يۇرتىغا، ۋەتىنىگە ئوقۇلغان مەدھىيىدۇر. داستاندا، شائىر ئۆزى كورگەن شە-ھەر - ئوتەڭ، يېزا - قىشلاق، كەنت، تاغ، چول - جەزىرلەرنىڭ ئومۇمى تەسۋى-رىدىن سوز باشلاپ، بىزنى «جەننەتكە تەڭ قىلغىلى بولمايدىغان» بۇ گۈزەل دىنيار-نىڭ جۇشقۇنلۇق ھايات قاينىمىغا باشلاپ كىرىدۇ، بۇ جايلارنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى، گۈزەللىكى، خەلقنىڭ رىئايالى تۇرمۇشى ۋە قايغۇ - ئەلەملىرىنى بايان قىلىپ تونۇشتۇرىدۇ.

(2) «تەزكىرە چىھەلتەن» داستانى. بۇ داستاننى شائىر 1736 - يىلى 60 يې-شىدا يازغان بولۇپ، جەمى 226 بىيىتتىن ئىبارەت.

(3) «تەزكىرە ئى خوجا مۇخەممەت شىرىپ» داستانى. بۇ داستاننى شائىر 70 يېشىدا 1744 - يىلى يازغان، جەمى 770 بىيىتتىن ئىبارەت. بۇ داستان سەئىدىيە خالىغىنىڭ سۇلتانى سەئىدخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئۇستازى خوجا مۇھەممەت شىرىپنىڭ ھاياتى توغرىسىدا يېزىلغان.

(4) شىنجاڭ موزىيدا ساقلانغان ئىككى قوليازما دىۋان — «دىۋان كۈللىيات زەلىلى»، «دىۋان زەلىلى» دىن ئىبارەت. بۇ ئىككى غەزەللەر توپلىمىغا شائىرنىڭ جەمى 133 پارچە غەزەل، 9 مۇخەممەس، 5 مۇستەھزات، 12 رۇبىئى ۋە 40 تىن ئارتۇق پارىسچە غەزەللىرى كىرگۈزۈلگەن. زەلىلى ئىجادىنىڭ مۇھىم قىسمىنى ئۇنىڭ

مۇشۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن لېرىك غەزەللىرى تەشكىل قىلىدۇ. «دىۋان زەلىلى» گە كىرگۈزۈلگەن بەزى غەزەللەر ئۇنىڭ چوڭراق ھەجەمىدىكى توپلىمى بولغان «كوللىيات زەلىلى» گە كىرگۈزۈلمىگەن. بۇنىڭدىن شائىرنىڭ ئوززىمانىسىدا يازغان ئەسەر-لىرىنىڭ خېلى كۆپلىگىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

بۇندىن باشقا يەركەن، خوتەندىكى مەشھۇر مۇقامچىلار ۋە ھاپىزىلارنىڭ ئاغ-زىدىن يېزىۋېلىنغان بەزى غەزەللىرىدىن، ئۇنىڭ تېخى ئوز دىۋانىغا كىرگۈزۈلمىگەن ئەسەرلىرىنىڭ خېلى كۆپلىگىنى بىلىڭلى بولىدۇ.

شائىر زەلىلى ئوز ئەسەرلىرىنىڭ بەزى جەھەتتە يۈكسەك پەللىدە تۇراتىغان-لىغى بىلەن 18 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدا، جۇملىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدىبى-ياتىدا، مۇھىم ئورۇن ۋە شوھرەتكە ئىگە. ئۇنىڭ شېئىرلىرى شۇ چاغدا تاشكەنتتە يې-سىلغان «توھپەتىل ئابدى»، «بايازى مۇقىمى»، «دىۋان ماخمۇد قارى» قاتارلىق توپلاملارغا كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ غەزەللىرىگە شۇ چاغدىكى مەشھۇر شەرق شائىر-لىرىدىن بولغان خىلۋىتى، ماخمۇد قارى، ئەمىرى ۋە شائىرلەردىن ئوپىيە ئەنھا قاتارلىقلار مۇخەممەس ۋە مۇشائىرلەر يازغان.

دەسلەپكى ئىزلىنىشلەر بويىچە ئوپلانغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تورت شائىر ۋە شائىرلەر زەلىلى غەزەللىرىگە 355 مىسرالىق 10 مۇخەممەس يازغان، بۇ پاكىت شائىر زەلىلىنىڭ 18 - ئەسىر شەرق ئەدىبىياتىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھورمەتلىك شائىرى بولۇپلا قالماستىن، ئوزبەك، تاجىك قاتارلىق شەرق مىللەتلىرى ئىچىدىمۇ يوقۇرى ئابرويغا ئىگە بولغانلىغىنى كورسىتىدۇ. شائىر زەلىلى ئوز ئە-سەرلىرىنىڭ ئىدىيە ۋە بەدى جەھەتتىكى يۈكسەكلىگى بىلەن خەلىق قەلبىدىن چوڭقۇ ئورۇن ئالغان. جۇملىدىن، يەركەن ۋە خوتەندىكى مەشھۇر مۇقامچىلار ياكى ھاپىزىلار زەلىلى شېئىرلىرىنى مۇقام ئاھاڭلىرىغا ۋە ھوكمەتلەرگە سېلىپ ھا-زىرغىچە ئوقۇپ كەلمەكتە. بىز بۇ قېتىم زەلىلى ھاياتى توغرىسىدا ماتىرىيال توپلاش، ئىزلىنىش جەريانىدا يەركەندىكى 80 ياشلىق ۋە قەشۇناس ئابلىز دامول-لامدىن، ئۇنىڭ دىۋانلىرىغا كىرگۈزۈلمىگەن نۇرغۇن ئەسەرلىرى خەلىق ئىچىدە بار بولسىمۇ، مەدىنىيەت ئىنقىلاۋىدا كويدۇرۇۋېتىلگەنلىگىنى، بەزىلىرىنىڭ يوقىلىپ كەتكەنلىگىنى ئاڭلىدۇق.

خوتەندىكى ئەۋلادى مەشھۇر ھاپىز مۇھەممەت توختى قارى زەلىلى غەزەللى-رىدىن خەلىق ئىچىدە ھوكمەت قىلىپ ئوقۇلۇۋاتقان نۇرغۇن غەزەللىرىنى كورسىتىپ، بىزگە مۇنۇ غەزەلنى ئوقۇپ بەردى:

خىيالىمدە يوق ئېردى بىۋاپاغا ئاشنا بولماق،
ئوزۇمنى كويدۇرۇپ ھىجران ئوتىغا مۇپتىلا بولماق،

بېسى قاتتىق دىدى ئى، دوستلىرىم روزى - قىيامەتنى،
نە قاتتىق كۈن ئىكەن دوستلار، يارىدىن جۇدا بولماق.

ئۇندىن باشقا شائىرنىڭ ھاياتى ۋە شەخسى پەزىلەت - سۈپەتلىرى توغرىدا
سېدا، خەلق ئىچىدە ساقلانغان ئەسلىمىلەر خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇ ئەۋلاتتىن - ئەۋ-
لاتقا، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ، ھازىرغىچە سوزلىنىپ كەلمەكتە.
شائىر خوتەندە ياشىغان ۋاقتىدا «ئالتۇنلۇقۇم» كۆچىسىدا ئولتۇرغان. شائىر
بۇھەقتە:

خىزمىتى ھەر شاھۇ ۋە زىرى - گاداھ،
سۆھبىتى ھەر شەيخى ۋە لىيۇ - خۇدا.
ۋاقتى تىللا تاۋۇپ مەھەللە چاغى،
ۋەلىدەنى كەلتۈرۈپ ئەردىم چاغى ①.

شائىر ۋاپاتىدىن كېيىن، بۇ مەھەللىدىكى ناھايىتى نۇرغان كىشىلەر شائىر-
نى ئەسلەش يۈزىسىدىن ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ نامىنى «مۇھەممەت سىدىق» قويغان.
بۇ نام خەلق ئىچىدە ئەڭ كۆپ كىشىلەرگە قويۇلدىغان ئىسىم بولۇپ قالغان. مە-
سىلەن: ھازىرمۇ مۇشۇ «ئالتۇن» كۆچىسىدا 7 نەپەر كىشىنىڭ ئىسمى «مۇھەممەت
سىدىق» ئىكەن. بەزىلەر ھەتتا شائىرنىڭ نامىنى «مۇھەممەت سىدىق ئەۋلىيا» دەپ
تىلغا ئېلىشىدىكەن.

X X X

پۇرولپىتارىياتنىڭ ئۇلۇغ داھىسى لېنىن مىللى مەدەنىيەت ئۇستىدە توختال-
غىنىدا، ھەر بىر مىللى مەدەنىيەتتە (گەرچە راۋاجلانمىغان بولسىمۇ) دېموكراتىك
ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنىڭ روھى ئېلىپىنىتلىرى بار، بۇ ئاممىنىڭ تۇرمۇش
شارائىتى مۇقەررەر سۈرئەتتە دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك ئىدىئولوگىيىنى
تۇغدۇرىدۇ» - دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ شائىر ئىجادىيىتىدەمۇ ئۆز زامانىسىدىكى
ئىلغار ئىدىيىنىڭ بىخلىرىنى، جۈملىدىن، ئاسارەت دۇنياسىنىڭ تىز قەيىزىنى
چېقىپ تاشلاپ، خەلقنى ئەركىنلىك، مولۇككە ئېرىشتۈرۈشكە بولىغان كۈچلۈك
ئىنتىلىشنى كۆرىمىز.

بۇ كوڭۇل بۇلبۇل گويكى ئاسمان - زىمىن قەپەس،
سۇندۇرۇپ پەرۋاز ئېتەرگە نالە ئەيلەر ھەرنەپەس،

① مېنىڭ ئانا مى يەركەندىن خوتەنگە كەلتۈرگەن چېغىم، ئالتۇن بازارنى تاۋاپ
قىلىپ، ئالتۇن مەھەللىسىدە ئولتۇرغان ۋاقتىم ئىدى، دەيدۇ.

شاھىر زەلىلى ئۆز زامانىسىدىكى ھەققانىيەت ۋە ئادالەتپەرۋەرلىكىنى ئىلگىرى سۈرگۈچىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بىز ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا پادىشاھ ۋە ئەمەلدارلارنى ئادىل بولۇش، خەلقكە كوڭۇل بولۇشكە ئۈندىگەن ياڭراق ئاۋازىنى ئاڭلايمىز.

ئەي شاھ خۇدا ھەمىشە يارىڭ بولسۇن،
گىردۇن قەدەمىڭدىكى غۇبارىڭ بولسۇن،
ھىممەت بىلەن بۇ تۇغ - ئەلەم جىلۋىگەر بولدى،
ھىممەت ئىلكىڭدە زۇلپىقارنىڭ بولسۇن.

يەنە بىر شېئىردە:

شاھ رەئىيەتكە سەتەم قىلمىغاي،
بىر نەپەس ئەزەبىنى كەم قىلمىغاي، - دەيدۇ.

ئۆز زامانىسىدا ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە ئۇلارنىڭ يالاقچىلىرى خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىنى قوللانغاچقا، ئۇلار ئىلىم - پەنگە، ئەدىبىياتقا، سەنئەتنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈرى بولغان نەغمە - ناۋاغا ناھايىتى ئۈچمەنلىك بىلەن قارايتتى. جاھىللىقتا چېكىدىن ئاشقان بەزى دىن مۇرىدلىرى خەت يېزىشنى، شېئىر - قوشاق توقۇشنى، نەغمە - ناۋانى، ئۇسۇلنى ناھايىتى ئوچ كۆرەتتى ۋە بۇ ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشنى گۇناھسىزلايتتى. لېكىن ئىلغار ئىدىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان زەلىلى بولسا، ئۆزىنى «شېئىر ۋە چاڭ، نەينىڭ ئەسىرى» دەپ ئاتاىپ، خەلقنىڭ بۇ ئىسىل بايلىغىغا ئەڭ چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان ئىدى. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

نەغمە بىلەن تازادۇر جانلار،
نەغمە بىلەن شات - پەرىشانلار.
نەغمە بىلەن روھ گىرىپتارى تەن،
نەغمە بىلەن (كۈلدى) پارامۇش ۋە تەن.

ئەي يازبۇرادىران ھەمراز،
قەبرىمدە قىلىڭلار نەغمە - ئاغاز.
يۈز پارە بولۇپ قىلۇرمەن نالە،
چىققايكىم كېيىنسىمەدىن تۇرلۇك ئاۋازە.

بىز زەلىلى شېئىرلىرىدىن يەنە شۇنى كۆرەلەيمىزكى، ئۇ ھەقىقىي ۋەتەنپەر-
ۋەر شاھىردۇر. ئۇ ئۆز ۋەتىنىنىڭ ھەر بىر غېرىپ تۇپرىغى ۋە تاغ - دەريالىرىغا،

جۇملىدىن، ۋەتەننىڭ بىر بولۇشى بولغان ئۆز يۇرتىغا قىزغىن مۇھەببەت باغلايدۇ. ئۆزىنى ۋەتەن ئىشقىدىكى بىر سەمەندەر ياكى بۇلبۇلغا ئوخشىتىدۇ.

مەن سەمەندەرمەن ۋەتەن دەريايى ئاتەشتۇر ماڭا،
ئەندەلبى كى ھاۋايى باغۇ - بوستاندۇرلەزىز.

بولۇپمۇ، ئۇنىڭ «سەپەرنامە» داستانىدا، ئۆزى كېزىپ چىققان ھەر بىر جايدا بولغان مۇھەببەت ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن. شائىر ئۇچۇن ۋەتەننىڭ باغۇ - بوستانلىرى ئەمەس، بەلكى چول - جەزىرلىرىمۇ ناھايىتى قەدىرلىكتۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە قەشقەر بىلەن خوتەن ئارىلىقىدىكى مەشھۇر ساي «چولاق» نىڭ چولى توغرىسىدا توختالغاندا:

بۇ قۇش چولاق سايىدا پەرۋاز ئېتەي دەپ،
گۈل - غۇنچىلىرى بەلكى قىسىپ بالۇ - پەر ئەتتىم، - دىسە،

«سەپەرنامە» داستانىدا، يەنە جاڭگاللىرىدىكى توغراقنى چارباققا ئوخشىتىپ، ئۇنىڭ خۇشپۇي ھېدىنى مۇشكى - ئەنەردىنمۇ ئۈستۈن قويدۇ:

كورسە يىراقتىكى ئەجەپ باغلار،
بارساياقىن بىشەۋۇ - توغراقلار.
ھەيىبەتى ھەر توغراق ئىرۇر چار باغ،
كوردۇم ئانى شام، بىنۇرى چىراغ.
بويى خۇشى مۇشكى خوتەندىن زىياد،
خارى - خەسى مۇشكى - سىمەندىن زىياد.

شائىر ئۇچۇن ئۆز يۇرتىنىڭ ھەر بىر يېرى «ماچىنىنىڭ قۇياشى» ۋە «جەن نەتتىنمۇ ئارتۇق» ئىدى. ئۇ قارىقاش ناھىيىسىنىڭ بۆك - باراقسان يېزا - قىشلاقلىرىغا قەدەم قويغاندا، ئۆز ھاياجىنىنى باسالماي:

غۇنچەنى ماچىن گۈلىدۇر قارقاش.
شۆڭلە بېرور چىن ئېلىگە چۇن قۇياش.

دەپ، بۇ جايىنى پۈتۈن چىن مۈلكىنىڭ گۈلى ۋە چىن مۈلكىنىڭ نۇرلۇق قۇياشىغا

ئوخشاتقان بولسا، چىرىيە ناھىيىسىنى مەشھۇر - چىۋىنىڭ كۆپلىگىدە تەڭدىشى بولمىغان يىگانە ماكانغا ئوخشىتىپ، بۇ جايىنى كۆرمىگەنلەر «داغدا قالدى» دەيدۇ:

توت تەرىپى چىرە ھەمە باغلار،
كۆرمىگەن ئادەم يۈرەگى داغلار.

مەشھۇر ھەددىدۇر ئانىكىكى فۇزۇن،

نەشپۇتۇ، شاپتۇلۇ ھەم ئۇزۇم - قوغۇن.

قىش كۈنىدە ئالما، چىلان قاقىدۇر،

مەشھۇر ھەللىشىدە چىرە تاقىدۇر.

جەننەت ئەگەر بولسا تېگىدە دۇرۇر،

پەيزى - فۇتۇئى جان رەككىدە دوزۇر.

كېرىيە ناھىيىسىنىڭ لەنگەر رايونى ھەقىقەتەن ئۆزىنىڭ مول ئۇزۇمزار - باغ - بوستانلىرى ۋە قاشتېشىدەك سۈزۈك سۇلىرى بىلەن كىشىگە جەننەتنى ئەسلىتىدۇ. شائىر بۇ جايىنى تەسۋىرلىگەندە «شۇ تىلىسەك شەرۋەت بېرىدۇ» دەيدۇ:

لەنگەر ئىلەكەنتى چۈچەننەت ئىرۇر،

سۇ تىلىسە ئۆرنىغا شەرۋەت بېرۇر.

ھەر تەرەپىدە چىمەنۇ - تەكزار،

لەبالپ ساي ئۆزۈرە ياتىدۇر ھەزار.

زەلىلى يەنە ئۆز شېھەرلىرىدا مەرىپەت قەدىرىنى بىلمەيدىغان، رىيا - كارلىقنى ئۆزىگە دەستەك قىلىۋېلىپ، باتىنى زەھەر - زۇقۇم بىلەن تولغان، ئۆزى ئۇلۇغ سۈپىسى قۇرۇق زاتلارنى، دىنىي مەتەئەسىپلەرنى ساتىرىك قامچا بىلەن قامچىلايدۇ:

قەدرى تاجى - مەرىپەت بىلمەسمىكىن زاھىد ئىلى،

خاتىرە خوشدۇر ھەمىشە جۇببە ۋە داستارندىن.

يۇقۇرقى پاكىتلاردىن بىز شۇنى كۆرەلەيمىزكى، زەلىلى ئەسەرلىرىنىڭ يېپ

تەكچى ئىدىيىسى - خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ھەقىقەتپەرۋەرلىك ۋە ئادالەتنى

ياقلاش، قاراڭغۇلۇق ۋە چاھىللىققا ئوت ئېچىش، كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئۇچۇن يورۇقلۇق ئىزلەشتىن ئىبارەت. بۇ ئىشلارنىڭ ئارقىلىق زەلىلى ئەسەرلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، يۈكسەك پىكىر بىلەن يۈكسەك پەدىيلىكنىڭ ئۆز ئارا مۇجەسسەملىكى ۋە كۈچلۈك لېرىك ھىسسىياتقا ئىگە بولغانلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ ئۆز بەختى ۋە خەلق بەختىنىڭ قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە قالغانلىقىنى سۇنداق بىر يۈكسەك پىكىر ۋە ئوخشىتىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ:

بۇلۇت ئەرمەس پەلەكنىڭ ئەۋجى ئوزۇرە جىلۋىگەر بولغان،
باشمغا سايە بولغان ھەردەمى بەختى سىياھىمدۇر.

ئۇ ئىش ئوتىنىڭ گۈلخېنىنى بەدەھشان كانىدىن چىققان ياقۇتلارنىڭ يالتىرىشقا ئوخشىتىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئىش قويا خەرمەنى ئاتەشنى كوڭلۈمگە قويا،
شۈئەسى بولدى فۇزۇن لەئلى بەدەھشان كانىدىن.

زەلىلى ئۆزىنىڭ ھىسسى پىكىرلىرىنى، لېرىكىلىق تۇيغۇلىرىنى ۋە چوڭقۇر پەلسەپىلىككە ئىگە بولغان پىكىرلىرىنى يالىڭاچ ئىبارىلەر ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى قويۇق بەدى ۋاستىلار ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرگەچكە، ئۇنىڭ كىشىلەر قەلبىگە بېرىدىغان تەسىرىمۇ ناھايىتى كۈچلۈك، جۈملىدىن، شائىر ھىكمەتلىك سوز ۋە تەسىللىرىنى ئىشلىتىشكىمۇ ناھايىتى ئۈستىدا.

ئۇ باھار پەسلى، كۈز پەسلى بىلەن ئالماشقاندا، گۈل - گىياھلار خازاڭ بولۇپ، يەرگە توكۇلىدىغانلىقىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق بىزگە ئادەم ئومرىنىڭ قىسقا ئىكەنلىكىدىن، ۋاقىتنىڭ كوزنى يۇمۇپ - ئېچىپ بولغىچە ئوتۇپ كېتىدىغانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ:

چىقسا باھار چىمەنى ھوسىن ئارا،
بۇلبۇل ئىلەن گۈلگە سالىپ ماجرا.
كوزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە ئەيلەپ خەزان،
تىرە قەبىر ئىچىدە قىلۇرسەن نەھان.

ئۇ بىزگە ئېغىزدىن چىققان سوزنىڭ ئېتىلغان ئوققا ئوخشايدىغانلىقىنى، شۇڭا، ھەر بىر سوزنى چوڭقۇر ئويلىنۇپ قىلىش لازىملىقىنى، ئورۇنسىز سوزلەپ پۇشايمانغا قالماسلىقىنى تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

كوگۇل ھەرىپىنى سەن تىغى زەباندىن ساقلىغىن زىنھار،
بەلى ئاسان ئەمەس ئوق بىرلە ئاتقان يانى يىغماقلىق.

ئۇ ئۇچدانسىز، يامان نىيەت كىشىلەرنى، سۇيىقەستچىلەرنى، بوھتانچىلارنى
ئەگرى يىلانغا ۋە گۈل بەرگىدىكى تىكەنكە ئوخشىتىپ، ئۇنىڭ ھامان ئاممەنەزەت
رىدىن چۈشۈپ قالىدىغانلىغىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

ئەگرى يۈرگەنلىك سەبەبىدىن يىلان،
خەلق كۆزىدىن قاچار بىگۇمان.
ئەگرىلىكتىن چىمەن ئىچرە تىكەن،
خار تۇرۇر گەرچە گۈل ئۈزرە ۋەتەن.

زەلىلى غەزەللىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى؛ ئۇنىڭ تىلى راۋان
ۋە چۈشىنىشلىك. ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ يەڭگىل،
راۋان، ئاھاڭدار بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە ۋە خەلق تىلىغا يېقىندۇر، بۇ
ھال شائىرنىڭ خەلق ئىچىدە ياشاپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە تىلىنى بېرىلىپ
ئۆگەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ:

كىرپىگىڭنى بىر بىزگە قاقشىڭ،
تەڭ كېلور ئالەمگە ئوتلار ياقشىڭ.
يا، قاشىڭغا ئۈسمە چەككەچ ئەيدى ئۆل،
قاندازەڭ تۇتقان قېلىچدۇريا، قاشىڭ.
قىلمادى ئاھىم ئوتى مۇزغا ئەسەر،
ئەي نىگار، يا يازىڭدۇريا قاشىڭ.

ھەم قېتىق، ھەم سېرىغ ياغۇ قۇرۇت،
ياغلاندى لەشكەر سېرىغ ياغدا بۇرۇت.
يوق ئىدى لەشكەر ئىچىدە ئەركىشى،
ئولجا چۈشتى بىر كىشىگە مىڭ چىشى.

كۈزلىرى بادام، سىيادىن قارا،
كاكېلدۇر بەلكى گۇنادىن قارا.

شائىر ئۆزىنىڭ بەزى شېئىرلىرىدا خوتەننىڭ يەرلىك شىۋىسىنى ئىشلەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل يەرلىك شىۋىلەر يۈكسەك بەدىيە ماھارەت بىلەن دەل جايدا قوللىنىلغاچقا، گويا بەدىئىي تىل دەرىجىسىدە كۆتىرىلىپ، ئۆز مەنىسىنى تېخىمۇ نۇرلاندۇرغان:

چىقتى بىيە كىبار ئاغچالىرى،
ئۆزى ئۇزۇن قەددى يىگىرمە قارى.

بۇ يەردىكى «ئاغچا» سوزى خوتەننىڭ يەرلىك شىۋىسىدە «خوتۇن» مەنىسىنى، «قارى» (قېرى) سوزى گىلەمچى، بوزچى، شايى - ئەتلەس، شاتاۋا، بەقىسەم چىلەر ئىشلىتىدىغان گەزمەنىسىنى بېرىدۇ.

شائىر زەلىلى ئەسەرلىرىنىڭ تىل جەھەتتە راۋان ۋە ساپ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى ئۇنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى قەدىرلەش ۋە ئۆز ئەسەرلىرىنى مىللىي تىلدا ئىپادىلەشكە قىزىقىشتەك يۈكسەك غايىگە ئىگە بولغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بىزگە مەلۇمكى، تۈركىي تىل سېستىمىسىدىكى مىللەتلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بىر مەھەل ئەرەپ، پارىس تىللىرىغا قارغۇلارچە چوقۇنۇش، تۈركىي تىلنى بەدىئىي ئەسەر يارىتىشقا بولمايدىغان يارامسىز تىل دەپ قاراش خاھىشلىرى يۈز بېرىپ، بەزى كىشىلەر ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنىڭ ئۈستۈنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، ئۆز ئەسەرلىرىنى پارىس تىللىرىدا يازغان ئىدى. پارىسشۇناسلار بىلەن، تۈركشۇناسلار ھەرقايسى ئۆز تىلىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى تالىشىپ، شوھرەت مەيدانىدا ئات چېپىشىۋاتقان شۇ مەزگىلدە تۈركىي تىلنىڭ پاساھىتى، نەپىسلىكى ھەققىدە بىرىنچى بولۇپ ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر شائىر ئەلىشېر نىۋائىي مەيدانغا چىقىپ ئۆز ئەسەرلىرىنى تۈركىي تىلدا يېزىپ، تۈركىي تىلنىڭ كۈچىنى پۈتۈن دۇنياغا نامايىش قىلغان ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىر يېڭى شېرىيەت بىناسىنى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى بولغان زەلىلىمۇ شائىر نىۋائىي ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرىنىڭ ئىزدىنى بېسىپ، بۇ يۈنۈلۈشكە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مول تىل بايلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئەسەرلىرىنى ئاممىباپ چۈشىنىشلىك قىلىپ يېزىشقا كىرىشتى. شائىر ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە» داستانىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز ئەسىرىگە «تۈركىي سۆزلەردىن تېرىپ قەلەم يۈرگۈزگەن» لىكىنى پەخىزلەنگەن ھالدا تىلغا ئېلىپ:

تۈرك نەزاشىدىن بۇنى خامە قىل،
قەتئى قىلىپ سوزنى سەپەرنامە قىل، - دەيدۇ.

شائىر ئەسەرلىرىنىڭ خەلق ئىچىگە كەڭ تارقىلىشى ۋە ئۇيغۇر مۇقام، ناخشىلىرىغا سېلىپ ئۆزلىشىپ كېتىشىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى تىل جەھەتتە ساپ ۋە راۋان بولغانلىقىدىن ئىبارەت.

شائىر مۇھەممەت سىدىق زەلىلىنىڭ 17 - 18 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدا يۈكسەك ئورۇن ۋە ئابرويغا ئىگە بولالىشىنىڭ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھازىرغا قەدەر خەلق قەلبىدە ياشاپ، خەلقنىڭ قىزغىن ئوقۇشىغا ۋە مەدھىيىلىشىگە ئىگە بولۇشىنىڭ مۇھىم سەۋىيىسى شۇكى، ئۇ ئۆز ئۆمىرىنى ئىجادىيەتكە بېغىشلاپ، ئۇيغۇر شېئىرىيەت گۈلزارىنى ئۆزىنىڭ يۈرەك قانىلىرى بىلەن سۇغاردى. ئۇنىڭ ۋەتەنگە، خەلققە بولغان قىزغىن مۇھەببەتكە تولغان، ئادالەت، ھەققانىيەت ۋە مەرىپەتكە تەلپۈنگەن قەلبى خەلقنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىدىن ئۆزىگە كۈچ ئېلىپ، خەلقنىڭ قەلبىدىكى ھەسرەت - نادامەتنى كۈيلىدى، ئۆز ۋەتىنىنى ۋە جانىجان خەلقى ئۈچۈن يورۇقلۇق ئىزلىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شائىر ئۆزى ئېيتقانندەك «سەر سەرى يەلدىن خازان بولمايدىغان سوز گۈلىستانى» غا ئايلاندى.

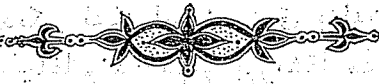
شائىر تەنتەنە بىلەن:

نەسلى جاھاندا قالماي تەلپە زەلىلىنىڭ دىمەك،
ئولگەندىن كېيىن كورۇڭ ھەر غەزەلدىن بىر ئوغۇل.

دەپ چاكالغان ۋە ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ ئۆزىگە ئىز باسار بولۇپ، مەڭگۈ ياشايدىغانلىغىغا ئىشەنچ بىلدۈرگەن ئىدى.

شائىر ۋاپاتىدىن 220 نەچچە يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەن بۇگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ غايىسى، ئارزۇ - ئارمانلىرى ئەمەلگە ئاشتى. ئۇنىڭ ئۆز ئىجادىيىتى ئارقىلىق بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن «نەۋرە - چەۋرە» لىرى ئەدىبىيات گۈلزارلىغىمىزدىن ئورۇن ئېلىپ ئۆزىنىڭ خۇشپۇرىغىنى چاچماقتا.

شائىرنىڭ ئۆلمەس ئەسەرلىرىنى ئازاتلىقتىن ئىلگىرى جاللات شىك شىشە يىمۇ يىغىۋېلىپ تۈگىتەلمىگەن ئىدى. ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» دا «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تۇغدۇرغان كونا كىتاپلارنى يىغىپ كويىدۇرۇش، مىللى مىراسلارنى ۋەيران قىلىش شامىلىمۇ شائىر ئەسەرلىرىنى كويىدۇرۇپ تۈگىتەلمىدى. خەلىق قەدىردان شائىر مۇھەممەت سىدىق زەلىلىنىڭ ئەسەرلىرىنى كوز قارچۇغىدەك ساقلاپ ۋە ئاسراپ قالدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مىللى مىراسلارنى توپلاش ۋە ئاسراش، مىللى مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ھەققىدىكى دانا سىياسىتى ئەمىلىيەتتە شىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، شائىرنىڭ ئەسەرلىرى ئۆز خەلقى بىلەن قايتا يۈز كۆرۈشتى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى 1957 - يىلى «تارىم» ژورنىلى، 1980 - يىللىرى «بۇلاق» ژورناللىرىدا ۋە گېزىت - ژورناللىرىدا قايتا ئېلان قىلىندى. ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تىل - ئەدىبىيات دەرسلىكى ئىچىدىن ئورۇن ئالدى. بۇگۈنكى كۈندە دەمىڭ - مېڭىغان ئوغۇل - قىزلار قولغا قەلەم ئېلىپ ئەدىبىيات گۈلزارلىغىمىزدا ئىجادى مېھنەت قىلماقتا. ئۇلار ئەجداتلىرىمىزنىڭ غەزەللىرىدىن تۇغۇلغان يېڭى نەسلى سۈپىتىدە ناخشا - ئۇسۇل، مەرىپەت كائىنىنىڭ يېڭى باھارىنى كۈيلىمەكتە.

فۇرقەتنىڭ شىنجاڭدىكى ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا

نېمۇتۇللا ئەبەيدۇللا

ئۈزبەك خەلقىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۈزبەك ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋە كىلىرىدىن بىرى بولغان زاكىر جان خالمۇھەممەت ئوغلى فۇرقەت ئۆز ھاياتىنىڭ ئاخىرقى 16 يىلىنى شىنجاڭدا ئۆتكۈزگەن بولۇپ، بۇ جەرياندا قاغىلىقتا ئىككى يىل تۇرغان. قالغان 14 يىل ئىچىدە يەركەندە ياشاپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە، دېموكراتىك روھتىكى مول ئەدەبىي مىراسلىرى باشقا قېرىنداش تۈركىي مىللەتلەر ئەدەبىياتى بىلەن بىر قاتاردا جۇڭخۇا مىللىيىتىنىڭ ئەدەبىيات گۈلزارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ.

توۋەندە مەن فۇرقەتنىڭ شىنجاڭدىكى ھاياتى ۋە ئىجادى پائالىيىتى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش ۋە ئىزدىنىشلىرىمنىڭ نەتىجىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

1. فۇرقەت شىنجاڭغا كېلىش ئالدىدا

زاكىر جان خالمۇھەممەت ئوغلى فۇرقەت 1858 - يىلى قوقان شەھرىدە بۇش شاق سودىگەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى خالمۇھەممەت ئىلىم - پەن، سەنئەت ۋە ئەدەبىياتنى سۆيىدىغان مەدەنىيەتپەرۋەر كىشى بولغانلىقتىن، ئۆز ئوغلى زاكىر جاننى ئوقۇتۇشقا چوڭ ئەھمىيەت بەرگەن. زاكىر جان ئوقۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن، ئۆز مەھەللىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان. ئۇ زېھنىلىك بولغانلىقتىن، تېز ئارىدا خەت-ساۋادىنى چىقىرىۋېلىپ، كېيىن كوپرەك ۋاقتىنى كىتاپ ئوقۇشقا سەرپ قىلغان. ئۇ ناۋايى، نىزامى، جامى، ھاپىز شىرازى ۋە فۇزۇلى قاتارلىق ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يازغۇچىلار -

نىڭ پارس ۋە تۈركى تىلىدىكى ئەسەرلىرىنى زوق بىلەن مۇتالىپە قىلغان. ئەتىجا دە 9 - 10 ياشقا كىرگەن چاغلىرىدا شېئىر يېزىشقا ھەۋەس قويغان، يەنە بىر تەرەپتىن، بىلىم ئېلىشقا قايناق ئىشتىياق بىلەن كىرىشكەن. 14 ياشقا كىرگەندە، قوقاندىكى مەدرىسلەرنىڭ بىرسىگە ئوقۇشقا كىرىپ ئەلا ئوقۇغان. لېكىن زاكىر جان 17 ياشقا كىرگەن ۋاقتىدا ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئوقۇشقا يار بەرمىگەنلىكتىن، مەدرىسىدىكى ئوقۇشى ۋە ئىجادىي ئىشلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇچاغدا ئۇخېلى ياخشى شېئىرلارنى يازغان بولۇپ، «فۇرقەت» دىگەن تەخەللۇسنى قوللىنىشقا باشلىغان ئىدى. «فۇرقەت» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «ئايرىلىش» دىگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ.

1878 - يىلى فۇرقەت تاغىسىنىڭ تەلىۋى بىلەن پەرغانە شەھىرىگە كۆچۈپ بېرىپ، كىچىك بىر دۇكان ئاچقان. پەرغانىدە ئۇ كۈندۈزلىرى دۇكان ئىشى ۋە تىبابەتچىلىكنى ئۈگىنىش بىلەن بولسا، كېچىلىرى ئەدىبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ پەرغانە شەھىرىدىكى ئىلىمپەرۋەر كىشىلەر بىلەن دوستلىشىپ، ئۇلار بىلەن ئەدىبىي ساھەدە ئىلمىي سۆھبەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ئەمىلىي بىلىم ئاشۇرۇپ تۇرغاندىن تاشقىرى، كىشىلەرنىڭ خەت ۋە ئەرزلىرىنى يېزىپ بەرگەن. بالىلىرىنى ئوقۇتۇپ، ھوسنىخەت ئۈگىتىپ تۇرغان.

1880 - يىلى فۇرقەت مەرغىلانغا بارغان. ئۇ يەردە ئويلىنىپ كېيىن قوقانغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە قىزغىن ئەدىبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. شۇندىن كېيىن يەنى 22 ياشقا كىرگەندىن تارتىپ، فۇرقەت ئوزشېئىرلىرى بىلەن جامائەتچىلىككە تونۇلۇپ، داڭچىقىرىشقا باشلىغان. ئۇ قوقاندا مۇقىمى، زەۋقى قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك دېموكىرات شائىرلار بىلەن تونۇشۇپ، يېقىن دوست بولۇپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ تەسىرى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان ئىدىيە بىرلىگىنىڭ نەتىجىسىدە، بىر قانچە لېرىك شېئىر ۋە ساتىرلار يازغان.

فۇرقەت مېھنەتكەش خەلق ئەھۋالىنى ياخشى چۈشىنىش ئۈچۈن ئۇچاررۇسىيە ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ زۇلمىنى، يەرلىك بايلار ۋە باشقا ئەپكەس-پىلاتاتتۇر سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشى ئاستىدىكى خەلقنىڭ ئازاپ - ئوقۇبەتلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەچكە، زالىم، جىنايىل ئەكسىيەتچى كۈچلەردىن قاتتىق نەپرەتلىنەتتى. خەلققە ھىدايەتلىق قىلىپ، خەلقنىڭ ئەھۋالىغا ئېچىنىپ، ئۆز شېئىرلىرىدا ئېزىلگەن خەلقنىڭ ھىس - تۇيغۇ ۋە ئارزۇ - ئۈمىتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، زالىملارنى قاتتىق سۈككەن، زۇلۇم ۋە ھوقۇقسىزلىق ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان. ئۇنىڭ «تۇق» دىگەن شېئىرى بۇنىڭغا مىسال بۇلالايدۇ.

1889 - يىلى فۇرقەت يەنە پەرغانىغا كۆچۈپ بارغان. لېكىن ئۇ يەردە ئۇزۇن تۇرالماي خوجەندكە كۆچۈپ بېرىپ بىر مەدرىسىدە ياشىغان. ئۇ خوجەندتە تۇردى.

ئىلىملىك، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپ دوست بولۇپ، ئىجادىيەت جەھەتتە ھەممىكارلىشىپ ئۆتكەن. بۇ توغرىدا ئۇنىڭ ئۆزى: «ھەرقانداق ياخشى ئادەم ۋە ئالىم كىشى بولسا، بېرىپ سۆھبەتلىشىشكە ئىنتىلىدىم، گاھى شائىرلار بىلەن ئەدەبىي سۆھبەتلەرنى ئۆتكۈزدۈم، گاھى ئويۇن - كۈلكە ئەھلىلىرى بىلەن خۇرسەنتچىلىك ئولتۇرۇشلىرىدا بولدۇم» دىگەن. بۇنىڭدىن، فۇرقەتنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆگىنىش ۋە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي بىلىم سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە نەقەدەر ئىجتىھات قىلغانلىغىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

فۇرقەت سالامەتلىكى ناچارلاشقانلىغى سەۋىيىدىن، خوجەنتىمۇ ئۇزۇن تۇرالمى، شۇ يىلى 5 - ئايدا تاشكەنتكە بارغان ۋە 1891 - يىلى 5 - ئايغىچە بولغان ئىككى يىل ئىچىدە تاشكەنتتە تۇرغان. لېكىن بۇ قىسقىغىنە ئىككى يىل ئۇنىڭ ھاياتىدا، ئىجادىي پائالىيىتى ۋە دۇنيا قارىشى جەھەتتە زور يۈكسىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئالاھىدە بىر باسقۇچ بولغان. ئۇ چاغدا تاشكەنتنىڭ مەدەنىيىتى باشقا جايلارغا قارىغاندا خېلىلا تەرەققى قىلغان بولۇپ، بىر قىسىم پەن - تېخنىكا يېڭىلىقلىرى، تېلېگرافىيە، تىياتىرخانا، ئەدەبىي سەنئەت ۋە فوتو سۈرەتچىلىك يېڭىلىقلىرى بارلىققا كەلگەن ئىدى. فۇرقەت ئەنە شۇ يېڭىلىقلاردىن ئىلھام ئېلىپ، «ئىلىم خاسىيىتى»، «گىمنازىيە»، «ئېلىپكىتىر لامپۇچكىسى»، «روپال ھەققىدە»، «سۇرىتىڭ»، «باغدا» دىگەنگە ئوخشاش ئىلىم - پەننى كۈيلەيدىغان، خەلقنى يېڭىلىققا ئۈندەيدىغان ئىلغار شېئىرلارنى يازدى. بۇ شېئىرلار «تۈركىستان ۋىلايىتى گېزىتى» دە ئېلان قىلىنىپ تۇردى. بۇ شېئىرلاردا تەرەققى قىلىۋاتقان پەن - تېخنىكا ئۇتۇقلىرى قىزغىن مەدھىيەلەنگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چارۋىسىيە ئىستىبدات ھاكىمىيىتىنىڭ مېھنەتكەش خەلقىگە سالغان زۇلۇملىرىمۇ خەلقپەرۋەر شائىرنىڭ نەزىرىدىن چەتتە قالمىغان. شۇڭا ئۇ نۇرغۇنلىغان ھەجۋى شېئىرلارنى يېزىپ، ھەر قايسى قاتلام ئەزگۈچى سىنىپلارنى قاتتىق تەنقىت ۋە مازاق قىلغان.

فۇرقەتنىڭ پەن - مەدەنىيەتنى تەرغىپ قىلىشى ۋە ئەزگۈچىلەرنى تەنقىت قىلىشى ھەر خىل رېئاكسىيون گۇرۇھلارنىڭ نارازىلىغىنى قوزغىغان، شۇڭا، ئۇلار فۇرقەتنى تەقىپ ئاستىغا ئالغان. فۇرقەتنىڭ ئۆتكۈر ساتىرنىڭ شېئىرلىرىدىن شەرتەندە بولغان بايلارمۇ، ئۇنىڭغا دۈشمەنلىك بىلەن قاراشقان. ئەنە شۇنداق شائىر ئائىت ئاستىدا، فۇرقەت باشقا جايلارغا سەپەر قىلىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ چاغدا فۇرقەت 33 ياشتا ئىدى.

فۇرقەت 1891 - يىلى 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى تاشكەنتتىن يولغا چىقىپ، چوڭ سەپەر تەييارلىغىنى قىلىش ئۈچۈن سەمەرقەندكە باردى. ئۇ يەردە بىر ئاز

تۇرغاندىن كېيىن باكۇغا بارىدۇ. باكۇدىن تۈركىيىگە ئوتۇپ ئىستامبۇلغا بارىدۇ ۋە قىشنى ئىستامبۇلدا ئۆتكۈزىدۇ. 1892 - يىلىنىڭ باھار پەسلىدە بۇلغارىيىگە بارىدۇ. بولغارىيىدىن گرىتسىيىگە ئوتۇپ ئۇ جايدا بىر ئاز تۇرىدۇ ۋە ئاڭلىغان، كورگەن ئەھۋاللىرىغا ئاساسەن، «يۇنان مۈلكىدە بىز ئەپسانە» دىگەن داستاننى يازىدۇ. فۇرقەت بۇ داستاننىڭ بېشىدىلا:

ئىشتىكىل سەرگۈزەشتىكىم سەپەردە،
كورۇپ خەۋپۇ - خەتەرلەر بەھرۇ بەردە ①.
كورۇبان بىئەدەر شەھرۇ - دىيارى،
گۇزارىم ② چۈشتى يۇنان مۈلكى سارى.

دەپ ئۆزىنىڭ گرىتسىيىگە بارغانلىغىنى بايان قىلىدۇ:
فۇرقەت گرىتسىيىدىن ئىتالىيىگە بارىدۇ ۋە رىمدا بىر مەزگىل تۇرىدۇ. رىمدا تۇرغان مەزگىلدە ئۇ ئۆزىنىڭ يار - بۇرادەرلىرىگە سالام خەت تەرىقىسىدە «سابا - غا خىتاب» دىگەن شېئىرنى يازىدۇ. ئۇ بۇ شېئىردا سابانىڭ تىلى بىلەن:

ئوزى قوقەندى، ئەمما ئىسمى زاكىر،
قازارا رۇم ئارا بولمىش مۇساپىر.

دەپ ئۆزىنىڭ رىمدا تۇرغانلىغىنى بايان قىلىدۇ. كېيىن فۇرقەت دېڭىز ئارقىلىق مىسىرغا كېلىدۇ. قاھىرە، ئىسكەندەرىيە قاتارلىق شەھەرلەرنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن ئەرەبىستانغا كېلىپ مەككىدە زىيارەتتە بولىدۇ. شۇ يىلى كۈز پەسلىدە ئۇ دېڭىز ئارقىلىق ھىندىستانغا كېلىپ بومباي شەھرىدە ئىككى ئاي تۇرىدۇ. ئۇ بومبايىدىن كەشمىرگە مېڭىش ئالدىدا دوستلىرىغا «بومبايىدىن خەت» دىگەن شېئىرنى يازىدۇ. خەتتە ئۆزىنىڭ قىلغان سەپەرلىرىنى بايان قىلىپ:

ئىككى ئايدۇر كىم كېلىبان مەككىدە بومبايدەمەن،

شادىمەن ئەلەھمدۇلىللا كورمەدىم ئازارلەر.

يەر يۈزىدە كورمەدىم بومباي كەبى شەھرى ئەزىم،

گەرچى كېزدىم مىسىر ئىلە ئىستەمبۇلۇ بولغارلەر.

دەپ يازىدۇ.

① بەھرۇبەر - دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق.

② گۇزار ياكى گۈزەر - ئوتەز يول.

شائىر بۇ شېئىرى خېتىدە ھىندىستاننىڭ تەبىئىتى، مەدەنىيىتى، ئاسارە - ئەتىقە موزىيىداۋە ھايۋاناتلار باغچىسىدا كورگەنلىرىنى بايان قىلىپ، ئوز تەسىراتىنى ئىپادىلەيدۇ ھەم كەشمىرگە مېڭىش ئالدىدا تۇرغانلىغىنى ئۇقتۇرىدۇ. شۇندىن كېيىن فۇرقەت كەشمىرگە بارىدۇ. كەشمىرگە بارغاندا «كەشمىرلىك قىزغا» دىگەن شېئىرنى يازىدۇ، ئەمما شائىر كەشمىردە بىر قىش ئۇرۇپ، كېلەر يىلى يەنى 1893 - يىلى باھاردا شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىقىدۇ.

2. فۇرقەتنىڭ شىنجاڭدىكى ئىجادى پائالىيىتى ۋە نەتىجىسى

پائالىيىتى

1893 - يىلى (گۇاڭشۇيىنىڭ 19 - يىلى) ياپونىيە، چاۋشيەننى بېسىۋالغان بولۇپ، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش ئۈچۈن جىددى تەييارلىق كورۇۋاتاتتى. چىرىك چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ پۈتۈن ھوقۇقى قارا نىيەت سى شىتەيخۇنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن. گۇاڭشۇي خان قۇرۇق جازىغا ئايلىنىپ قالغان بولۇپ، سى شىتەي خۇ بىر ئوچۇم قورقۇنچاقلارنىڭ پىكىرىگە ئىشىنىپ، ئۇرۇش قىلمايلا قالماستىن، بەلكى ياپونىيىنىڭ ھەربى تاجاۋۇزچىلىغىغا قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان ۋە تەنپەرۋەر كۈچلەرگە ھەدەپ زەربە بېرىۋاتاتتى. ئۇ مەملىكەتنىڭ ھەربى كۈچى ئاجىزلىشىۋاتقانلىغى بىلەن چاتىغى بولماي، پەقەت ئوزىنىڭ راھەت - پاراغىتى بىلا ئويلاپ، يىخپۇھەننى كېڭەيتىپ ياساشقا كىرىشكەن ئىدى، دولەت غەزىنىسى قۇرۇغدىنىپ قالغاچقا، كەيپى - ساپا ۋە ئەيشى - ئېشەرەتلەر ئۈچۈن كېتىدىغان پۇلنىڭ ئورنىنى خەلقنى شۇلۇۋۇپلىش ئارقىلىقلا تولدۇراتتى. خان ھوقۇقسىز ۋە ئىقتىدارسىز بولغانلىقتىن، ئەمەلدارلار مەككەلىشىپ كەتكەن ۋە ھەممىسى ئوز نەپسى ئۈچۈنلا چوغ تارتىپ، ئوزىنى بېيىتىشنىڭ كويىغا چۈشكەنلىكى ئۈچۈن، دولەت ئاجىزلىشىپ، پۇقرالار نامراتلىشىپ كەتكەن ئىدى. ھەر دەرىجىلىك مەن سەپدارلار پۇقرالارنىڭ ئولۇش - تىرىلىشى بىلەن كازى بولماي، خىلمۇ - خىل ئالۋاڭ - ياساقلارنى چېچىۋېرەتتى، سېلىقنىڭ ئايىغى ئوزۇلمەيتتى. پۇقرالار تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ، ئوي - ماكانىنى تاشلاپ، باشقا يۇرتلارغا، ھەتتا چەتئەللەرگە كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى. يەركەن ۋە يەركەن ئايىمىغا قاراشلىق باشقا ناھىيىلەرنىڭ ئەھۋالىمۇ ئەنە شۇنداق ئېغىر ئىدى.

يەركەن ئايىمىغا قاراشلىق پوسكام ناھىيىسىنىڭ قىزىلمىچىت دىگەن يېزىسىدا (ھازىرقى زىما گۇڭشې) سەئىدۇللا ئىسىملىك بىر كىشى بار بولۇپ، ئۇ ئوز زامانىسىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئوتتۇرا ھال دەرىجىدە بىلىم ئېلىپ، موللا

سەئدۇللا دەپ ئاتالغان. ئۇ شېرىيەتكە ھەۋەس قىلغانلىقى ئۈچۈن، دەسلەپ خەلق ئىچىدىكى ناچار ئىللەتلەرنى ۋە ھۈنەرۋەنلەر ئارىسىدىكى ساختىپەزلىكلەرنى سۈكۈپ، ھەجۋى شېرىلارنى يازغان. كېيىنچە، بەگ ۋە پاشىلارنىڭ زۇلمى ئېغىرلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۆز يېزىسىدىكى بەگ ۋە ئەمەلدارلارنى سۈكۈپ 10 نەچچە پارچە شېرى يازغان ئىدى. ئالۋاڭ - ياساقلار بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، تۈر-مۇش كوچۇرۇشكە ئامال قالمىغانلىقى ئۈچۈن، موللا سەئدۇللا ئۆزىنىڭ يۇرت-ماكانى ۋە ئوي - جايىنى تاشلاپ، كەشمىزگە قېچىپ كەتكەن ئىدى. فۇرقەت كەشمىردە ئەنە شۇ موللا سەئدۇللا بىلەن ئۇچرىشىپ قالدۇ. مۇساپىرچىلىقتىن ئىبارەت ئورتاق سەرگۈزەشت ئۇ ئىككىيلەننى يېقىنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ دوست بولۇشىغا سەۋەپ بولدى. فۇرقەتنىڭ شېرى تالانتى شېرىيەت ھەۋەسكارى سەئدۇللادا چوڭ ھورمەت قوزغايدۇ. فۇرقەتنىڭ كەشمىردىن شىنجاڭغا بارماقچى بولغانلىقىنى ئۇققان موللا سەئدۇللا خوشاللىق بىلەن يول باشلاپ ئۇنى لاداخ يولى ئارقىلىق خوتەن تەۋەسىدىكى سانجۇ، قوشتاغ رايونلىرى ئارقىلىق قاغىلىققا ئېلىپ كېلىدۇ. قاغىلىقتا ئۇلار بىرنەچچە كۈن دەم ئېلىپ ھاردۇغىنى چىقارغاندىن كېيىن، پوسكامغا كېلىپ موللا سەئدۇللانىڭ ئۇرۇق - تۇققانلىرىنىڭ كىدە بىر نەچچە كۈن مېھمان بولۇپ، ئىككىيلەن بىرلىكتە يەركەنگە كېلىدۇ. شىنجاڭ تەۋەسىدىكى تاغلىق رايونلاردىن ئوتۇپ كېلىۋاتقاندا بىر كۈنى ئۇلار توزاق بىلەن تۇتۇۋالغان بىر كىيىنكىنى ئېلىپ كېتىۋاتقان بىر ئوۋچىغا ئۇچرىشىپ قالىدۇ. كىيىنكە ماڭغىلى ئۇنىڭ ماي تىرەجەپ تۇرۇۋالغاچقا، ئوۋچى ئۇنى ئاغامچا بىلەن سورەپ ئېلىپ كېتىۋاتقان ئىكەن. فۇرقەت بىلەن موللا سەئدۇللا شېرى ئوقۇشۇپ، ئۆز كوڭلىنى خوش قىلىپ كېلىۋاتقانلىقتىن، شۇ مەزىرىدىن ئىلھاملانغان موللا سەئدۇللا فۇرقەتكە ئەنە شۇ كورۇنۇش ئۈستىدە بىر شېرى يېزىشقا تەكلىپ بېرىدۇ، فۇرقەت دەرھال قەغەز، قەلەم چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتىرىگە ئىگە بولغان، ئەڭ مۇنەۋ-ۋەز ئەسىرى: «سەيدىڭ قۇبە بەر سەيىاد» ئىسىملىك مۇسەددەسنى يازىدۇ. بۇ شېرى ئۇنىڭ شىنجاڭ تېرىتورىيىسىگە ئۆتكەندىن كېيىن يازغان تۇنجى ئەسىرى ئىدى، موللا سەئدۇللا ئۇنىڭ بۇ ماھارىتىگە ھەيران قېلىپ، ھەر بىر مىسرانى يازغاندا ئۆزىنىڭ زوقلانغانلىقىنى ۋە ھەيران قالغانلىقىنى ئىزھار قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، فۇرقەت بۇ شېرىنىڭ ئاخىرقى يەكۈنلىگۈچى مىسرالىغا:

فۇرقەتتە بۇ سەئدۇللا ھەيرانەگە ئوخشايدۇر.

دەپ يېزىپ سەئدۇللانىڭ ئۆزى بىلەن بىللە ئىكەنلىكىنىمۇ ۋە ئۇنىڭ ھەيران قالغانلىقىنىمۇ قوشۇپ ئىپادىلەيدۇ.

فۇرقەتنى موللا سەئۇدۇللا باشلاپ يەركەنگە كەلگەندىن كېيىن، شەھەردە بەزى ئادەملەرنى تونۇشتۇرۇپ قويۇپ پوسكامغا قايتىپ كېتىدۇ. شۇندىن تارتىپ ئۇ ھەر يىلى بىرنەچچە قېتىم يەركەنگە كېلىپ فۇرقەتنى يوقلايدۇ ۋە يازغان ئەسەر-لىرىنى كورسىتىپ تۇرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلگىرى يازغان ئون نەچچە شېئىرنى ۋە فۇرقەت بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن يازغان يىگىرمە نەچچە پارچە شېئىرنى جەملىپ «موللا سەئۇدۇللا» ئىسىملىك بىر شېئىرى دىۋان قىلغان. كورگەنلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇ شېئىرى دىۋاندا ئوتتۇز نەچچە پارچە غەزەل بولۇپ، ئاتىمىش بەت ئويچورسىدە ئىكەن، ھازىر جىددى ئىزلىنىۋاتىدۇ. (يېقىندا تېپىلىپ نەشرگە بېرىلدى).

فۇرقەت يەركەنگە كەلگەندىن كېيىن، شەھەر ئىچىدە جامە ئالدىدىكى كىچىك كولىيېشى مەھەللىسىدە ھېكىماخۇن ئىسىملىك كىشىنىڭ ھويلىسىدا ئولتۇرغان. ۋە رەستىدىكى سوگەت سارىيىنىڭ ئالدىدا ھىندىستاندىن ئېلىپ كەلگەن دورىلىرى بىلەن دورىگەرچىلىك دۇكىنى ئاچقان. لېكىن، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى توۋەن، بازار كاساتچىلىق بولغانلىقتىن، دورىلىرىنى ساتالماي، تۇرمۇش كوچۇ-رۇشى قىيىن بولغان. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇ ئولتۇرۇشلاردا تونۇشۇپ قالغان قاغىلىقلىق ئېزىز بەگ دىگەن كىشىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قاغىلىققا بېرىپ سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئېزىز بەگ فۇرقەتكە سەرمايە ئۈچۈن 200 سەر كومۇش قەرز بېرىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن فۇرقەتنىڭ تۇرمۇشى خېلى ياخشىلىنىپ قالىدۇ. ئۇ خوتەنلىك سۇپۇرگە ئاخۇن دىگەن تىۋىپنىڭ رەناخان ئىسىملىك قىزى بىلەن توي قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، فۇرقەت خۇش ھاۋا، مۇئەسسەر كوپ بولغان بۇ ناھىيىدە ئىككى يىل تۇرۇپ قالىدۇ. قاغىلىقتا تۇرغان ۋاقىتتا فۇرقەت سەئۇد مەزھەر ھوسەيىنخان ئوغلى تەجەللى بىلەن تونۇشىدۇ ۋە يېقىن دوست بولۇپ ئولتۇشىدۇ. تەجەللى بۇ چاغدا ھىندىستاندىكى ئوقۇشىنى تاماملاپ قايتىپ كەلگەن بولۇپ، تىۋىپلىقتا مۇكەممەل بىلىم ئىگەللىگەن، ئەرەپ، پارس، ھىندى تىللىرىنى مۇكەممەل ئۆگەنگەن ئىدى. ئۇ ئەنە شۇ تىلدا بىمالال ئەڭ راۋان شېئىرلارنى يازالايتتى ۋە دىنىي ئىلىم بويىچە ئەڭ مەشھۇر ئالىم دەپ تونۇلۇپ شوھرەت قازانغان ئىدى. فۇرقەت تەجەللى بىلەن كوزۇشكەنلىكىنى ئىزھار قىلىپ:

ئېنىڭلىز زۇلمىدىن بېزگەن تەجەللى،
مېن بىلەن ئۇچرەشىپ تاپتى تەسەللى.

دەپ يازغان.

فۇرقەت بىلەن تەجەللى شېئىرىيەت ۋە تىبابەت جەھەتلەردە بىر - بىرى

شەمسى تەبرىزنىڭ: «ئەيسۇسكى مېنىڭ بەختىمنىڭ كوچىتى تەبرىز گۈل شىنىنىڭ سۇ ۋە ھاۋاسىدىن پەردىش تاپالمىدى» دىگەن سۆزىنى كورگەن ئىدىم. دېھلى گۈلشىنىنىڭ بۇلبۇلى خىسراۋ دېھلەۋى: «قەلب ئىگىسى بولغانلارنىڭ ھىندىستانغا يۈزلىنىشى سەۋەپسىز ئەمەس». دەپ نىمە دىگەن ياخشى ئېيتقان - ھە! ھەي فۇرقەت، ھەمدەرتلىرىڭنىڭ سوھبىتى قانچە كۆپ بولسا، شۇنچە خوشال بولغىن، چۈنكى قالۇن قانچە كۆپ چېلىنسىمۇ، كىشىگە مالاللىق كەلتۈرمەيدۇ. تەجەللى مۇنداق يازىدۇ:

مۇنكىرى شېرى مەرئەز مەرىپەت نەبۇد نەسىپ،

چۇن جەئەل كورا دىماغى نىكەھتى گۈلزار نېست.

ئايەتتى نۇشۇ شىپا دەر شان شەھەد ئامەد ۋەلى،

لەززەتى ئۇرا بىزەۋقى فاسىدى بىمار نېست.

چەشمى تابىنا زەھوسنى روىى يۇسۇپ فارىغەست،

گۇش كەررا بادەمى داۋۇد ئەسلا كار نېست.

ھەمچۇ سۇبھى رەۋشەنەست ئايىنەبى ئىسكەندەرى،

لىك ئەندەر چەشمى زەڭگى غەيرى شامى تار نېست.

گەر بوۋەد ئەز تۇر ياخۇد ئەز جاۋاھىر ساختە،

سۇر مەرادەر كوىى كور ئان قىيەتۇ بازار نېست.

مەنىسى:

مېنىڭ شېرىمنى ئىنكار قىلغۇچىلار مەرىپەتتىن نەسەۋسىز قالغانلاردۇر، چۈنكى ئەخلەت ئارىسىدا يۈرىدىغان قوڭغۇزنىڭ دىمىغىغا گۈلزارنىڭ پۇرسىسى پۇرىمايدۇ.

ھەسەلدىن ياسالغان شىپالىق دورىلار كېسەلنى ساقايتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭغا زوقلانمىغان ئادەم كېسىلى ئېغىرلاشمۇ ئۇنى ئىچمەيدۇ.

قارغۇلار يۇسۇپ ئەلەيھىسسالامنىڭ چىرايىنى كورۇشتىن مەھرۇم، گاسلار داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ خۇش ئاۋازىنى ئاڭلىيالمايدۇ.

پۈتۈن جاھاننى سۇبھىدەك روشەن كورسىتىدىغان ئىسكەندەر ئەينىگىگە كوزى غۇۋا ئادەم قارىسا، ئۇنىڭ كوزىگە قاراڭغۇلۇقتىن باشقا نەرسە كورۇنمەيدۇ.

ئەگەر تۇرتىپىدەك كاتتا جاۋاھىردىن سۇرمە ياسالسىمۇ، ئۇنىڭ قارغۇنىڭ كوزىنى ئېچىشقا ھېچقانداق پايدىسى يوق.

خاھى بەدىلىك جەھەتتە بولسۇن، خاھى مەزمۇن جەھەتتە بولسۇن، سەۋىيىسى يۇكسەك بولغان بۇ شېئىر فۇرقەتنىڭ ئەنە شۇ دەۋر ئۇستىدىن قىلغان شىكايىتى بولۇپلا قالماي، ئۆز نوۋىتىدە شائىرنىڭ پارس تىلىنى مۇكەممەل ئىگەللىگەنلىكى ۋە بۇ تىلدىمۇ ئەنە شۇنداق گۈزەل ئەسەرلەرنى يازالايدىغانلىغىنىڭ روشەن دېلىلى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

ئىككى يىلدىن كېيىن فۇرقەت يەركەنگە قايتىپ كېلىپ، يەنىلا ھېكىم ئاخۇننىڭ ھويلىسىدا ئولتۇرۇپ، بۇرۇنقى دۇكىنىنى ئېچىپ كېسەل داۋالاش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇنىڭ تونۇش - بىلىشلىرى كۆپىيىپ، كەسپتە شوھرىتى چىقىپ، تۇرمۇشمۇ خېلى ياخشىلىنىپ قالىدۇ. شېئىر ئاخۇن ۋە ئابدۇرېھىم ماخۇن ئىسىملىك ئىككى كىشى ئۇنىڭغا شاگىرتلىققا كىرىدۇ. ئۇنىڭ شاگىرتى شېئىر ئاخۇن تىجارەت بىلەن ئۆزبېكىستانغا بېرىپ - كېلىپ تۇرغاچقا، فۇرقەت ئۆزىنىڭ خەت ۋە شېئىرلىرىنى مۇشۇ ئادەم ئارقىلىق ئەۋەتكەن. شېئىر ئاخۇن خەتلەرنى ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، فۇرقەتنىڭ دوستلىرىدىن ئۇنىڭغا خەت ئەكىلىپ تۇرغان.

تەجەللىنىڭ قوقاندىكى مۇھىبى دېگەن شائىر بىلەنمۇ ئالاقىسى بولغاچقا، فۇرقەت مۇھىبىغا تەجەللىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزگەن، مۇھىبى تەجەللىگە يازغان خېتىنى شېئىر ئاخۇن ئارقىلىق ئەۋەتكەن، فۇرقەت ئۇ خەتنى ئۆز قولى بىلەن تەجەللىگە تاپشۇرغان. تەجەللى بۇ ئەھۋالنى بايان قىلىپ، مۇھىبىغا پارس تىلىدا مۇنۇ مەزمۇندا شېئىر يېزىپ ئەۋەتكەن.

ئابى ھايات ئىچكەن كەبى مەسەھ قولىدىن،
سېنىڭ شىرىن سوزلىرىڭدىن تىرىلىپ كەتتىم.
فۇرقەت گويىا تولا قەدەھ مەي ئۇزاتقاندىك،
سېنىڭ لەتىقى مەكتۇبىڭنى بەردى سۇيۇندۇم.

فۇرقەت قەلبىلەر تىۋىبىدۇر دائىم ساق بولسۇن،
خەت تاپشۇرۇپ بېرەلىدى دىللەرگە شىپا.
سەن ياخشى سوز بۇلبۇلسەن سايراۋەر مۇدام،
بۇ ئالەمدە ناۋايىدەك بولۇپ قال يەكتا.

ئۇ خەت زۇبىدە تۇل ھوكۇما دەپ شوھرەت چىقارغان قوقانلىق مۇھەممەت زالىكىرىجان ۋاستىسى بىلەن بىزگە تەگدى - تەجەللى، دەپ يازغان.
فۇرقەت بىلەن تەجەللىنىڭ دوستلىغى تاكى فۇرقەتنىڭ ۋاپاتىغىچە داۋاملاشقان.

فۇرقەت يەركەنگە قايتىپ كېلىپ، 3 - يىلى يەركەننىڭ ئامبىلى يەل كېسەل بولۇپ پۇتۇن بەدىنىنى جاراھەت بېسىپ كېتىدۇ، شۇ چاغلاردا شىۋېتسىيەدىن تار- قاتقۇچىلىرى يەركەندە ياۋروپاچە دوختۇرخانا ئاچقان ئىدى. ئامبال ئۇلارغا كورۇن گەن بولسىمۇ كېسىلى قىلچە ياخشىلانمىغان. ئامبال فۇرقەتنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ قويۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. فۇرقەت ئۇنى سىمپ قوشۇلغان دورىلار بىلەن داۋالايدۇ. 3 ئايدىن كېيىن ئامبال پۇتۇنلەي ساقىيىپ كېتىدۇ. شۇڭا بەك خوشال بولۇپ كەتكەن ئامبال فۇرقەتكە 300 سەر تەڭگە ئىنتام قىلغاننىڭ سىرتىدا شەھەر سىرتىدىكى ماچاڭ دېگەن يەردىكى ھوكۇمەت بېرىدىن 22 مو يەر كېسىپ بېرىدۇ. يەنە بىر قېتىم شەھەر سىرتىدىكى بىر باققا بەزمىگە چىققاندا، بەزمە قاتناشچىلىرىدىن نىياز ھاجىم دېگەن كىشى كۇچۇلا قوشۇلغان دو- را يەپ زەھەرلىنىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتى قىل ئۇستىدە تۇرغان پەيتتە، فۇرقەت سۇت ئىچكۈزۈش، ئۆزىنى سۇتكە چىلاپ ۋاندا قىلىش چارسى ئارقىلىق ئۇ ئادەم- نىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ. ئۇندىن تاشقىرى دۇكىنىغا كەلگەن كەمبەغەل كې- سەللىرىنى پۇل ئالماي داۋالاپ قويۇش ئىشلىرى كوپ كورۇلگەن.

فۇرقەتنىڭ خۇتۇنى رەناخان تىۋىپنىڭ قىزى بولغاچقا، ئۇنىڭ تىبابەتچى- لىك ئىشلىرىغا كوپ ياردەملەشكەن. فۇرقەت تىبابەتچىلىك ساھەسىدىكى «ئېكسپ- رى ئەزەم» دېگەن كىتابىنى داۋاملىق ئوقۇپ ئۈگىنىپ تۇرغان. پارس تىلىدىكى 4 توملۇق مۇكەممەل تىببى ئەسەر بولغان بۇ كىتاپ ھازىرمۇ مىللى تىبابەتچىلىك- نىڭ ئەڭ نادىر ئەسىرى دەپ قارىلىپ كەلمەكتە.

ۋاقتىنىڭ ئوتۇشىگە ئەگىشىپ فۇرقەتنىڭ ئەل - ئاغىنىلىرىمۇ كوپىيىپ با- رىدۇ. ئۇنىڭ ھەر دائىم ئاجرالماي بىللە يۇرىدىغان دوستلىرى:

(1) باباجان ھاجىم، خوجەندىلىك ئۆزبەك. كەسپى يىپەكچى بولۇپ، يەركەن شەھەر ئىچىدە قول ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانغان. 1965 - يىلى 96 يېشىدا يەركەندە ۋاپات بولغان. ئۆزى مەرىپەتپەرۋەر، شېئىرنى سۆيىدىغان، شېئىردىن زوق ئالالايدىغان كىشى بولۇپ، فۇرقەتنىڭ نۇرغۇن قوليازما ئەسەرلىرى مۇشۇ كىشىنىڭ قولىدا ساق- لانغان.

(2) مەھمۇت قارى ھاجى، خۇيزۇ، تەمبۇرنى ناھايىتى ياخشى چالىدىغان كى- شى بولۇپ، ئۆزى تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان، فۇرقەت تەمبۇرنى ياخشى چال- دىغان بولسىمۇ، كوپىنچە، ئولتۇرۇشلاردا مەھمۇت قارى ھاجى چالغان. ئۇ فۇرقەت بىلەن ئولتۇرۇشقان ۋاقتتىكى تەمبۇرنى ئېزىلاپ، تاكى 1957 - يىلىغىچە ساقلاپ كەلگەن. 1957 - يىلى 80 دىن ئاشقاندا، يەركەندە ۋاپات بولغان.

(3) زەينىل ئابدىن خان، ئاۋغان، ئىلىلىك، سەنئەتكە خۇشتار ئادەم. يەركەندە تىۋىپلىق بىلەن شۇغۇللانغان. 1954 - يىلى يەر-

كەندە ۋاپات بولغان.

(4) سالى ئەلەم، ئۇيغۇر، فۇرقەت بىلەن ئۆلپەت بولۇشقان چاغلاردا تېخى تالىپ ئىكەن. كېيىن بىلىم سەۋىيىسى يۇقۇرى كوتىرىلىپ مۇدەررىسلىك قىلغان ۋە يەركەنگە ئەلەم بولغان. 1937 - يىلى شىڭ شىسەي تەرىپىدىن قامىلىپ يەركەن شەھەر سىرتىدا تىرىك كومۇپ ئولتۇرۇلگەن.

(5) ئومەر ھاجى ئۇيغۇر، بۇ كىشىمۇ شېرىپەت ھەۋەسكارى بولۇپ، ئۇ چاغدا تېخى ھەج قىلىنغان. بولۇپمۇ باباجان ھاجىم بىلەن فۇرقەتنىڭ دوستلىقى ناھايتى قويۇق بولغان ئىكەن، باباجان ھاجىم فۇرقەتنى چاقىرماي تاماق يېمەيدىكەن. ئۆلپەتلەر بىر جايغا يىغىلىشسا، چاقچاق باشلىنىدىكەن، فۇرقەت شۇنداق خۇشچاق چاق ۋە ھازىر جاۋاپ بولغان ئىكەنكى، باشقىلارنىڭ گېپى تۈگەپ بولغىچە ئۇنىڭ ئاغزىدىن جاۋاپ چىقىپ بولىدىكەن. فۇرقەت قاتناشقان ھەر بىر سورۇندا بولغان چاقچاق سۆزلەر خۇددى لەتىپىگە ئوخشاش تارقاپ، يەركەندە بىر نەچچە كۈنلۈك كۈلكىگە سەۋەپ بولىدىكەن.

يۇقۇرقى سۈپەتلەردىن باشقا يەنە فۇرقەت خەتنى ناھايتى چىرايلىق يازىدىكەن. ئۇنىڭ خەتتاتلىق ماھارىتىگە زوقلانغان بىر نەچچە كىشى ئۇنىڭدىن ھوسنىخەت ئۆگەنگەن. زەينىل ئابدۇنېخان شۇلارنىڭ بىرى. فۇرقەت ۋاپات بولۇپ 24 يىل ئوتتۇرىدىن كېيىن، يەنى 1933 - يىلى يەركەندە تۇنجى قېتىم يېڭىچە مەكتەپ «مەنلەئىل ئىريان» قۇرۇلغاندا، فۇرقەتنىڭ دوستى ۋە شاگىرتى زەينىل ئابدۇنېخان ئەنە شۇ مەكتەپنىڭ خۇشخەت دەرسى ئوقۇتقۇچىسى بولغان.

فۇرقەتنىڭ بىر ھەپتىلىك ھاياتىدا مۇنداق بىر تەرتىپ بولغان. ھەر ھەپتىنىڭ سەيشەنبە كۈنى ئومەر ھاجىنىڭ ئۆيىدە ھوسنىخەت ھەۋەسكارلىرىغا تەلىم بېرىدىكەن. ھەر چارشەنبە كۈنى ئۆلپەتلەر يىغىلىپ، ئومەر ھاجىنىڭ بېغىدا ياكى شەھەر ئىچىدىكى باشقا بىرەر جايدا كوگۇل ئېچىش قىلىپ، شېرى ئوقۇشۇپ تەمبۇر چېلىپ ئولتۇرۇشىدىكەن. ھەر ھەپتىنىڭ جۈمە كۈنى فۇرقەت ئاغىنىلىرى بىلەن شەھەر سىرتىدىكى باغلارغا چىقىپ باراۋەت قىلىپ ئولتۇرۇشىدىكەن. باشقا كۈنلىرى دۇكاندا كېسەل داۋالاش بىلەن بولغان. بىر قېتىمقى چارشەنبە كۈنىدە يۇقۇرقى ئۆلپەتلەرنىڭ ھەممىسى شەھەردىكى بىر ئۆيىدە كوگۇل ئېچىپ ئولتۇرغاندا كەچ كىرىپ قالىدۇ. ئوي ئىگىسى بىر لىگەنگە ئۇۋۇتۇلغان ئانار دانىسىنى دوۋىلەپ، لىگەننىڭ چوربىسىگە ئايلىندۇرۇپ بىر نەچچە شام يىاقىدۇ. ئانار دانىلىرى شامنىڭ ئۆزىنى قايتۇرغاچقا، ئوينىڭ ئىچى قىپ - قىزىللىققا ئايلىنىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا مەھمۇت قارى ھاجى تەمبۇر چالىدۇ، ئوي ئىگىسى ئۇسۇل ئويناپ بېرىدۇ. ئەنە شۇ مەنزىرىدىن ئىلھاملانغان فۇرقەت شۇ جاينىڭ ئۆزىدىلا «چىرايلىق» دىگەن مەشھۇر شېئىرنى يازىدۇ. بۇ شېئىردا فۇرقەت:

ئالما قىزىل يۈزىڭىز، بادام ئىرۇر كوزىڭىز،
تە ئىرپى ئەنجۈرىڭىز، ئانارىڭىز چىرايلىق.

دەپ سورۇندىكى ئەينەن كورۇنۇشنى تەسۋىرلەيدۇ.
بۇ شېئىر كوپ ئۆتمەي ئاھاڭغا سېلىنىپ، خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان. ھا-
زىرغىچە ئوقۇلۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ شېئىرغا بىر نەچچە شائىرلار مۇخەممەس توقغان.
جۈمە كۈنىدىكى ئولتۇرۇشلارغا قاتنىشىدىغان ئادەم سانى خېلى كوپ بولغان. بۇنى-
داق ئولتۇرۇشلاردا ئەدەبىيات ۋە باشقا مەسىلىلەر توغرىسىدا ئىلمىي مۇھاكىمە ۋە
مۇنازىرىلەر ئېلىپ بېرىلغان. ئاشۇنداق سورۇنلاردا فۇرقەت ئۆزىنىڭ يېڭى ياز-
غان شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بەرگەندە، كىشىلەر كۈچۈرۈۋالغان، كېيىن بۇ شېئىرلار ناخ-
شىغا سېلىنغان. فۇرقەت پارىس ئەدەبىيات تارىخىنى ئۈگەنگەن ۋە
پارىس تىلىنى ئىنتايىن ياخشى بىلىگەنلىكىدىن، ئاشۇنداق ئول-
تۇرۇشلارغا قاتنىشقان شېئىرىيەت ھەۋەسكارلىرى شۇ ۋاقىتتا ئەڭ قىيىن
شېئىرى كىتاپ دەپ تونۇلغان. «دىۋان مىرزا بىندىل» دىگەن كىتابنى كۆتىرىپ
كېلىپ، چۈشەنمەي قالغان يەرلىرىنى فۇرقەتتىن سوراشقان. فۇرقەت ئۇلارغا تەپ-
سىلى يېشىپ چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. ئۇنىڭ پۈتۈن ھاياتى مانا شۇ تەرىقىدە ئىل-
مى ۋە ئىجادى ئەمگەك بىلەن ئۆتكەن.

1901 - يىلى يەركەندە رەستىگە ئوت كېتىش ۋەقەسى يۈز بېرىدۇ. ئوت فۇر-
قەتنىڭ دۇكىنى جايلاشقان يەردىكى سوگەت سارايدىن تۇتاشقان بولۇپ، بازار
مەركىزىگىچە بولغان دۇكانلارنىڭ ھەممىسى كويۇپ كېتىدۇ. شۇ قاتاردا فۇرقەت
نىڭمۇ دۇكىنى ۋە بارلىق مېلى كويۇپ تۈگەيدۇ. ئەمما ئەزەلدىن پايدا - زىيان بىلەن
ئانچە ھىساپلىشىپ كەتمەيدىغان فۇرقەت بۇ ئىشتىن كوپ ھەسرەت چېكىپ
يۈرمەيدۇ.

شۇندىن كېيىن، ئۇ يەركەندىكى ئۆزبەكلەرنىڭ ئاقساقىلى كامىلجان ئاق-
ساقالنىڭ ساراي كول بېشىدىكى ئويىگە كوچۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ خۇسۇسى كاتىپ-
لىغىنى قىلىدۇ. ئورمۇشتىكى قىيىنچىلىقلىرىغا كامىلجان ئاقساقال ياردەم بېرىپ
تۇرىدۇ.

1903 - يىلى 5 - ئايدا فۇرقەتنىڭ قوقاندىكى دوستى، دېموكىرات شائىر
مۇھەممەت ئەمىن مىرزا غۇجا ئوغلى مۇقىمى ۋاپات بولىدۇ. باشقا دوستلىرى ياز-
غان خەتتىن بۇ خەۋەرنى ئۇققان فۇرقەت تاشكەنت شەھرىدىكى دوستى موللا تاش-
پالتۇغا «ياركەنت شەھرىدىن موللا تاشپالتۇغا خەت» دىگەن شېئىرىنى يازىدۇ. 66
مىسرالىق غەزەل ئۇسلۇبىدا يېزىلغان بۇ شېئىردا، فۇرقەت ئىنتايىن راۋان تىل
بىلەن ئۆزىنىڭ يەركەندە تۇرۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەپلىرىنى ئىزاھلاپ مۇنداق دەيدۇ:

مەنى ھالىمنى سورىساڭ ياركەنت شەھرىدە ساكىنىمەن ①
بەھەمدۇللا بولۇپ مەمنۇن ھەمە زەۋقۇ سافالاردىن.

خوتەن ئاھۇلارىدەك ئانچە سەرگەردان بولۇپمەن،
ساچى مۇشكى خىتا رەشكى خەيالى دىلرە بالاردىن.

بەھار ئەيىمى سەھرالار فەزاسى باغ بولۇر گويى،
فەراغەتلەر يېتەر دىلغا ھەۋايى جانغەزالاردىن.

مەڭە مۇندە مۇقىم ئولماق خۇدا تەقدىرى ئولمىشتۇر،
ئەمەستۇر بەندەلىك دەم ئۇرمەكىم چۇنۇ چەرالاردىن.

خۇدا بەرمىش ئىككى پەرزەنت، نازىمجان، ھاكىمجان،
قاچان بولغىي كوڭۇل ئۇزمەققە بۇ كوز قارالەردىن.

بولۇر كېلىگەن كىشى ئۆزۈرە غىمە تۇتۇبى بىلەن مەسھۇر ②،
تىلسىمەدۇر بۇ شەھرى جۇملە ئى ھەيرەت فىزالەردىن.

ۋەگەر نە قىبلە گاھىمنىڭ مۇلاقاتىغا شاپىقمەن،
ۋەلى باردۇر گىلە ئەندەك ئەمەك بىرلە تەغالىردىن.

مانا بۇ فۇرقەتنىڭ يۈرەك سوزى، مانا بۇ ئۆز ئومرىدە رىم، قاھىرە، بوم-
بايدەك كاتتا شەھەرلەرنى كورگەن بىر زىيالىنىڭ يەركەندەك بىر كىچىك شەھەردە
تۇرۇپ قېلىشىنىڭ سىرى. فۇرقەت ئۆز دوستلىرىغا يازغان يەنە بىر خېتىدە: «يەركەننىڭ
ئابى ھاۋاسى قوقانغا ئوخشايدىكەن، يەركەننىڭ ئادەملىرى مېھماندوست ۋە خۇش-
پېل ئىكەن. كىشىلەر ماڭا ناھايىتى ياخشى ھورمەت قىلىۋاتىدۇ. مەن بۇ
يەرنى خۇددى ئۆز تۇمىدەك ھىس قىلىۋاتىمەن. شۇڭا، مەن ھاياتىمنىڭ ئاخىرىغى-
چە يەركەندە ياشاپ قېلىشنى ئىختىيار قىلدىم، دەپ يازغان. بۇ شېئىرى خەتتىمۇ،
يەنە ئۆزىنىڭ يەركەندە تۇرۇپ قالغانلىغىنى، يەركەندە ھەممە زەۋقى - ساپالار-
دىن بەھرىمەن بولۇۋاتقانلىغىنى، يەركەندە ئوي - ئوچاقلىق بولۇپ قالغانلىغىنى،
باھار كۈنلىرىدە يەركەننىڭ يېزىلىرىنىڭ ئىنتايىن گۈزەللىشىپ يۈرەككە ھوزۇر
بېغىشلايدىغانلىغىنى، يەركەنگە كەلگەن كىشى خۇددى بىر تىلسىماتقا كىرىپ قال-
غاندەك، خۇددى سېھىرلىنىپ قالغاندەك يەركەندىكى ئاجايىپاتلاردىن ھەيرەتتە
قالدىغانلىغىنى، ئۆزىنىڭ ئىككى ئوغۇل پەرزەنت كورگەنلىگى ۋە ئۇلاردىن

① ساكىنىمەن — ياشاپ تۇرۇپتىمەن.

② مەسھۇر — سېھىرلەنگەن، مەپتۇن بولغان.

ئايرىلىشقا قىيمايدىغانلىغىنى، ئاتا - ئانىسىنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىپ كېلىش نىيىتى بار بولسىمۇ، قوقاندىكى ئەمەكە ۋە تاغلىرىدىن رەنجىپ قالغانلىغىدىن بارغىسى كەلمەيدىغانلىغىنى بايان قىلىدۇ.

فۇرقەتنىڭ يەركەندە تۇرۇپ قېلىشىنىڭ سەۋىۋى بۇلا ئەمەس ئەلۋەتتە. فۇرقەت ياشىغان دەۋردىكى يەركەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەدىنىيەت ۋە مائارىپ ئىشلىرى بىر قەدەر تەرەققى قىلغان شەھەرلەردىن بىرى ئىدى. پەقەت شەھەر ئىچىدىلا 60 تىن ئارتۇق مەدرىسە بار بولۇپ، ئۇنىڭدا مىڭلىغان ئالىپ ئوقۇيتتى. مەدرىسىلەردە سەۋىيىسى ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى تىل، تارىخ، ئەدەبىيات ۋە دىنىي دەرىسلەر ئوقۇتۇلاتتى. خەلق كەمبەغەل بولغىنى بىلەن مەرىپەتپەرۋەر - لىكى كۈچلۈك ئىدى. يەركەندە يېقىنقى بىر ئىككى يۈز يىل ئىچىدە يېتىشىپ چىققان ئالىم، شائىر، يازغۇچى، مۇزىكانت ۋە تارىخچىلار كۆپ ۋە ئۇلارنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئابرويى يۇقۇرى ئىدى. خەلقنىڭ تۇرلۇك بىلىملەر ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتكە بولغان قىزىقىشىمۇ كۈچلۈك ئىدى. ئۇ چاغدا يەركەندە تېخى تاش مەتبە بارلىققا كەلمىگەن بولۇپ، كىتاپلار پەقەت كاتىپلارنىڭ قەلەم بىلەن كۆچۈرۈشى ئارقىلىقلا كۆپەيتىلەتتى، شۇڭا، خەتنى چىرايلىق يازغان كاتىپنىڭ ئابرويى ئۈستۈن بولاتتى. فۇرقەتتە شائىرلىق، تىۋىپلىق، خەتتاتلىق، سازەندىلىك، خوشچاقچاقلىقتەك كۆپ تەرەپلىمە ياخشى سۈپەتلەر بار بولغاچقا، خەلق ئۇنى بەك ھۆرمەتلىگەن ۋە ياخشى كۆرگەن. ئومۇمەن بۇ يەردە خەلق مەنپەئەت يەتكۈزەلەيمەن، دەپ تونۇغان. يەنە بىر تەرەپتىن يەركەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سودا مەركەزلىرىنىڭ ۋە جەنۇبىي يىپەك يولىدىكى بىپەكتلەرنىڭ بىرسى ئىدى. ھىندىستان، ئافغانىستان، كەشمىر، رۇسىيە قاتارلىق خوشنا دولەتلەرنىڭ سودىگەرلىرى ھەر خىل توۋارلارنى ئەپكېلىپ، سودا - سېتىق قىلغان، يەرلىك سودىگەرلەرمۇ چەتئەللەرگە قاتناپ تۇرغان ئىدى. ئۇ چاغدا تاشقۇرغان يولى خەتەرلىك بولغاچقا، چەت دولەتنىڭ سودىگەرلىرى يەركەن ئارقىلىق قاتنايتتى. شۇڭا، تاموژنا ئىدارىسى يەركەندە قۇرۇلغان ئىدى. ئىچكى ئۆلكىلەردىنمۇ خىلمۇ - خىل توۋارلار كەلتۈرۈلگەچكە، بازار ئاۋات، مال باھاسى نىسبەتەن ئەرزىراق، ئېھتىياجلىق بولغان ھەر قانداق نەرسىنى تاپقىلى بولىدىغان، تۇرمۇش كۆچۈرۈش بىر قەدەر ئاسانراق بولغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. جاھاننىڭ نۇرغۇن يەرلىرىنى كورۇپ تەجرىبە ھاسىل قىلغان فۇرقەتنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە يەركەندە تۇرۇپ قېلىشىنى ئىختىيار قىلىشتىكى سەۋەپ يۇقۇرقىلاردىن ئىبارەت.

فۇرقەت ياشىغان دەۋردە يەركەندە ئابدۇللاخۇن شېرىپ ئاخۇن ئوغلى ئىسىملىك شائىر ياشىغان. ئۇ «خەستە» سۆزىنى ئۆزىگە تەخەللۇس قىلغان ئىدى.

ئۇ 1854 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1907 - يىلى ۋاپات بولغان. ياشقۇرامى فۇرقەت بىلەن ئەڭ دىگىدەك بولۇپ، ئوز دەۋرىدە خەلق ئارىسىدا مەشھۇر ئالىم دەپ تونۇلغان كىشى ئىدى. ئۇنىڭ يازغان «كوللىياتى خەستە» دىگەن دىۋاندا 444 پارچە شېئىر بارلىغىنى كىشىلەر ئىسپاتلايدۇ. ئۇ فۇرقەت دۇكان ئاچقان كۈچىدىكى مەدرىسىدە مۇددەرس بولغان. فۇرقەتنىڭ خەستە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە دائىر ھىچقانداق ماتىرىيال يوق. ئەمما بىر دەۋردە، بىر شەھەر، بىر كۈچىدا ياشىغان ئىككى مەشھۇر شائىرنىڭ ئوز ئارا ئالاقىسى يوق، دىيىش ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۇندىن تاشقىرى فۇرقەتنىڭ شېئىرلىرىدا «خەستە فۇرقەت» دىگەن سوز بىرقانچە جايدا تەكرارلىنىدۇ، خەستە ئوز شېئىرلىرىدە «بىنچارە خەستە فۇرقەتتە كەتتى»، «فۇرقەتنىڭ ھىرقەتى بۇ خەستەنى گويا ئېتىپ» دىگەندەك مىسسىرالار بىلەن فۇرقەت دىگەن سوزنى كۆپ قېتىم ئېغىزغا ئالىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ ئىككىبىلەننىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن.

فۇرقەت يەركەندە ياشىغان مەزگىلدە، تۇرلۇك دولەتلەردە چىقىدىغان ھەر خىل گېزىت - ژورناللارنى ئېلىپ ئوقۇپ تۇرغان. ئۇنىڭ ئوقۇغان گېزىتلىرى ئىچىدە ئەينى زاماندا ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان ھىندىستاندا چىقىدىغان «ھەبلۇل مەتىن» (كۈچلۈك ئاغامچا) «پەسەيل ئەخبار» (پاساھەتلىك خەۋەر) دىگەن گېزىتلارمۇ بار ئىدى. 1904 - يىلى 1 - ئايدا پارتلىغان رۇس - ياپون ئۇرۇشى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئەشۇ گېزىتلاردىن ئۇققان فۇرقەت ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ياپونىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنى ئاقلاپ باسقان ئويدۇرما خەۋەرلىرىگە رەددىيە بېرىپ، شېئىر يېزىپ رۇسىيىگە تاجاۋۇز قىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىنى غەزەپ بىلەن ئەيىپلەيدۇ. 1905 - يىلى يېزىلغان بۇ شېئىر فۇرقەتنىڭ شىنجاڭدا يازغان بىردىن بىر سىياسى تېمىدىكى شېئىرى ئىدى.

فۇرقەتنىڭ شىنجاڭدا ياشاپ تۇرغان يىللىرى ئۇنىڭ ۋايىغا يەتكەن يىللىرى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىجات قىلغان ئەسەرلىرىنىڭمۇ سەۋىيىسى يۇقۇرى ئىدى. ئۇ يازغان غەزەللەر ئىچىدە «سېغىنىش»، «باھار كۈنلىرىدە»، «ھېيت»، «ئايلىب ناي»، «چىرايلىق»، «نازۇك»، «گۈل»، «ئۇ پەردەك» دىگەن شېئىرلىرى تەبىئەت ۋە مۇھەببەت لېرىكىلىرىنىڭ ئەڭ گۈزەل، يارقىن ئۆلگىلىرىدۇر. فۇرقەت كېيىنكى يىللاردا «ئاداشقانمەن»، «بىرى»، «ئىستەر كوڭۇل»، «ئوزۇڭسەن» دىگەندەك ئادىب مۇخەممەسلىرىنى يازدۇ ۋە ناۋايىنىڭ «كورۇپ»، «دوست» دىگەن رادىق بىلەن ئاياقلاشقان ئىككى شېئىرىگە مۇخەممەس يازدۇ. نۇرغۇن غەزەللەرنى ئىجات قىلىدۇ. ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۇ «دىباچە ئەۋۋەلى» دىگەن بىر شېئىر توپلىمىنى يېزىشقا باشلايدۇ. «دىباچە ئەۋۋەلى» دىگەن سوز - ئەۋەلقى سوز بېشى دىگەن مەنىدە

بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىشقا تەييارلىق كورگەنلىكى چىقىپ توردۇ. ئەپسۇسكى، بۇ توپلامنى تۇڭتىپ يېزىشقا ئومرى ۋاپاقىلماي، 1909 - يىلى كۈز پەسلىدە 51 يېشىدا بوغۇز ئاغرىغى كېسىلى بىلەن يەر-كەندە ۋاپات بولدى. بۇ چاغدا «دنياچە ئەۋۋەلى» گە تېخى 10 - 15 ۋاراقچە شېئىر يېزىلغان بولۇپ، ۋاپاتىدىن بىرەر ئاي ئىلگىرى: «جان بار يەردە قازا بار، بالىلىرىم كىچىك بولغانلىقتىن شېئىرلىرىمنىڭ قەدىرىگە يەتمەيدۇ، بۇ شېئىرلارنى سىز ساقلاپ قويۇڭ» دەپ دوستى باباجان ھاجىمغا تاپشۇرۇپ بەرگەن ئىكەن. فۇرقەت ۋاپات بولغاندا چوڭ ئوغلى نازىمجان 12 ياش، ئىككىنچى ئوغلى ھاكىمجان 9 ياش، ئۈچىنچى ئوغلى نادىرجان 6 ياشتا قالغان ئىكەن. (نادىرجان ھازىر ھايات) فۇرقەت ۋاپات بولغان كۈنى خۇددى يەركەن ئەۋرەپ كەتكەندەك، بارلىق ئادەم ماتەم تۇتۇپ تەزىيە بىلدۈرگەن ۋە نەچچە مىڭلىغان كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن جامەدە نامىزى چۈشۈرۈلۈپ، شەھەر ئىچىدىكى داڭدار مەھەللىگە جايلاشقان ئۆزبەكلەر قەۋرىستانلىغىغا دەپنە قىلىنغان.

3. فۇرقەت تىلىنىڭ ئەدەبىي مېراسلىرى

1893 - يىلىدىن 1909 - يىلىغىچە يەنى 35 يېشىدىن 51 يېشىغىچە بولغان 16 يىل ئىچىدە فۇرقەت شىنجاڭدا ياشىدى ۋە ئىجات قىلدى. ئۇنىڭ شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن ئىجات قىلغان ئەسەرلىرى ھازىر بار بولغان ئەسەرلىرىنىڭ %75 نى تەشكىل قىلىدۇ. فۇرقەت شىنجاڭدا يازغان ئەسەرلىرىنىڭ بەزىسىنى خەت بىلەن ئەۋەتىپ، تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «تۈركىستان ۋىلايىتى گېزىتى» دەپ ئېلان قىلغان. بەزىلىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا نەشر قىلىنغان. «باياز مەۋەللا»، «باياز مۇقىمى ۋە فۇرقەت»، «باياز گۈلشەنى ئەشئاز»، «باياز مۇھەللا»، «باياز يېڭى»، «توھپەتلى ئابدۇن»، «ئەرمۇغانى خىسلەت»، «باياز ھەزنى»، «باياز مەئى» قاتارلىق شېئىر توپلاملىرى تاش مەتبەئە بېسىلغان، فۇرقەتنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يازغان ئەسەرلىرى قوليازما ھالدا باباجان ھاجىم ۋە فۇرقەتنىڭ بالىلىرىنىڭ قولىدا ساقلانغان. 1950 - يىلى ئىرگەش ھاجى دېگەن كىشى كېلىپ، شائىرنىڭ ئۆز بالىلىرى قولىدىكى ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ قولىدا ساقلىنىۋاتقان بارلىق ئەسەرلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ئېلىپ كېتىپ، قەشقەردە كى سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. باباجان ھاجىمنىڭ قولىدىكى قول يازما ئەسەرلىرىنىڭ بىر قىسمىنى 1957 - سوۋېت ئىتتىپاقىدىن

كەلگەن مەدەنىيەت دېلىگا ئىسپىسىنىڭ خادىملىرى، كوچۇرمىسىنى قايتۇرۇپ بېرىش شەرتى بىلەن ئېلىپ كەتكەن. قالغان 20 پارچىغا يېقىن شېئىرنى ۋە تەجەللىنىڭ ئاسترونومىيە ئىلمىي ھەققىدە يازغان بىر قولى يازما كىتابىنى يەركەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى تاپشۇرۇۋېلىپ ساقلىغان بولۇپ، 1958 - يىلى بېيجىڭدىن ئۇيغۇر تارىخىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن كەلگەن خادىملارغا يەركەن مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى تاپشۇرۇپ بەرگەن. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قايتۇرۇپ ئەۋەتىلگەن كوچۇرما نۇسخىسىنى باباجان ھاجىم تاكى ۋاپات بولغىچە ئۆزى ساقلىغان. ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئائىلە تاۋاباتلىرى ساقلاپ كەلگەن. 1967 - يىلى ئىسپانچىلار باباجان ھاجىمنىڭ ئوينىنى ئاقتۇرماقچى بولغاندا، ھاجىمنىڭ ئايىلى فۇرقەت ئەسەرلىرىنىڭ نابوت بولۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ قولىزمىنى ئەيچىقپ ئوينىنىڭ ئارقىسىدىكى قۇملۇققا كومگەن. شۇ ئاقتۇرۇشتىن كېيىن، باباجان ھاجىمنىڭ ئائىلە تاۋاباتلىرىنىڭ بېشىغا خىلمۇ - خىل بالايى - ئاپەتلەر كېلىۋېرىپ، ھاجىمنىڭ ئايىلىمۇ ئۆلۈپ كەتكەن. بالا - چاقىلىرى قولىزمى كۆمۈلگەن جايىنى تاپالمىغان. نەتىجىدە فۇرقەتنىڭ بىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى قولىزمى يادىكارلىقى مانا شۇ يوسۇندا تۇگەشكەن. ئەمما باسما ماتېرىياللار ساقلىنىپ قالغان. فۇرقەتنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ۋە يېقىنقى زاماندا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلىرىدىن 246 غەزەل (1968 بىيىت)، 2 مۇرەببە (29 كوپىلېت)، 25 مۇخەممەس، (192 كوپىلېت)، 4 مۇسەدەس (38 كوپىلېت)، بىر مۇسەببە (7 كوپىلېت)، بىر تەرجىمەند (12 غەزەل)، 4 شېئىرى خەت (201 بىيىت) بىر مۇستەھزات (9 بىيىت) بىر داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەسئۇى قەسىدە ۋە باشقا تۈردىكى شېئىرلىرى 19 پارچە (جەمئى 921 بىيىت) قاتارلىق 7806 مىسراسىق ئەدەبىي مىراسلىرى ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدا بار. ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا بۇنىڭ 75% قىسمى شىنجاڭدا يېزىلغان. فۇرقەتنىڭ ئىجادىيىتىنى ئوقۇپ چىققىنىمىزدا، ئۇنىڭدىن مۇنداق خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن.

(1) فۇرقەت تەرەققىيپەرۋەر دېئوكىرات شائىر؛ فۇرقەت ئۇزغۇن شېئىرلىرىدا ئىلىم - پەن ۋە مەرىپەتنى كۆيلەيدۇ. ئۇنىڭ لېرىكىلىرىدىمۇ ئىلغار ئىدىيە خېلى گەۋدىلىك، شائىر ئىلىم - پەننى ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ زورۇرلىقىنى مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

كىشىكىم مەرد ئىرور ئىنىساپ لازىم،
بىلىرغە سوز دۇرىن سەزراپ لازىم.

كىشىكىم بىلدى جۇغراپىيە ئىلىمىن،
بۇ سوزگە پىكىر ئېيتىپ كورگۈزدى ھىلىمىن.

مەسافەت بەئىدىنى ئەندىشە قىلغەي،
رەسىدىن قانچە يول ياپونغا بىلغەي.

فۇرقەت نۇرغۇن دولەتلەرنى كورۇپ، ھەممىلا يەردە خەلقنىڭ نامرات، قالاق ئىكەنلىكىنى ۋە شەپقەتسىز زۇلۇم ئاستىدا قاتتىق قىيىلىنىۋاتقانلىقىنى كورگەندىن كېيىن دۇنيادا بولۇۋاتقان ئۇرۇشلارنىڭ خەلققە ئېلىپ كېلىدىغان بەختسىزلىكلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ، دۇنيانىڭ تېچلىنىشى ۋە ئاۋات بولۇشىنى ئۈمىت قىلىدۇ. خەلقنىڭ قايغۇسىنى چۈشەنمەيدىغان، ئا-زاتلىق، ئەركىنلىكنى ئارزۇ قىلمايدىغان كىشىلەرنى: «ئۇلار ئادەم ئەمەس، ئۇلار-نىڭ بېشى يەنچىلىپ، تېنى تۇپراققا ئايلىنسۇن» دەپ لەنەت ياغدۇرىدۇ:

خاك بولسۇن ئۇل تەنىكىم ئىشقى ئوتدا كويمەسە،
زىرپا بولسۇن سەرىكىم، ئەندە سەۋدا بولمەسە①.

فۇرقەت ئەيلەر ئارزۇ بۇ ئەنجۇمەننى ھەر بەھار،
ئادەم ئەمەس ھەر كىشىدە بۇ تەمەننا بولمەسە.
(«ئومۇرخۇش ئۆتمەس»)

ئۇ باشقا شېئىرلىرىدىمۇ كىشىلەرنىڭ ئازات بولۇشىنى، زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشىنى، كىشىلەرنىڭ ئەركىن، بەختىيار ھايات قۇرۇشىنى، زۇلۇمغا ئۇچرىماستىلىقىنى ئۈمىت قىلىدۇ. لېكىن بۇ ئۈمىتنى زالىملارنىڭ ئىنساپقا كېلىشىگە باغلاپ قويىدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ ئىنسانلارنىڭ باراۋەرلىكىنى تەلەپ قىلىشى، شۇ دەۋردىكى بىر خىل ئىلغارلىقنىڭ ئالامىتى. شائىر ئەلۋەتتە ئىنقىلاپچى ئەمەس، ئۇ ياشىغان تارىخىي شارائىتتا ئۇنىڭ ئىنقىلاپچى دەرىجىسىگە كۆتىرىلەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئۇ دۇنيانىڭ تېچلىغى ۋە خەلقنىڭ ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بارلىق ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ۋە ئاشۇ سىنىپلار تايىنىۋاتقان ئۇستقۇرۇلمىنى ئۈزۈل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلاش كېرەكلىكىنى چۈشەنمەيتتى. ئەمما ئۇ ياشىغان مۇھىتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ دېموكراتىك ئىدىيىسى، تەرەققىپەرۋەر ئىلغار پىكىرلىرى ئالاھىدە چاقناپ تۇرىدۇ.

(2) فۇرقەت رىيالىست شائىر: فۇرقەت ئۆز شېئىرلىرىدا دېموكراتىك شائىر سۈپىتىدە تۇرۇپ، رىيال تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى تەكشىزلىك، ئادالەتسىزلىك، زۇلۇم ۋە نادانلىقتىن ئىبارەت سەلبىي ھادىسىلەرنى چوڭقۇر كۆزىتىدۇ. ① بۇ مىسرانىڭ مەزمۇنى: ھىس - تۇيغۇسىز، ئىشقىسىز باش- ئاياق ئاستىدا توپا بولسۇن.

ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى پىكىر ۋە ھىسسىيات تۇرمۇشتىن كەلگەن خام ماتېرىيالنىڭ شائىرانە بەدىئى ماھارەت بىلەن پىششىقلاپ ئىشلىنىشىدىن ئىبارەت. شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا تەبىئەت مەنزىرىسىگە كەڭ ئورۇن بېرىدۇ. ئۇ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە باغلاپ، كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ئىستىھكەملىرىنى بايان قىلىدۇ.

دوستلار ئەيشۇ تەرەپ پەسلى باھار ئىستىتىر كوڭۇل،
ھەر كۈنى سەھرادە سەيرى لالەزار ئىستىتىر كوڭۇل،
ئەيلەمەك ھەر سارى ئاھۇلەر شىكار ئىستىتىر كوڭۇل،
كەبىك زەپتارىن كورەرغە كۇھسار ئىستىتىر كوڭۇل،
داغى خۇرسەند ئەتكۈسى ھەر ئىككى بار ئىستىتىر كوڭۇل.

مۇتەببى خۇش لەھجەلەر تەنبۇرىنى ساز ئەيلەسە،
روھپەۋەر بەيوت ئوقۇپ خىر گاهى ئاۋاز ئەيلەسە،
گاہى «مىسكىن» مەشقىيۇ گاهى «چەۋەنداز» ئەيلەسە،
يەتسە ئەنجامىغا ئول غەيرىنى ئاغاز ئەيلەسە،
گاہى قالدۇن، گاهى غىجەك، گاهى دۇتار ئىستىتىر كوڭۇل،

نىچە كۈن مەھتابى ئۇنلەردە ئالىپ تەرفى چەمەن،
تاڭغەچە گۈللەر ئاراسىدە تۇزۇلسە ئەنچۈمەن،
ئاي كەبى قىلسا مۇنەۋۋەر باغ سەھنىن نەستەرەن،
يارغا نەقىش بولسە سەراسەر ساپەئى بەرگى سۈمەن،
ئۇستىغە قىلماق خىنابىرلە نىگار ئىستىتىر كوڭۇل.

تەبىئەتتىن زوقلىنىپ، ئىنسانىيەتكە بەخت ۋە شاتلىق تىلەپ مانا شۇنداق شىرىن، ئىستىكەلەرنى قىلىۋاتقان شائىر يەنە زامانىنىڭ ئىسسىق - سوغا قىلىرىنى باشتىن كۆچۈرۈپ، تۇرمۇش تەجرىبىسىگە پىشقانلىقى ۋە دەۋرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئوبدان چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن، دەۋراننىڭ بۇران - چاپقۇنلىرى ئۆز ئارزۇلىرىغا يېتىشكە ئىمكان بېرەرمۇ - يوق، دەپ ۋەھىمە قىلىدۇ.

قىلمەسە چەرخى پەلەك دەۋرانىمىز ئىچىرە خەلەل،
ئەيلەبان باغى ھاياتىمىز خەزان يادى ئەجەل،
كورگۈزۈپ يۈز جەھد، ئەييامى بەھار ئوتۇمەن جەدەل،
ئەيىر قىلسەك، ھەر بەھار ئەييامى سەھرايۇ جەيەل،
چۈن زىيارەت ئەتمەك ئەسھابى كىبار ئىستىتىر كوڭۇل.

گەر پەلەك كەچىرەۋلىغىدىن بەخت ياۋەر بولمەسە،
ھەممىشىنىم ھەر كىچە بىر ماھ پەيكەر بولمەسە،
ئارەمىزدىن بەيتۇل ئەھزانىم مۇنەۋۋەر بولمەسە،
مۇنچە قىلغان ئارزۇلەردىن مۇيەسسەر بولمەسە،
فۇرقەتى ئۇزەت ئۇچۇن بىر كۇنچى غار ئىستەر كوڭۇل.
«ئىستەر كوڭۇل»

شاتلىق ۋە بەختنى ئىزدىگەن شائىر ئۆزى ياشىغان دەۋردىن شات-
لىق ۋە بەختنى تاپالمىدى، بەلكى تاپالمىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ
ۋەكىللىك خاراكتىرىگە ئىگە مەشھۇر ئەسىرى «مۇسەددەس» تە ئۇنىڭ رىيال تۇر-
مۇشتىكى تەڭسىزلىك، ئادالەتسىزلىك ۋە زۇلۇمغا بولغان قارشىلىقى، ئازاتلىققا
ۋە ئەركىنلىككە بولغان كۈچلۈك ئىنتىلىشى ۋە باراۋەرلىكنى ئارزۇ قىلىشى روشەن
ئىپادىلەنگەن. گەرچە فۇرقەت بۇ شېئىرنى ئۆزى كورگەن بىر ۋەقەدىن ئىلھاملانپ
يازغان بولسىمۇ، ئۆز مىڭسىدە ئۇزۇندىن بۇيان شەكىللىنىپ كېلىۋاتقان ئىدىيىنى
شېئىرغا سىڭدۈرۈپ ئوبرازلاشتۇرۇپ بايان قىلىدۇ. شائىر يول ئۈستىدە كېتىۋېتىپ
بەختسىزلىككە ئۇچرىغان بىر كىشىنى كورۇپ، ئۇنى ئۆزى بىلەن تەقدىرداش
دەپ ھىساپلايدۇ. ئۇچىغا ئۇنى قويۇۋېتىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ:

سەيدىڭ قويۇبەر سەيباد، سەيبارە ئىكەن مەندىك،
ئال دامىنى بوينىدىن، بىچارە ئىكەن مەندىك،
ئوز يارىنى تاپماستىن ئاۋارە ئىكەن مەندىك،
ئىقبالى نىگۇن بەختى ھەم قارا ئىكەن مەندىك،
ھىجران ئوقىدىن جىسمى كوپ يارە ئىكەن مەندىك،
كويگەن جىگەرى بەغرى سەدىپارە ئىكەن مەندىك.

كېس رىشتە نىكىم قىلسۇن چەپەكلەر ئاتىپ جەستە،
ھەچرىدە ئەلەم تارتىپ بولدى جىگەرى خەستە،
تاغلارغە چىقىپ بولسۇن يارى بىلەن پەيۋەستە،
كېل قويىمە بەلا دامى بىرلە ئانى پابەستە،
ھىجران ئوقىدىن جىسمى كوپ يارە ئىكەن مەندىك،
كويگەن جىگەرى بەغرى سەدىپارە ئىكەن مەندىك،

بېش كۇن سېنىڭ دەۋرىڭدە بىچارە خرام ئېتىسۇن،
ئاھۇلەر ئىلە ئويناپ ئەيشىنى مۇدام ئېتىسۇن،

يامغۇر سۇيى تولگەندە تاغ لالەنى جام ئېتىسۇن،
ھەققىڭگە دۇئا ئەيلەپ، ئومردىنى تامام ئېتىسۇن،
ھىجران ئوقىدىن جىسمى كوپ يارە ئىكەن مەندىك،
كويگەن جىگەرى بەغرى سەدىپارە ئىكەن مەندىك،

شائىر زالىم ئوبرازىدىكى ئوۋچىنى زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچىغا رەھىم قىلىشقا ئۇندەيدۇ:

سەرگەشتە بۇ ۋادىدە بىر باشىغە رەھىم ئېتىكىل،
يوق تاقەتى بەندىڭغە، بەرداشىغە رەھىم ئېتىكىل،
يىغىلەپ سېنىگە تېر مۇلۇر، كوز ياشىغە رەھىم ئېتىكىل،
رەھىم ئېتىمەسەڭ ئوزىگە، يولداشىغە رەھىم ئېتىكىل،
ھىجران ئوقىدىن جىسمى كوپ يارە ئىكەن مەندىك،
كويگەن جىگەرى بەغرى سەدىپارە ئىكەن مەندىك.

تاغە ئاچىلىپ لالە يەرسە بىزدە بەھار ئولسە،
ئەخىر بۇنىچۇك بىنادا، ئالەم ئەگە تار ئولسە،
چىقىمەي دىسە جايىدىن، ئۇزەتتە نىگار ئولسە،
گەر چىقسە بەنى گاھى دامىڭغە دۇچار ئولسە،
ھىجران ئوقىدىن جىسمى كوپ يارە ئىكەن مەندىك،
كويگەن جىگەرى بەغرى سەدىپارە ئىكەن مەندىك.

شائىر زالىمغا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىدۇ. زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچىغا ھىسداشلىغى
تۇپەيلىدىن، ھەتتا ئۇنى سېتىۋېلىپ، ئوزى ئازات قىلىۋەتمەكچى بولىدۇ.

بىچارىنى زۇلۇم ئەيلەپ، قول بوينىنى باغلاپسەن،
ھەر سارى چېكىپ سودرەپ ئولدۇرگەلى چاغلاپسەن،
كوكسىنى جەپا بىرلە لالە كەبى داغلاپسەن،
سات مېنىگە، ئەگەر قەسدىڭ ئالغۇچى سوراغلاپسەن.
ھىجران ئوقىدىن جىسمى كوپ يارە ئىكەن مەندىك،
كويگەن جىگەرى بەغرى سەدىپارە ئىكەن مەندىك.

يوق ھۇشى، پەرى تىككەن دىۋانەغە ئوخشايدۇر،
كوز ياشى يەنە تولگەن پەيمانەغە ئوخشايدۇر،

غەم سېلى بىلە خوڭلى ۋەيرانە غە ئوخشايدۇر،
فۇرقە تەنە بۇ سەئۇدۇللا، ھەيرانە غە ئوخشايدۇر،
ھىجران ئوقىدىن جىسى جىسى كوپ يارە ئىكەن مەندىك،
كويگەن جىگەرى بەغرى سەدىپارە ئىكەن مەندىك.

بۇ شېئىر ئارقىلىق فۇرقەت تۇرمۇشتىكى رىئال ۋەقەلىكىنى ئوبرازلاشتۇرۇپ
بايان قىلىش ماھارىتى بويىچە بىر ئۈلگە كورسىتىپ بەرگەن.

بۇ شېئىرنى ئوقۇۋاتقىنىمىزدا كوز ئالدىمىزدا ئىختىيارسىز ھالدا بىر زالىم
ۋە بىر زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچىنىڭ ئوبرازى ناھايان بولىدۇ ۋە تەبىئى ھالدا قەلبىمىزدە
زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچىغا نىسبەتەن ئېچىنىش ۋە ھىسداشلىق، زالىمغا نىسبەتەن غە-
زەپ - نەپرەت ئۇچقۇنلىرى چاقنايدۇ. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ
ھايات كۆچۈرۈش ئۇچۇن تىرىشىپ - تىرىشىپ كۈرەش قىلىۋاتقانلىغىنى، لېكىن
ئەزگۈچىلەرنىڭ تومۇر تاپىنىدىن قۇتۇلالمىغانلىغى، نەتىجىدە ياشاي دىسە ياشاش
قا ئىمكان قالمىغان، ياشىماي دىسە ياشىماي بولمىغان بىر ھالەتتە قىيىنلىق
قانلىغىنىڭ بىر كورۇنۇشى ئىدى. فۇرقەتنىڭ بۇ شېئىرى ئۇنىڭ ئەسەرلىرى
ئىچىدىكى رىئاللىق بىلەن رومانلىقنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىدىكى ئەڭ ياخشى
نەمۇنىدۇر. شۇنداق بولغانلىغى ئۇچۇن بۇ شېئىرنىڭ دۇنياغا كەلگەن ۋاقىتتىن
تارتىپ تا ھازىرغىچە زوق - شوق بىلەن ئوقۇلۇپ ۋە تەرىپلىنىپ كېلىشى ئەجەپ-
لىنەرلىك ئەمەس.

3) فۇرقەت لېرىك شائىر: فۇرقەتنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە، لېرىكىلار ئاساسىي
سالماقنى ئىگەللەيدۇ. فۇرقەت ئۆز لېرىكىلىرىدا تەبىئەت مەنزىرىسىنى تەسۋىر-
لەشكە ئالاھىدە ئورۇن بەرىدۇ. ئۇنىڭ كوپ شېئىرلىرىدا باھار، باغ، گۈل، لالە،
چىمەن، گۈلزار قاتارلىق تېمىلار تەسۋىرلەنگەن. تەبىئەتنىڭ ھەممە ئادەمگە
ھوزۇر بېغىشلايدىغان ئەنە شۇ ئومۇمى گۈزەللىكى ئىچىدىن فۇرقەت ئۆزى خالىغان
بىر دىستاننى تاللىۋېلىپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن كىشى قەلبىنى
ھايانغا سالدىغان، كىشىگە خۇددى مۇزىكىدەك لەززەت بېغىشلايدىغان
ئاجايىپ نادىر ئەسەرلەرنى ياراتقان. ئۇنىڭ «باھار كۈنلىرىدە» دىگەن شېئىرنى
كورۇپ باقايلى:

بەھار ئەيىمىدە كۈل گەشت ئىتەرگە بىر چىمەن بولسە،
قىلۇرغە شەھى ھال، ئەھلى مۇھەببەت ئىككى تەن بولسە،

خەزان ئەيىمىدە ئول تەۋبە قىلگەن بولسە ھەم مەيدىن،
يېتىپ مەيخارەلىكىنىڭ مەۋسۇمى پەيمان شىكەن بولسە.

بۇلوت قەترە فىشانۇ زوھ ئەفزا سەبزه لەر خەندان،
ئەرىغلەرنىڭ لەبىدە سەبزه كارى بىر چەمەن بولسە.

ھەۋا ھەم مەۋتتەدىل، ھەۋزى مۇسەفنا، سۇفغەئى دىلىكەش،
ئاقەر سۇ غەلت ئۇرۇپ، سىبەرگە ئۇزرە مەۋجى زەن بولسە.

سەبۇئى لەئىل بىرلەن شىشەئى بەيزا ئۇ ئالتۇن جام،
ئۇ شەل مەجلىسىدە ساقى بىر نىگارى سىمتەن بولسە.

گۈل ئۇزرە ئەندە لىبۇ سەرۋىنىڭ باشىدە قۇمىرلەر،
يۈزۈ قەد ھەسرەتىدىن ئاھۇ - پەريات ئەيلىگەن بولسە.

كىشى تۇبىيۇ كەۋسەر چەننەتۇ رىزۋانىنى نە قىلسۇن،
جەھان ئەيۋاندىە ھاسىل بۇ يەڭلىخ ئەنجۈمەن بولسا.

سۇرۇرۇ شادلىكىنى دەھىر باغىدە نىچۈك كورگەي،
كەمىنە فۇرقەتنىڭ مەسكەنى بەيتۇل ھەزەن بولسە.

ھاياتنى قىزغىن سۇيىدىغان شائىر ئىنسانلارنىڭ بەخت - ساۋادەتلىك ھايات
كوچۇرۇشىنى ئۈمىت قىلىدۇ. بۇ ئالىجاناپ غايە ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرىغا بىر
بىرىگە ئوخشىمايدىغان بايانلار ئارقىلىق ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن سىڭدۈرۈلگەن.
فۇرقەت ساپ مۇھەببەتنى ئۇلۇغلايدۇ. مۇھەببەت ئەھلىنىڭ ئىسالىغا يېتىشت
گە چوڭقۇر تىلەكداشلىق بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ: «ئۆز يارىنىڭ جامالىنى
كورۇش، ئىشىق ئەھلى ئۈچۈن ھېيت» بولىدىغانلىغىنى گۈزەل ئىبارىلەر بىلەن ئىز-
ھار قىلىدۇ. ئۇنىڭ تۇرمۇش پۇرىغى قويۇق بولغان «ھېيت» دىگەن شېئىرىدىكى
مۇنۇ مىسرالار ئالاھىدە كوزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ:

ئىيدكىم خەلقى جاھانغە باردۇرۇر روزى سەئىد،
دىلبەرا ھەر لەھزە كورمەگلىك جامالىڭ مەنگە ئىيد.

يەڭگى ئاي كورگەن كىشىنى ئىزدىگەيلەر ئىيد ئۈچۈن،
ئارەز ئاچقىلىكىم قاشىڭ بىر كورمەك ئەيلەرمەن ئۈمىد.

ئىد ئەيىامى ئەگەر خۇرسەند قىلماق ئىستەسەڭ،
ھەجرىگە ئېتىمە قەربۇ، قىلمە ۋەسلىڭدىن بەئىد.

خەلقى ئالەم ئىيدى بىر كۈندە تەمام ئولغەي ۋەلى،
ئارەزىڭ كورگەچ بولۇر ھەر كۈن مېنىڭ ئىيدىم جەدىد.

فۇرقەت ھاياتقا مۇھەببەت بىلەن قاراشنى، مۇھەببەتتە چوقۇم ۋاپادار بو-
لۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇنىڭ باشقا شېئىرلىرىدا بۇ ئىدىيە تېخىمۇ ئىلگىرى
سۇرۇلۇپ يۈكسەك پەللىگە كوتىرىلگەن. ئومۇمەن تەببەت مەنزىرىسىنى مۇھەببەت
بىلەن باغلاپ تەسۋىرلەش، فۇرقەت لېرىكىسىنىڭ ئەڭ ياخشى خۇسۇسىيەتلىرى-
دىن بىرى.

فۇرقەت ياشىغان دەۋرنى ئوز خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن ئالغاندا، كىلاسسىك
ئەدىبىيات دەۋرى بىلەن دېموكراتىك ئەدىبىيات باشلانغان دەۋرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى
بىر ئۆتكۈنچى دەۋر دېيىشكە بولىدۇ. فۇرقەتتىمۇ ئەنە شۇ دەۋرگە خاس خۇسۇسىيەت
بار، يەنى كىلاسسىك ئەدىبىياتقا خاس شەكىل، دېموكراتىك ئەدىبىيات دەۋرى-
گە ئائىت مەزمۇندىن ئىبارەت بىر خىل خۇسۇسىيەت بار. بۇ مەنىدىن ئال-
غاندا ئۇ كىلاسسىك ئەدىبىياتنىڭ تەسۋىرلەش ئۇسۇلىدىكى بەدىئى ۋاستىلارنى
تۇرمۇشقا تەتبىقلاپ، ئۇنى ئوز دەۋرىگە ماس كېلىدىغان رىئالىستىك ئىدىيە بىلەن
سۇغارغان. فۇرقەتنىڭ شىنجاڭدا ياراتقان ئەسەرلىرى ئوز بەدىئىگىنىڭ ئۈستۈن-
لىكى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ كەڭ خەلقنىڭ ئارزۇ-
ئۈمىتلىرىنى، ئازاتلىق، ئەركىنلىككە بولغان ئىنتىلىشلىرىنى، خەلق قەلبىنىڭ
چوڭقۇر قاتلىمىدىن ئۇرغۇپ چىققان يۈرەك سادالىرىنى گۈزەل ۋە يالقۇنلۇق مەس-
رالار بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن ئوز دەۋرنىڭ بەدىئى ھوججەتلىرىدۇر.

× × ×

فۇرقەت ئوزى ياشىغان دەۋردە نى گۈزەل ئارزۇ - ئىستەكلەرنى قىلغان
بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشمىغان ئىدى. پۈتۈن جۇڭگونىڭ ئازات
بولۇشى بىلەن ئۇنىڭ ئارزۇلىرى رىئالىققا ئايلاندى. يېڭى تاڭدىن نۇر ئېقىپ،
پارتىيە رەھبەرلىكىدە بەخت - سائادەتتىن بەھرىمەن بولغان خەلق ئوزى ئۈچۈن
گۈزەل ئەسەرلەرنى يارىتىپ مەنىۋى تۇرمۇشنى بېيىتىشقا ھەسسە قوشقان سۇيۇم-
لۇك شائىرىنى ئۇنتۇپ قالمىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن فۇرقەت ئەسەرلىرى خەلق
ئارىسىدا تېخىمۇ كەڭ تارقالدى. ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرىدە ئوقۇتۇلدى. ئۇنىڭ
شېئىرلىرىدىن ئاھاڭغا سېلىنغانلىرى ھازىرغىچە ئوقۇلماقتا. پارتىيە ۋە خەلق ھو-

كۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك رەھبەرلىكىنىڭ يوليورۇغى ئارقىلىق 1957 - يىلى يەركەندە فۇرقەتنى خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇلدى. فۇرقەتنىڭ بۇرۇن دەپنە قىلىنغان جايىنىڭ نامۇۋاپىق بولغانلىقى سەۋەپلىك، ئۇنىڭ جەسىدىنى يېڭى جايغا يۆتكەپ، بىرنەچچە مىڭ يۈەن پۇل خەجلىتىپ، كۆركەم گۈمبەز ياساپ چۆرىسىگە رىشاتكا بېكىتىلدى. شائىر جەسىدىنى يۆتكەش مۇناسىۋىتى بىلەن دەپنە كومىسسېيىسى تەشكىللىنىپ، ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ قاتنىشىشىدا شائىرنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى پائالىيىتى سوزلىنىپ، شائىر ۋاپاتىنىڭ 48 يىللىقى خاتىرىلەندى. خاتىرىلەش يىغىنىدا شائىرلارنىڭ فۇرقەتنى خاتىرىلەپ يازغان شېئىرلىرى ئوقۇلدى. خانىرە رەسىملەر تارتىلدى. شۇندىن كېيىن تاكى مەدىنىيەت ئىنقىلاۋىغىچە، فۇرقەتنىڭ ھايات باز بولغان بالىلىرى نازىمجان ۋە نادىرجانلارغا داۋاملىق غەمخورلۇق قىلىنىپ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇلدى.

× × ×

فۇرقەت يەركەندە 16 يىل ياشىغانلىقى ۋە يەركەن تۇپرىغىدىن جاي ئېلىپ ياتقانلىقى ئۈچۈن، فۇرقەتنىڭ نامى يەركەننىڭ نامى بىلەن كۆپ قېتىم ئىلغا ئېلىندى. نۇرغۇن شائىرلار يەركەننى «غەزەلخان فۇرقەت سۇيىگەن مۇھەببەت كانى» دەپ تەرىپلەشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىش مۇمكىنكى، فۇرقەت يالغۇز ئۆزىگە كەلەر-ئىگلا ئەمەس، بەلكى قېرىنداش ئۇيغۇر خەلقىنىڭمۇ يۈرەك قېتىدىن ئورۇن ئالغان سۇيۇملۇك شائىرى.

خەلقىمىز فۇرقەتنى ئۆتمۈشتە ھۆرمەتلىگەن، ھازىرمۇ ھۆرمەتلىۋاتىدۇ، كەلگۈسىدىمۇ ھۆرمەتلىۋىدۇ. خەلقىمىز فۇرقەت ئەسەرلىرىنى ئۆتمۈشتە سۇيۇپ ئوقۇغان، ھازىرمۇ سۇيۇپ ئوقۇۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئۆلمەس شېئىرلىرىنى كەلگۈسىدىمۇ سۇيۇپ ئوقۇۋىدۇ. ئىشەنچىمىز باركى فۇرقەتنىڭ نامى دۇنيا بىلەن تەڭ ياشايدۇ.

چەكسىز «ئۆتمۈش» «ھازىر» نى ماكان ئېتىدۇ؛ چەكسىز «كەلگۈسى» «ھازىر» نى مەنبە قىلىدۇ. «ئۆتمۈش» «بىلەن» «كەلگۈسى» نىڭ ئوتتۇرىسىدا «ھازىر» تۇرىدۇ، ئۇلار «ھازىر» ئارقىلىق باغلىنىدۇ، «ھازىر» ئارقىلىق مەڭگۈ داۋاملىشىدۇ، «ھازىر» ئارقىلىق باشلىنىشىمۇ بولمىغان، ئاياقلىشىشىمۇ بولمىغان بىر ئۇلۇغ رىياللىق بولۇپ قالىدۇ. «ھازىر» نىڭ قوڭغىرىغى چېلىنىسىلا، چەكسىز ئۆتمۈش بىلەن كەلگۈسىنىڭمۇ ساداسى ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ.

— لى داچاۋ

ئوبرازلىق تەپەككۈر ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا

سالى خۇدا بەردى

ئىنسانلاردا بىر بىرى بىلەن باغلىنىشلىق، لېكىن بىر بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل تەپەككۈر پائالىيىتى بولىدۇ. بۇنىڭ بىر خىلى ئابىستىراكتلاشتۇرۇش يولى بىلەن جانلىق، كونكىرىت ئوبرازلار ئورنىغا ئابىستىراكت ئۇقۇملار، چۈشەنچىلەر، كاتىگورىيىلەر، قائىدىلەرنى دەستىستىش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان ئابىستىراكت تەپەككۈر پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ ئادەتتە لوگىكىلىق تەپەككۈر دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنى مەنتىقە ياكى مۇھاكىمىلىق تەپەككۈر شەكلى دېسەمۇ بولىدۇ. لوگىكىلىق تەپەككۈرنىڭ ئۆزى ماتېماتىكىلىق لوگىكىلىق تەپەككۈر شەكلى ۋە گىرامماتىكىلىق لوگىكىلىق تەپەككۈر شەكلى قاتارلىقلارغا بولۇشىدۇ. بۇ، ئۇنىڭ پىكىر قۇرۇلمىسىنى تۈزۈشتە ئىشلەتكەن چېكىت، سىزىق، چەمبەر، ئۇچبۇلۇك، كورسەتكۈچ بەلگە، ئاكسىئوما، جۈملە، گىرامماتىكىلىق باغلىغۇچىلار، يىلتىز چىقىرىش، ھېساپلاش ۋە مۇھاكىمە قىلىش ئۇسۇلى قاتارلىقلارغا قاراپ پەرقلىنىدۇ.

ئىنسان تەپەككۈر پائالىيىتىنىڭ ئىككىنچى خىلى جانلىق، كونكىرىت ئوبرازلار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان تەپەككۈر شەكلى بولۇپ، ئۇ ئادەتتە ئوبرازلىق تەپەككۈر دېيىلىدۇ. بۇنى بەدىئىي (سەنئەت) تەپەككۈر ياكى ئىستېتىكىلىق تەپەككۈر پائالىيىتى دېسەمۇ بولىدۇ. مۇزىكا، ئۇسۇل، رەسساملق، كىنو، دىرامما، ھەيكەلئاراشلىق، نەققاشلىق، كەشتىچىلىك، ئويما سۈرەتچىلىك، سۆز (تىل) سەنئەتكارلىقى قاتارلىق ھەر خىل سەنئەت ئىجادىيەتلىرى تەنە شۇ ئوبرازلىق تەپەككۈرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇلار ئوبراز يارىتىشتا ئىشلەتكەن ئاھاڭ، ھەركەت، بويلاق، گۈزەل تىل، كورۇنۇش، مەنزىرە... قاتارلىق ۋاسىتىلارغا قاراپ پەرقلىنىدۇ.

ئوبرازلىق تەپەككۈر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۈر گەرچە بىر بىرىدىن پەرقلىنىشقا ئىگە بولسىمۇ، ئۇلار بىر بىرىگە باغلىنىدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تەقلىپ تەپەككۈر پائالىيىتى ھېساپلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل تەپەككۈر شەكلى بىر بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، تولۇقلايدۇ، كۈچەيتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى بىر بىرىگە

رىدىن ئايرىۋېتىشكە، بىرىنى بىرىگە قارىمۇ - قارشى قويۇشقا، ياكى بىرىنى مۇ - ئەيىبلەشكە، يەنە بىرىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. يېقىنقى زامان ئىستېتىكا تارىخىمىزغا نەزەر تاشلىساق، ئوبرازلىق تەپەككۈر ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدىكى ئىلمىي قاراشلارنى ئايرىم سولچىل پىكىر ئېقىمىدىكىلەر ئىكەنلىكى بىرمەز - گىل رەت قىلىشىغا ئورۇنغانلىغىنى، لوگىكىلىق تەپەككۈرنى ۋە ئايرىم ئابستىرا - كىت ئۇقۇملارنى ئوبرازلىق تەپەككۈرنىڭ ئورنىغا دەستىلىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت - ئەتىقادنىڭ ئوزقا ئۇنىۋېرساللىقى بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىغىنى كۆرىمىز.

ئەدەبىيات - سەنئەت مۇھىمى ئوبرازلىق تەپەككۈرنى ئاساس قىلىدۇ. بۇنداق دېگەنلىك ئەدەبىيات - سەنئەتتە مەنتىقى مۇھىم بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. چۈنكى بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن ۋەقە ۋە پېرسۇناژلار تەسۋىردىن باشقا، پېرسۇناژلارنىڭ سەرگۈزەشتىسى ھەم ئۇلارنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا ئاپتورنىڭ مۇھاكىمىلىرىنىمۇ دائىم كۆرۈپ تۇرىمىز. ئىلىم - پەندە، مۇھىمى لوگىكىلىق تەپەككۈرنى ئاساس قىلىدۇ. بۇمۇ، ئىلىم - پەندە ئوبرازلىق تەپەككۈر بولمايدۇ دېگەنلىك ئەمەس. مەلۇم ئاسترونومىيە تەتقىقات ئورگىنى كۈن تۇتۇلىدىغانلىغى ھەققىدە: «كائىنات موکو - موكۈلەڭ ئوپىناۋاتىدۇ، كۈن ئاينىڭ كەينىگە موكۇۋال - دى.» دەپ ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئوبېكتىپ تۇرمۇشنى رېئاللىق ئاساستا ئەكس ئەتتۈرۈش ۋاسىتىسى تىپىك بەدىئىي ئوبرازدىن ئىبارەت. تىپىك بەدىئىي ئوبرازلار - نى يارىتىش - ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ تۈپكى قانۇنىيەتلىرىدىن بىرى. ئەدەبىيات - سەنئەت ئوزىنىڭ قەدىمقى ساددا شەكىللىرىدىمۇ، يېقىنقى زامان شەكىللىرىدىمۇ ۋە راۋاجلانغان ھازىرقى زامان شەكىللىرىدىمۇ بەدىئىي ئوبرازدىن بىردەممۇ ئايرىلغان ئەمەس. دېمەك ئوبراز ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ھاياتى. بەدىئىي ئوبرازدىن ئايرىلغاندا ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدىن سوز ئاچقىلى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا بەدىئىي ئوبراز ۋە ئوبرازلىق تەپەككۈر مەسىلىسى تارىختا ئوتكەن نۇرغۇن ئەدەبىيات - سەنئەت ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات تېمىسى بولغان ئىدى. ئۇلار ئىستېتىكىغا دائىر نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يېزىپ بۇ مەسىلىنى ئالاھىدە مۇھاكىمە قىلغان.

قەدىمدىن تارتىپ 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئوتكەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئالىملىرى گەرچە ئوبرازلىق تەپەككۈر دېگەن ئاتالغۇنى رەسمىي ئىستېتىك ئۇقۇم سۈپىتىدە ئېنىق ئوتتۇرىغا قويالمىغان بولسىمۇ، ئوبرازلىق تەپەككۈرنى نەزەردە تۇتقان ھالدا شۇنىڭغا يېقىن ئىبارىلارنى ئىشلىتىپ، ئۇنى ئىزاھلىغان.

جۇڭگونىڭ ۋىجىڭ دەۋرىدىن كېيىن ئوتكەن ئاتاقلىق ئەدەبىيات نەزىرىيە - چىسى ليۇشى (465 - 531) ئوزىنىڭ «ۋېن شىن دىياۋلۇڭ» (文心雕龙) ناملىق

ئەسىرىدە ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ پائالىيەت جەريانى باشتىن - ئاخىر ئوبراز بىلەن بىرگە بولىدىغانلىقى توغرىسىدا توختىلىپ: «تەپەككۇرنىڭ ئىسسىللىكى ئوي بىلەن شەيئىنىڭ بىرلىشىپ كەتكەنلىكىدۇر»^①. دەپ كۆرسەتكەن. ليۇشى يەنە شەيئىلەردىكى ھادىسە بىلەن ماھىيەتنىڭ يازغۇچى سەنئەتكارلار مىڭسىدىكى ئوزئارا ئوزگىرىش - بىر بىرىگە يورۇشۇش جەريانى توغرىسىدا توختالغاندا، بۇ جەريان «شائىرلارنىڭ ئوخشىتىش، تەمسىل قىلىش... نەتىجىدە شەكىلنى كۆزىتىپ مەزمۇنىنى ئېلىش» جەريانىدۇر^②. دىگەن. ليۇشى، ئوب-رازلىق تەپەككۇرنىڭ پائالىيەت جەريانى باشتىن - ئاخىر ھىسسىيات جەھەتتىكى ھا-ياجان بىلەن بىرگە بولىدىغانلىق ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا: شائىرلار شېئىرى ھىس-سىياتنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن يازىدۇ^③.» دىگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

10 - ئەسىردە ئەبۇ نەسىر فارابى (870 - 950) مۇ ئوبرازلىق تەپەككۇر توغرىسىدا ئالاھىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن ئىدى. ئۇ ئوبراز چۈشەنچىسىنى 3 كە بولۇپ ئىزاھلىغان. «پەلسەپىلىك سوئاللار ۋە ئۇلارنىڭ جاۋاپلىرى» (ئەل ماسا - ئىلۇل پەلسەپە ۋە لاجەۋابەئەنھا) ناملىق ئەسىرىدە ئوبرازلارنىڭ ئوبېكىتتىن پەيدا بولۇش يوللىرى ھەققىدە كىشىلەرنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاپ بېرىپ: «ئوبېكىتتىن ئوبرازلارنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى 3 خىل. بىرى ئوبرازنىڭ سەزگۈندىرەك تەپەيدا بولۇشى، ئىككىنچىسى تەپەككۇردا پەيدا بولۇشى، ئۈچىنچىسى ئوبېكىتتە پەيدا بولۇشى»^④ دەپ كۆرسەتكەن.

ئۇ، بۇيەردە كىشىلەرنىڭ سەزگۈ ئەزالىرى بىلەن تاشقى نەرسىلەرنىڭ ئوز ئارا تەسىرى تۈپەيلى ئوبېكىت ئوبرازلارنىڭ سەزگۈ ئىدرەكتە پەيدا بولغان ئوبراز ئىزىلىرىنى نەزەردە تۇتقان.

فارابى ئوبرازلىق تەپەككۇرغا ياندىشىپ كېتىدىغان «ئوبرازلىق تەسەۋۈر» ئىبارىسىنى قوللانغاندىن تاشقىرى «شېئىرى مۇھاكىمە»، «پىكىر قىلغۇچى شائىر» ھەتتا «تەپەككۇر ئوبرازى» (مەۋقۇلات) قاتارلىق ئىبارىلارنى قوللانغان. فارابى يەنە «ئىنسان ئەقىل ۋە سەزگۈ ۋاستىسى بىلەن بىلىم ھاسىل قىلىدۇ، سەزگۈلەر ۋاستىسى بىلەن ھىسسىي ئوبرازلار بىلىۋېلىنىدۇ. ھىسسىي ئوبرازلار ياردىمى

① «ۋىن شىن دىياۋلۇڭ»، «ئوي - پىكىر» گە قاراڭ. (ئەدىبىيات - نەزىرىيە ئاساسلىرىد - دىن ئېلىندى)

② «ۋىن شىن دىياۋلۇڭ. ئوخشىتىش ۋە تەمسىل قىلىش» دىن

③ «ۋىن شىن دىياۋلۇڭ. ھىس تۇس» دىن.

④ خەيرۇللا يوق: «فارابى دەۋرى ۋە ئەلنەتى» 1975 - يىل روسچە نەشرى 251 - بەت ئا. مەقتىمىنىڭ «ئومۇمى ئىستىتىكا» دىن ئېلىندى

بىلەن تەپەككۈر ئوبرازلىرى (مەۋقۇلاتلار) ھاسىل بولدى، ① دىگەن.
16 - ئەسىردىكى ئىتالىيە پەيلاسوپى ھازۇن (1448 - 1538) شېرىيەت تە-
سەۋۋر ئىقتىدارغا يۈزلىنىدۇ، دىسە، نېمىس ئالىمى لېيپنىتس (1646 - 1716)
تەپەككۈرنى ئوبرازدىن خالى ۋە ئوبرازلىق تەپەككۈردىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە
بولگەن. ئۇ ئالدىنقىسىنى «كوز كورمەس ياكى بەلگە تەپەككۈرى» كېيىنكىسىنى
«ئوبرازلىق بىلىش» دەپ ئاتىغان. بائۇم گارتىن ئىستېتكا ئىلمىنى «گۈزەللىك
شەكلىدە تەپەككۈر قىلغۇچى سەنئەت» دىسە، گېگېل سەنئەتنى «ئىدىيە بىلەن
ئوبرازنىڭ ھەمچەھەتلىكى ۋە بىرلىكى» دەپ ئىزاھلىغان.

يۇقۇرقى پاكىتلاردىن ئوبرازلىق تەپەككۈر دىگەن بۇ ئۇقۇم ئۇزۇن تارىخىي
تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن كۆچۈرۈش ئارقىلىق بۈگۈنكى بىلىش سەۋىيىسىگە
ئېرىشكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

ئوبرازلىق تەپەككۈر دىگەن ئاتالغۇنى 19 - ئەسىر زۇس ئىنىقىلاۋنى دېمە-
كىراتلىرىدىن بېلىنىسكىي (1811 - 1848) - 1841 - يىلى يازغان «سەنئەت ئۇقۇمى» دىگەن
ماقالىسىدا رەسمىي ئىستېتكا ئاتالغۇ سۆزىدە ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە قول-
لاندى. بېلىنىسكىدىن كېيىن جۇڭگو ۋە چەتئەلنىڭ نۇرغۇن يازغۇچى - سەنئەتكار-
لىرى، پەيلاسوپلىرى ۋە ئوبزورچىلىرى ئوبرازلىق تەپەككۈر ۋە ئۇنىڭ خۇسۇ-
سىيەتلىرى توغرىسىدا ئۆزلىرىنىڭ كۆپلىگەن ئىلمىي قاراشلىرىنى ئوت-
تۇرىغا قويۇپ ئۇنى ئىستېتكىلىق بىلىش نۇقتىسىدىن تەتقىقاتقا ۋە
چوڭقۇر شەرھىلىدى. ئۇلارنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇق-
تىلارغا بىخىنجا قىلاش مۇمكىن:

1 - ئوبرازلىق تەپەككۈرنىڭ پائالىيەت جەريانى ھامان باشتىن - ئاخىر
ئوبرازدىن ئايرىلمايدۇ. يازغۇچى - سەنئەتكارلار رېئىيال تۇرمۇشنى بىرۋاستە
كۆزىتىشنى ۋە تۇرمۇشتىن ئالغان تەسىراتىنى، ھىسسىياتىنى باشلىنىش نۇقتىسى
قىلىپ، تەھلىل قىلىش، سېلىشتۇرۇش، بىخىنجا قىلاش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق
تېپكىشلىك ۋاسىتىلارنى قوللىنىپ، يارقىن ۋە تەسىرلىك بەدىئىي
ئوبرازلارنى يارىتىدۇ. مۇشۇنداق ئوبرازغا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ
تۇرمۇشقا نىسبەتەن چۈشەنچىسىنى ۋە باھاسىنى سىڭدۈرۈپ،
تۇرمۇشنىڭ مەلۇم تەرەپتىكى ماھىيەتلىك قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىدۇ، مانا
بۇ - مۇرەككەپ بولغان ئوبرازلىق تەپەككۈر جەريانىدۇر. بۇ جەرياندا يازغۇچى -
سەنئەتكارلار شەيئىلەرنىڭ شەكلىنى قىياپىتىنى چىقىرىپ تاشلىماستىن، بەلكى
بۇ مۇرەككەپ ۋە ئايرىم شەكلىنى قىياپەتلەرنى پىششىقلاش، ئۆزگەرتىش ئارقىلىق
① فارابى «لوگىكىلىق رىساللار» 1975 - يىلى، رۇسچە 531 - 538 - بەتلەر (ئابدۇشۇ-
كۈر مەمتىمىن «ئومۇمىي ئىستېتكا» دىن ئېلىندى).

ئىچكى باغلىنىشقا بەئى ماھىيەتكە ئىگە بولغان يېتىكى قىياپەتكە ئايلىنىدۇ، شۇنداق قىلىپ، شەكلەن قىياپەت (خاسلىق) بىلەن ئىچكى ماھىيەت (ئورتاقلىق) بىرلىككە كەلگەن ھەمدە، خاسلىق ئارقىلىق ئورتاقلىقنى ئىپادە قىلىدىغان جانلىق بەدى ئوبرازلارنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەلۇمكى، شەكلەن قىياپەت ئوبېكتىنىڭ تاشقى ئوبرازىنى كورسىتىدۇ. ئوبېكتىنىڭ تاشقى ئوبرازى خاسلىققا (ئىپادىسى) دۇئالىققا مەنسۇپ بولغان كونكرىت نەرسىدۇر؛ ئۇنىڭ مەزمۇنى بولسا ئوبېكتىنىڭ ماھىيىتىنى كورسىتىدۇ، ماھىيەت — ئورتاقلىققا مەنسۇپ بولغان ئابستراكت نەرسىدۇر. بۇ ئىككىسىنىڭ بىرلىكى بەدى ئوبرازىنىڭ ئايرىملىقى (خاسلىق) ئارقىلىق ئومۇمىيلىقنى (ئورتاقلىقنى) ئىپادىلەشتەك ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۈر پائالىيەت جەريانىدا ئاشتىن — ئاخىر ئوبراز بىلەن بىرگە بولىدۇ. دىگەنلىك ھەرگىزمۇ ئوبرازلىق تەپەككۈردا ئابستراكتلاشتۇرۇش بولمايدۇ، دىگەنلىك ئەمەس. بۇ ھەقتە ماكسىم گوركى: «ئوبرازلىق تەپەككۈردا ئوبراز ئارقىلىق پىكىر قىلىنىدۇ» دەپ كورسۇتۇپ يەنە بۇ خىل پىكىر قىلىش «مولچەر» ياكى «قىياس» قىلىشنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. «سېلىشتۇرۇش» ۋە «تەتقىق قىلىش» نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ھەمدە ئۇ «ئابستراكتلاشتۇرۇش ۋە كونكرىتلاشتۇرۇش قانۇنىيىتىگە بويسۇنىدۇ». «نۇرغۇنلىغان قەھرىمان شەخسلەرنىڭ ۋەكىللىك خاراكتىرىگە ئىگە توھپىلىرى ئابستراكتلاشتۇرۇلدى، ئايرىپ چىقىلىدۇ، ئاندىن كېيىن بۇ ئالاھىدىلىكلەر كونكرىتلاشتۇرۇلدى، — مەلۇم بىر قەھرىمان شەخسىگە مەركەزلەشتۈرۈلدى، ..... شۇنداق قىلىپ بەدى تىپ شەكىللىنىدۇ»^①، دەپ كورسەتكەن ئىدى. گوركىنىڭ يۇقۇرقى سۆزىدە، ئىنسانلارنىڭ بارلىق تەپەككۈر جەريانىلىرى ھامان كونكرىتلىقتىن ئابستراكتلىققا، ئابستراكتلىقتىن كونكرىتلىققا ئۆتۈش جەريانى ئىكەنلىكى، ئوبرازلىق تەپەككۈرمۇ ئەنە شۇ قانۇنىيەتكە بويسۇنىدىغانلىقى ئېنىق كورسىتىلگەن.

ئا. ئا. فادىيېف «دەلىللىك ماتېرىياللىرىم بىلەن قوراللانغان سەنئەتكارلاردىن بولۇشقا تىرىشايلى» دىگەن ماقالىسىدا، ئوبرازلىق تەپەككۈردا «ئوبراز ئارقىلىق پىكىر يۈرگۈزۈلدى»، شۇنداقلا بۇ خىل پىكىر يۈرگۈزۈشتە «شەكىللەر بىلەن ماھىيەتنىڭ چېنى، ئەھمىيىتى، خاراكتىرى — قىياپىتى چىڭ تۇتۇلىدۇ»، «ھادىسىلەر — ئىش ئۆزىنى كورسىتىش ئارقىلىق قانۇنىيەت ئېچىپ بېرىلىدۇ، ئايرىملىقنى كورسىتىش ئارقىلىق ئومۇمىيلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ، قىسمەنلىكنى كورسىتىش ئارقىلىق پۈتۈنلۈك ئېچىپ بېرىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تۈزمۇشنىڭ بىسۋاستى رېئاللىقتىن گويا تۈرمۇشنىڭ خىيالى مەنزىرىسى يارىتىلغاندەك بولىدۇ»^②، دەپ كورسىتىپ،

① م. گوركى «پىزنىقچىلىقنى قانداق ئۆگەنگەنلىكىم توغرىسىدا»، («ئەدەبىيات توغرىسىدا») خەنزۇچە نەشرى، 162 - بەت.

② «ئەدەبىيات نەزىرىيە ئاساسلىرى» 2 - قىسىم، ئۇيغۇرچە 33 - بەت.

بەزىلەرنىڭ «سەنئەت بىۋاسىتە سېزىم» دەيدىغان بىر تەرەپلىمىلىك قاراشلىرىغا رەددىيە بەردى.

دىمەك، ئوبرازلىق تەپەككۈرنىڭ مەھسۇلى بولغان ئوبراز كىشىلەرنىڭ تۈر-مۇش ئەمىلىيىتى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئىدرەك ئىزىنلىرىنىڭ (象表) ئىجادى تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئوزگەرتىلىشىدىن يارالغان يېڭى بەدىئى مەھسۇلات بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

2 - ئوبرازلىق تەپەككۈر تەسىرات ۋە ھىسسىيات تەرەپتىن قوزغىتىلغان ھەم كۈچەيتىلگەن بىر خىل بىلىش پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ يەنە ھىسسىياتنى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادە قىلىدىغان تەپەككۈر شەكلىدۇر. شۇڭا ئۇ باشتىن-ئاخىر ھىسسىيات جەھەتتىكى ھايان بىلەن بىرگە بولىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۈر جەرياننىڭ بىرىنچى قەدىمى سەنئەتكارلارنىڭ رىئالىيىتىنى بىۋاسىتە كۆزىتىشى، تەسىرلىنىشى ۋە ھىسسىياتتىن باشلىنىدۇ. چۈنكى ئەمىلىي تۇرمۇشقا مەلۇم ۋەقە ياكى ئادەملەر يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ روھىي كەيپىياتىغا تەسىر قىلىدۇ، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت ھەۋىسىنى قوزغايدۇ، تۇرمۇشنى ئىنچىكىلەپ كۆزىتىشكە ھەيدەكچى بولىدۇ. بۇ جەرياندا كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى، پائالىيەتلىرىنى، خۇسۇسىيەتلىرىنى ھەتتا ئىچكى دۇنياسىنى تەدرىجى چۈشىنىدۇ، ئۇلار ياشىغان تەبىئى ۋە ئىجتىمائىي شارائىت بىلەن تونۇشىدۇ، شۇنداق قىلىپ دەسلەپكى ماتىرىياللارغا ئىگە بولىدۇ. يۇقۇرقىدەك تەسىراتقا ۋە ھىسسىياتقا ئىگە بولۇش - جانلىق ھەم يارقىن بەدىئى ئوبراز يارىتىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى.

مەلۇمكى ھەقىقىي ھىسسىيات ئەقىل - پاراسەتنى ئاساس قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئەقىل - پاراسەتنى كۈچەيتىدۇ. ھىسسىيات بىلەن ئەقىل - پاراسەت، ھەر ئىككىسى بىلىش جەريانىغا مەنسۇپ بولغاچقا، ئۇلارنى بىر بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ، بولۇپمۇ لېرىكىلىق ئەسەرلەردە ئاساسەن ھىسسىيات ۋە خاراكتىر ئىپادىلىنىدۇ، ئۇ بىر تەرەپتىن رىئالىيىتنىڭ ئىنكاسى، يەنە بىر تەرەپتىن رىئالىيىتىغا بېرىلگەن باھا بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۈردا ھىسسىيات كۈچلۈك ۋە مول بولمىسا يارىتىلغان ئەسەر جانسىز بولۇپ، كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلالمايدۇ. پروزا ۋە دراما ئەسەرلىرىدە پېرسۇناژلار ئوبرازىنى سۈرەتلەش ئاساس قىلىنغاچقا ئاپتورنىڭ ھىسسىياتى تەسۋىرلىگەن ئوبېكتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۈر داۋامىدا يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ ئىرادىسى، ھىسسىياتى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلىشىدۇ، ئوبرازلارنىڭ پائالىيىتىگە ئۇلارنىڭ مۇھەببەت ۋە نەپرىتى سېڭىپ بارىدۇ. تەبىئى پەنلەر ئۈستىدە لوگىكىلىق تەپەككۈر يۈرگۈزگەندە گەرچە ئاساسىي جەھەتتىن ھىچقانداق ئىستىتىك ھىسسىيات پەيدا بولمىسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي پەنلەر ئۈستىدە لوگىكىلىق تەپەككۈر يۈرگۈز-

گەندە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ھىسسىيات پەيدا بولىدۇ. لوگىكىلىق تەپەككۈر جەريانىدا پەيدا بولغان بۇخىل ھىسسىيات مۇھاكىمە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ؛ ئوبرازلىق تەپەككۈر جەريانىدا پەيدا بولغان ھىسسىيات بولسا ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ، ئۇلارنىڭ روشەن ھالدا پەرقلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۈر جەريانىدىكى ھىسسىياتنى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئېنىق سېزىۋالغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تالانتلىق شائىرى ئابدۇرېھىم نىزارى (1770 - 1840) نىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانىدىكى مۇنۇ پارچىدا:

ئىدىن لالە باغرى ئىرور بۇنچە خۇن،
ئانى غەمكىن ئەتتى پەلەك ۋاژگۇن...
...كورۇڭ كىم بىھىنىڭ يۈزى بولدى زەرد،
پەلەك گەردىشىن يۈزى بولدى گەرد...
...چىكەر چوغىز ۋەيرانلەردە سادا،
كى غەم نەيلىدىن ئول ئەمەستۇر جۇدا...
...ئىدىن ئەرسلاننىڭ ئىرور جىسمى داغ،
ستەمگەر زاماندىن ئەمەس كوڭلى ساغ.

تەبىئەت دۇنياسىدىكى لالە، بىھى، چوغىز (ھوقۇش)، ئارسلان قاتارلىقلارنى ئادەملەشتۈرۈش ئارقىلىق يارىتىلغان بۇ كورۇنۇشتىن ئاپتورنىڭ ئازاپ - ئوقۇبەت ۋە قايغۇ - ھەسرەتلىك ھىسسىياتىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

كەلدى نورۇز، كۈلدى غۇنچە، كوڭۇل ياپىردى،
گۈل ئىشىقىدا خەندان ئۇرۇپ بولبۇل سايرىدى.

(ئىمىن تۇرسۇن)

مانا بۇ مىسرالاردىن ئاپتورنىڭ شات - خوراملىق ۋە ئارامبەخشلىك ھىسسىياتىنى چۈشىنىش قىيىن ئەمەس.

دېمەك، ھىسسىيات پەقەت بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق گەۋدىلەنسە، بەدىئى ئوبراز بولسا ئوبېكتىپ رىئالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ھىسسىياتتىن ھاسىل بولىدۇ، ئەمىلىي تەجرىبىدىن قارىغاندا، يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ ھىسسىياتى كۆنكىرت شەيئىدىن كېلىدۇ، ھىسسىيات قوزغالغاندىن كېيىن يەنە كۆنكىرت شەيئىگە سىڭدۈرۈلىدۇ. مانا بۇ ئوبرازلىق تەپەككۈر كۈرنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتىدۇر. كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسى بىلەن ئۇنىڭ ھىسسىياتىنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ئىدىيە ئومۇمەن ئومۇمىلىققا، ئابىستىراكتلىققا ئىگە

بولسا، ھىسسىيات، كوپىنچە ئايرىملىققا ۋە كونكرىتلىققا ئىگە بولىدۇ.

3 - ئوبرازلىق تەپەككۈر چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ ماس ھالدىكى بىرلىگىنى نامايان قىلىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدىكى بەدىئىي ئوبراز-لار ئېچىپ بەرگەن چىنلىق ئەمىلىي تۇرمۇشنىڭ مېخانىك ھالدىكى كوچۇرولمە نۇسخىسى بولماستىن، بەلكى مۇئەييەن ئىستېتىك غايىنىڭ ئاكتىپ تۇردىكى قايتا ئىپادىلىنىشىدۇر. شۇڭا، ئۇ، ئەمىلىي تۇرمۇشتىن كەلسىمۇ، لېكىن تۇرمۇشتىن ئۇس-تۇن تۇرىدۇ. چۈنكى بەدىئىي گۈزەللىك تۇرمۇش گۈزەللىگىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن ئىپادىسى. يۈكسەك بەدىئىي گۈزەللىكنى ئۆزىدە كونكرىت ئىپادى-لىگۈچى بەدىئىي ئوبراز - ئوبرازلىق تەپەككۈرنىڭ نەتىجىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنىڭ ئىستېتىك مەنىگە ئىگە بىر خىل تەپەككۈر شەكلى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھەقىقىي ئەدەبىيات - سەنئەت، چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكتىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى بولۇشى كېرەك. چىنلىق تۇپ ئاساس، پە-قەت چىن نەرسىلەرلا ياخشى نەرسە بولىدۇ پەقەت چىن ۋە ياخشى نەرسىلەرلا گۈزەل نەرسە بولىدۇ. پەقەت چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكتىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتنىڭ ماس ھالدىكى بىرلىگىلا ئاندىن ھەقىقىي ئەدەبىيات - سەنئەت ھىساپلىنىدۇ، فرانسىيىنىڭ مەشھۇر سەنئەت نەزىرىيىچىسى ۋە دىراماتورگى دېنى-ددرو (1713 - 1784) نىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا: «چىنلىق، ياخشىلىق (ئېزگۈ-لۈك) ۋە گۈزەللىك ئوز ئازا چىڭ بىرلەشكەندۇر. چىنلىق بىلەن ياخشىلىققا يەنە بىر خىل كەمدىن - كەم ئۇچرايدىغان پارلاق - نۇرلۇق كورۇنۇش قوشۇلسا، چىنلىق بىلەن ياخشىلىق گۈزەللىككە ئايلىنىدۇ»^①. بۇ يەردە ئېيتىلغان «كەمدىن - كەم ئۇچرايدىغان پارلاق - نۇرلۇق كورۇنۇش» چىنلىق بىلەن ياخشىلىقنىڭ ھىسسىي گەۋدىلىنىشى بولۇپ، ئۇ بەدىئىي ئوبراز يەنى تۇرمۇش كارتىنىسىدىن ئىبارەت.

يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ ئىستېتىك پائالىيىتى يالغۇز ئەسەردە يارىتىل-غان بەدىئىي ئوبرازغا باھا بېرىش ۋە ئۇنىڭدىن لەززەتلىنىش بىلەنلا چەكلەنمەي-دۇ، بەلكى ئۇ، پۈتكۈل ئوبرازلىق تەپەككۈر جەريانىدىكى بارلىق پائالىيەتلەرگە تەسىر كورسىتىپ، ئۇنۇملۇك رول ئوينايدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ تەپەككۈر پائالىيىتىدە ئايستراكت-لاشتۇرۇش ئىقتىدارىمۇ، كونكرىتلاشتۇرۇش ئىقتىدارىمۇ بولىدۇ، يەنى ھادىسىدىن ماھىيەتكە ئوتۇشمۇ، ماھىيەتنى ھادىسە ھالىتى بويىچە ئىجادى-زەۋىشتە قايتا گەۋدىلەندۈرۈشمۇ بولىدۇ. دېمەك، تەپەككۈر پائالى-

① «رەسسامچىلىق توغرىسىدا»، «ئەدەبىيات - سەنئەت نەزىرىيىسىگە تەرجىمەلەر مەجمۇ-

ئەسى» خەنزۇچە نەشرى، 1958 - يىل، 4 - سان 212 - بەت.

يېتىنىڭ ئابىستراكتلاشتۇرۇش ئىقتىسادى بىلەن كىيىنكى تىللاشتۇرۇش ئىقتىسادىدىن ئىبارەت زىددىيەتلىك ئىككى تەرەپنىڭ تەپەككۈر جەريانىدىكى ئورنى ئوخشاش بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن لوگىكىلىق تەپەككۈر قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۈر — قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقى كېلىپ چىققان. مۇبادا تەپەككۈرنىڭ ئابىستراكتلاشتۇرۇش ئىقتىسادى تەپەككۈر پائالىيىتىدە يېتەكچى رول ئوينىسا، ئۇچاغدا لوگىكىلىق تەپەككۈر ئۇسۇلى كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر تەپەككۈرنىڭ كىيىنكى تىللاشتۇرۇش ئىقتىسادى تەپەككۈر پائالىيىتىدە يېتەكچى رول ئوينىسا، ئۇھالدا ئوبرازلىق تەپەككۈر ئۇسۇلى كېلىپ چىقىدۇ. كىشىلەرنىڭ قايسى خىل تەپەككۈر ئۇسۇلىنى قوللىنىشى، ئۇلارنىڭ تەپەككۈر قىلىش مەقسىدى، ھاسىل قىلماقچى بولغان نەتىجىسى، دۇنيانى تونۇش ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىش ئېھتىياجى ۋە باشقا بىر قاتار مەسىلىلەرگە باغلىق بولىدۇ.

مەيلى لوگىكىلىق تەپەككۈر بولسۇن ياكى ئوبرازلىق تەپەككۈر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئەقلىي بىلىش پائالىيىتىگە مەنسۇپ بولۇپ، شەيئىلەر-نىڭ ماھىيىتىنى ۋە قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ. مانا بۇ لوگىكىلىق تەپەككۈر بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۈر ئوتتۇرىسىدا بىرلىكنىڭ بارلىغىنى كۆرسىتىدۇ. ۋاھالەنكى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىكنى ئېتىراپ قىلغانلىق ھەرگىزمۇ يازغۇچى-سەنئەتكارلارغا لوگىكىلىق تەپەككۈرنى ئوبرازلىق تەپەككۈرنىڭ ئورنىغا دەسسە تىش ئارقىلىق ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغانلىق ئەمەس. شۇنداقلا يەنە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشىماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويغانلىق ھەر-گىزمۇ لوگىكىلىق تەپەككۈر بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۈر ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىك مۇناسىۋەتنى ئىنكار قىلغانلىق ئەمەس. بۇنىڭدىكى مەقسەت — ئىنسان تەپەككۈر پائالىيىتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى كىشىلەرنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇر بىلىۋېلىشىغا ياردەم بېرىش ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدە، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەر-لىرىنى پەلسەپە كونسىپىيىسى قىلىپ قويۇشتىن ساقلىنىشقا مەسلىھەت بېرىشتىن ئىبارەت.

يەر ئاستىدىن چىققان نۇر گەرچە ئىنتايىن ئاز بولسىمۇ، ئەمما ئۇ-نىڭ مەنبەئى ھەر ھالدا پۈتمەس - تۈگىمەستۇر؛ ئۇ كەل-گۈسىگىچە يەر يۈزىنىڭ مەنزىرىسىنى تامامەن ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. بۇ نۇر بىلەن يالقۇن يەرنىڭ مەركىزىي قىسمىدىن ئۇرغۇپ چىققىچە قانچىلىغان توسالغۇلاردىن ئۆتىدۇ، ئوز يولىنى ئىزلەيدۇ، ئوز كۈچىنى تاۋلايدۇ.

چۈي چيۈبەي —

بالمالار تەربىيىسى ۋە بالمالار ئەدبىياتى

تۇرسۇن قۇربان

1

بالمالار ئەدبىياتى بالمالار تۇرمۇشىنى ئاساسىي مەنبە قىلىپ يارىتىلىدىغان، مەخسۇس ھەر خىل ياشتىكى بالمالارغا بېغىشلانغان ئەدبىيات بولۇپ، بالمالار تەربىيە ۋاستىلىرى ئىچىدە ئوبېكتى ئەڭ كەڭ، تارقىلىشى تېز، ئومۇملىشىش دائىرىسى كەڭ، زوقلانغۇچىلىرى ئىنتايىن كۆپ، ئۇنۇمى زور بولغان بىر خىل ئالاھىدە ئەدبىي تەركىپ.

بالمالار ئەدبىياتى ئەۋلاتلارنى تەربىيەلەشنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىستىراتېگىيىلىك رولى ۋە ئەھمىيىتى چوڭ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ رولىنى باشقا تەربىيە ۋاستىلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئالاھىدە دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭا بىر مىللەتتە بالمالار ئەدبىياتىنىڭ روناق تېپىشى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ، بولۇپمۇ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى.

ئېلىمىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك سوتسىيالىستىك بالمالار ئەدبىياتى — سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ بىر مۇھىم ماتېرىيالى. ئۇ ھەر مىللەت بالمىلىرىنى ئىككى بۈيۈك مەدەنىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى ۋە قوغدىغۇچىلىرى قىلىپ تەربىيەلەشتە بىر ئۇنۇملۇك ۋاستە. شۇڭا ئۇنىڭغا پۈتكۈل جەمئىيەت بىردەك كۆڭۈل بۆلۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئەپسۇسكى، كىشىلەرنىڭ بۇنداق بىر مۇھىم ئىشقا نىسبەتەن تونۇشى يېتەرسىز. شۇڭا، بالمالار ئەدبىياتىنىڭ تەرەققىيات ۋەزىيىتى ئومۇمىي تەرەققىيات ۋەزىيىتىگە يېتىشەلمەي كەلمەكتە. بۇ ئويلىنىشقا تېگىشلىك بىر جىددى مەسىلە، ئەلۋەتتە.

2

ماركسىزىم-لېنىنىزىم شۇنداق قارايدۇكى، ھەممە ئائىلە، پۈتكۈل جەمئىيەت، ھەممە مەكتەپ دىگۈدەك بالمالار تەربىيىسىگە كۆڭۈل بۆلۈشى، ئۇنى بىر ئىستىراتې-

تېگىيىلىك مۇھىم خىزمەت دەپ تونۇپ ئىششىكى كېرەك. چۈنكى، كېيىنكى ئەۋلادلارنى ئەقلىمى، ئەخلاقىي ۋە جىسمانى تەرەپلەردىن تەكشۈرۈپ چىقىشقا تەربىيەلەش بىر ئۇلۇغ ئىش. بىر ئائىلىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئىش ئۇ ئائىلىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. ئەگەر بىر ئائىلە ھەممە ئىشتا ئۆز بالىلىرىنىڭ تەربىيىسىنى كۆزدە تۇتسا، بالىلىرىغا توغرا تەربىيە بەرسە، مۇقەررەركى، ئۇنداق ئائىلە گۈللەپ - ياشنايدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئەگەر ئائىلىدە بالىلار تەربىيىسىگە كۆڭۈل بۆلمىسە، ئۇنداق ئائىلە ھەرخىل ئېچىنىشلىق ھادىسىلەردىن خالىي بولالمايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مائارىپچىسى ۋ. يوسىپسكىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلىنىپ ئېيتقاندا، ئەگەر بىر ئائىلىدە ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتكە ئىشەنمەسلىك، كۆز ئالدىدىكى خوشاللىقتىنلا ئويلاش، شەخسى مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن قاراملىق قىلىش، تۇرمۇشتا تامامەن زورلۇق - زومبۇلۇققا تايىنىشتىن ئىبارەت 4 ئىللەت ① بولسا، ئۇ ئائىلە پەرزەنتلىرى ئىچىدە جىنايەت يولىغا ماڭدىغانلار كۆپ بولىدۇ. چۈنكى، بۇ خىل ئىللەتتىكى ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ ئۆزىدە يۇقۇرقى 4 مەرەز بولغىنى ئۇچۇن، ئۇلار ئۆز پەرزەنتلىرىنى شۇ بويىچە تەربىيەلەيدۇ. نەتىجىدە، بۇ خىل ئائىلىنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ، ئاقىۋەت پۈتكۈل ئائىلىمۇ بەربات بولىدۇ.

بالىلار تەربىيىسى يالغۇز ھەر بىر ئائىلىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك زور ئىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە پۈتۈن دولەتنىڭ، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ، پۈتۈن مىللەتنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك ناھايىتى چوڭ ئىش. بولۇپمۇ، بىر مىللەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ نامىنىڭ مەڭگۈ پارلاپ تۇرۇشى ياكى ئوچۇپ قېلىشى، ئۇنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنىڭ داۋاملىشىپ كۈللىنىشى ياكى باشقىلار تەرىپىدىن ئاياق - ئاستى قىلىنىپ ۋەيران بولۇشى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تىل، زېمىن، ئىقتىساد، ئورپ - ئادەت، پىسخىك ئۇزۇلۇش ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ياكى يوقىلىپ كېتىشى، شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىنىڭ كەلگۈسى ۋارىسچىلىرىنى قانداق تەرىقىدە تەربىيەلەشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر بىر مىللەت ئۆز ئەۋلادلىرىنى تەربىيەلەشكە كۆڭۈل بۆلمەيدىكەن، بۇ ئىشنى جىددى تونۇمايدىكەن، ئۇ ئاقىۋەت ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ مەدەنىيىتى ئىگىسىز قېلىپ، تالان - تاراجقا ئۇچىرايدۇ. گەرچە بىر مىللەت يۈكسەك ماددى مەدەنىيەت ۋە يۈكسەك مەنىۋى مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر ئۇ مىراسخورلىرىنى تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بەرمىسە، ئۇنىڭ بارلىق مەدەنىيىتى ئاخىرى پاچەلىك ھالدا يىمىرىلىپ كېتىدۇ. ئۇلۇغ پۇرولپتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركى بالىلار تەربىيىسىگە، بالىلار ئوقۇش قوراللىرىغا كۆڭۈل بۆلمەيدىغان كىشىلەرنى «مەسئۇلىيەتسىز كىشىلەر» دەپ قاتتىق تەنقىتلىگەن ئىدى ②. گوركىنىڭ بۇ ئورۇنلۇق تەنقىدى ھېلىمۇ ئۆزىنىڭ رىيال ئەھمىيىتىنى يوقاتقىنى

يوق. چۈنكى، شۇنى كۆرۈش كېرەككى، بىزنىڭ جەمئىيەتىمىزدەمۇ بىر مۇنچە كىشىلەر كەلگۈسى ئەۋلاتلارنى تەربىيەلەش، ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىدىن ئىبارەت بۇ جەددى مەسىلىگە بىپەرۋالىق ۋە مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. بۇ خىل مەسئۇلىيەتسىزلىك — ئاھالىنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمى ئالدىدىكى مەسئۇلىيەتسىزلىك، دولەتنىڭ، مىللەتنىڭ تەقدىرى بىلەن ئوينىشىدىغان مەسئۇلىيەتسىزلىكتۇر. بۇ خىل مەسئۇلىيەتسىزلىك ئادەتتىكىچە بىر تونۇش مەسىلىسىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى تارىخ ئالدىدىكى ئېغىر جاۋاپكارلىقتۇر. دەرۋەقە، بالىلارنى تەربىيەلەشتە ئۇلارغا ئەدەبىي ئەسەرلەر يارىتىپ بېرىشتە ئالدى بىلەن ئۇلارغا نىسبەتەن قىزغىن مۇھەببەت، ئاندىن مول بىلىم (بۇ بالىلار تۇرمۇش بىلىمى ۋە كەسپىي بىلىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولماي مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئىككى سۈپەت — تەربىيەلىنگۈچىلەر (بالىلار ئەدەبىياتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارمۇ تەربىيەلىنگۈچىلەر ھىساپلىنىدۇ) ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئەقەللى سۈپەتلەردۇر. شۇنداقلا، بۇ ئىككى تەرەپ ئالدىنقى شەرتتۇر. بۇ خىل شەرتكە ئىگە بولمىغان كىشىلەر بالىلارغا قوپاللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنىڭ گۈدەك قەلبىدە نەپرەتلىنىش تۇيغۇسىنى پەيدا قىلىدۇ. «بالىلار، دىگەن ئىدى ماكىسىم گوركىي، يېڭى دۇنياغا ئۇچۇر-ئاساس سالغان ئاتا-ئانىلىرىغا قارىغاندا مەدەنىيەتلىككە ۋە ئاكتىپراق بولۇشى كېرەك»^③. گوركىينىڭ مۇندىن 50 يىل مۇقەددەم ئېيتقان بۇ سۆزى ھىلمۇ بىر پاكىت ۋە ھەقىقەت. ھەقىقەتەن بالىلار ئاتا-ئانىلىرىغا قارىغاندا، كەلگۈسىدە مەدەنىيەتلىككە رەك ياشاشنى خالايدۇ. ئۇلار ھازىردىن باشلاپ مەدەنىي ۋە ئاكتىپ بولۇپ ئوسۇشى لازىم. شۇڭا، ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىنى بوغدىغان ھەر خىل ئەنئەنىۋى روھىي كىشەنلەرنى پاچاقلاش مەيلى ھازىرقى تەرەققىيات، مەيلى كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنى بىلىش ۋە ئەستە تۇتۇش كېرەككى: «...بىزنىڭ بالىلىرىمىز پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارىياتىنىڭ يەنىمۇ ئاكتىپراق يولباشچىلىرى بولۇپ تەربىيەلىنىشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز بالىلارنى كىچىك ياشتىن باشلاپ كونا ھايات كونسېرۋاتىزمغا قارشى، قېتىپ قالغان مىشچان مۇھىتى تەسىرىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن زورۇر بولغان بىلىم كۈچى بىلەن قوراللاندىرۇشقا مەجبۇرمىز»^④.

بىز م. گوركىينىڭ «ئەدەبىيات — بالىلارغا» دىگەن ئۆلمەس ئەسىرىنى ئوقۇساق، بالىلىرىمىز ئالدىدا يۇقۇرى مەجبۇرىيەتنى ئۈستىمىزگە ئالغانلىقىمىزنى چوڭقۇر ھىس قىلىمىز. گوركىينىڭ يۇقۇرقى بىر جۈملە ھىكمەتلىك سۆزىدىن شۇنى ئونۇپ يېتىشىمىزكى، بالىلارنى مول بىلىم كۈچى بىلەن قوراللاندىرۇش — چوڭلارنىڭ مۇقەددەس بۇرچى. بىلىم — يېڭىلىمەس كۈچتۇر. بىلىم — جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ روھىي ئاساسى. ئۇ ئادەم تەربىيىدىن ئىگەللەنگەندىن كېيىن قۇدرەتلىك

ماددى ۋە مەنىۋى كۈچكە ئايلىنىدۇ. ئۇ ماددى ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا غايەت زور رول ئوينايدۇ. شۇڭا، كىشىلەر ئىجتىمائى تەرەققىياتىنى قولغا كەلتۈرۈشتە بىرىنچىدىن، ئىجتىمائى كۈچكە ئايناسا، ئىككىنچىدىن، بىلىمگە تايىنىدۇ. بۇندىن 900 يىل بۇرۇنلا، ئۇلۇغ ئۇيغۇر مۇتەپەككۈرى، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىمنىڭ دولەت، خەلق، ئائىلە ھاياتىدىكى رولىنى تونۇپ يەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىلىملىك بولۇش — دولەت ۋە خەلقنى ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ تەييارلىشىغا تېگىشلىك ئەڭ ئالدىنقى شەرتتۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، كىشىنىڭ بىلىملىك بولۇشى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇنى بەختلىك تۇرمۇشقا ئېلىپ كېلىدۇ. ھەقىقەتەن ئىجتىمائى ئىنقىلاپتىن باشقا، بىلىمۇ بەخت كەلتۈرگۈچى مەنبە ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇ كىشىلەرنى تىرىشىپ ئۇگىنىپ بىلىم ئىگەللەشكە دەۋەت قىلغان ئىدى. مېنىڭچە: بىر كىشىنىڭ ئەدەپ — ئەخلاقلىق، ياخشى خۇلقلۇق، ئابرويلىق بولۇشىدا، ئۇنىڭ بىلىمىنىڭ مول ۋە چوڭقۇر بولۇشى چوڭ رول ئوينايدۇ. ئەمەلىيەتتە بىلىملىك كىشىلەر ئەخلاقلىق، كەم سوز، مېھرىۋان كېلىدۇ.

بىلىملىك كۈچى بىلەن قوراللاندىرۇپ، ئۇلارنى ئىككى بۈيۈك مەدەنىيەت يەتتىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن قىلىپ يېتىلدۈرۈشتە مائارىپنىڭ رولى چوڭ ۋە ئاساس. لېكىن، بۇ مەقسەتكە يېتىشتە يالغۇز مائارىپتىلا تايىنىش بىلەن كۇپايە قىلمايدۇ. يەنە بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ رولىنى ئاددى ۋە كىچىك چاغلاردا بولمايدۇ. چۈنكى، بالىلار ئوقۇشلۇقلىرى، بالىلار ئەدەبىي — ئەسەرلىرى غايەت چوڭ «تولۇقلاش» رولىنى ئويناپ، بالىلارنىڭ بىلىم — پەننىڭ ئىشىگىنى ئېچىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ياخشى شى تۈزۈلگەن بالىلار ئوقۇشلۇقلىرى، بالىلار ئەدەبىي ئەسەرلىرى بالىلارنىڭ تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى، تارىخ بىلىمىنى، ئىتىل بىلىمىنى، ۋە تۇرمۇش بىلىملىرىنى ئىگەللىشىدە، ئۇلاردا سىناغلام، يېقىملىق، گۈزەل خاراكتىر نۇرغۇزۇشتا، ئىستىتىك غايە تىكلەشتە، ئۇلارنىڭ ئۆز ئەتراپىنى ئۇزاپ تۇرغان جەمىيەتنى، تەبىئەتنى تونۇش ۋە ئۇلارنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنى يۇقۇرى كۈتىرىشتە ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. ئۇ خىل كىتاپلار ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ئەبىدى ياخشى دوستى بولۇپ قالىدۇ. ئاندىن سۇننىڭ بالىلار چۈچەكلىرىنىڭ ھەر قايسى ئەللەر بالىلىرى ئىچىدە ئۈچمەس تەسىر قوزغاپ، بالىلارنىڭ سۇيۇملۇك دوستىغا ئايلىنىپ قېلىشىمۇ دەل بۇ چۈچەكلەرنىڭ ئاكتىپ رولىدىن بولغان.

مەلۇمكى، بالىلار ئەدەبىياتى، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىدا مائارىپتىن ۋە چوڭلار ئەدەبىياتىدىن كېيىن يەيدى بولغان (بۇ يەردە سوز يېزىق ھالىتىدىكى بالىلار ئەدەبىياتى ھەققىدە كېلىپتۇر) بولغان. بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىنى مائارىپ تەرەققىياتى

تىنىڭ جىددى تەقەزاسىغا زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. شۇڭا، مۇ-
نەۋۋەر بالىلار ئەدەبىياتى روشەن ئىلمىي خاراكتىرگە ئىگە بولۇشتىن سىرت، يەنە
روشەن پىداگوگىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، بالىلار روھى-
نىڭ ئىنژېنېرلىرى بولغان بالىلار يازغۇچى - سەنئەتكارلىرىنى بىر ياخشى پىدا-
گوگ دەپ ئېيتالايمىز. بىز «پىداگوگىكىلىق پونىما» دىگەن كىتاپنى ئوقۇغىنىمىز-
دا، ئۇنىڭ يازغۇچىسى ماكارىنكوونىڭ يۇقۇرى بەدى تالانتىغا قايىل بولىمىز، شۇن-
داقلا، ئۇنىڭ يۇقۇرى پىداگوگىكىلىق تالانتىغىمۇ قايىل بولىمىز.

ئومۇمەن، ياخشى يېزىلغان بالىلار ئەدەبىي كىتاپلىرى بالىلارنى مول بول-
غان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەن بىلىملىرى، تۇرمۇش بىلىملىرى بىلەن تەمىنلەپ،
ئۇلارنىڭ دۇنيانى بىلىش، دۇنيانى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنىڭ ئوسۇشىگە ياردەم
كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ پۈتكۈل بالىلار تەربىيىسى ۋاسىتىلىرى
ئىچىدە تۇتقان ئورنى چوڭ ۋە مۇھىم. خۇددى ئا. م. گوركىي ئېيتقاندا: «بالىلار
ئەدەبىياتىنىڭ ھەممە زورۇرىيەتلىرىنى ساناپ تۈگىتىپ بولمايدۇ»^⑤. ئۇلۇغ ئەج-
داتلار بالىلار ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىنى چوڭ ئىش دەپ قاراپ، ئۇنى بىر جىددى
ئىش قاتارىدا تۇتقان ئىدى. رۇسىيەنىڭ ئۇلۇغ ئەدەبىي تەنقىت شۇناسى بېلىنسىكى
(1811 — 1848) مانا شۇنداق قارىغان ئىدى. ئۇ 1830 - يىللاردا يازغان بىر ماقا-
لىسىدا بالىلار ئوقۇشلۇقلىرى ۋە بالىلار ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى يېزىش، تۈزۈش،
نەشر قىلىش خىزمىتىنى «كىچىك ئىش» دەپ قاراپ، ئۇنىڭ بىلەن كارى بولمايدى-
غان يازغۇچىلارنى قاتتىق تەنقىتلىگەن ئىدى. ئۇ بۇنداق كارى بولماسلىقىنى رۇس-
يىنىڭ كەلگۈسى ئالدىدا، رۇسىيە بالىلىرى ئالدىدا ئۆتكۈزگەن زور جىنايى
قىلىمىش دەپ قارىدى. شۇڭا، بېلىنسىكى بۇ خىل يامان ھالەتنى ئۆزگەرتىپ، يا-
لىلار ئەدەبىياتىنى چوڭ ئىش دەپ تونۇشنى ۋە ئۇنى مۇھىم خىزمەتلەر قاتارىدا
ئىشلەشنى، يەنى بىرىنچىدىن، رۇس يازغۇچىلىرىدىن بالىلار ئۈچۈن كىتاپلار يېزىپ
بېرىشىنى، ئىككىنچىدىن، رۇس كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى بالىلار ئەدەبىياتى يا-
دىكارلىقلىرىنى قېزىپ، رەتلەپ، نەشر قىلىپ بالىلارغا تونۇشتۇرۇپ تۇرۇشنى،
ئۈچىنچى تەرەپتىن، چەتئەللەرنىڭ، بولۇپمۇ، ياۋروپانىڭ بالىلار ئەدەبىياتى ئە-
سەرلىرىنى تەرجىمە - نەشر قىلىپ بالىلارغا تونۇشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان ئىدى.
بېلىنسىكى بالىلار ئۈچۈن يېزىلغان كىتاپلارنىڭ چوقۇم مائارىپ تەربىيىسى ماتى-
رىياللىرى تىزىملىگىگە ئېلىنىشىنىڭ، بالىلارغا ئائىت كىتاپلارنىڭ پۈتكۈل كىتاپلار
ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللىشىنىڭ زورۇرلىقىنى كۆپ قېتىم تەكىتلىگەن ئىدى.
چۈنكى، بېلىنسىكىنىڭ قارىشىچە، «كىتاپ دەۋرنىڭ جېنى ۋە روھى. بارلىق ئادەم،
مەيلى ئۇ قېرى بولسۇن، ياش بولسۇن، مەيلى بالا بولسۇن، مەيلى شوھردىلىك بولسۇن
ياكى ئاددى بولسۇن، كىتاپتىن ئايرىلالمايدۇ. بالىلار تېخىمۇ شۇنداق، ئەلۋەتتە»^⑥.

چۈنكى، ئىنساننىڭ بالىلىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق ۋە قېرىلىق دەۋرلىرى ئىچىدە، بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرلىرى كېيىنكى دەۋرلەر ئۈچۈن ئاساس قۇرىدىغان ھالقىلىق دەۋر ھېساپلىنىدۇ. ئىنساننىڭ ئۆزىنى توختىتىپ، قابىلىيەت، ئىستىداتنى جازى قىلىپ، ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىشى، ئۇنىڭ بالىلىق دەۋرىدە ياخشى تەربىيىلىنىپ، ياخشى ئادەتلەرگە كۈنۈشىگە، ياشلىق دەۋرىدە ياخشى ئۆگىنىپ، ئۆزىنى چىنىقتۇرۇپ مەلۇم كەسىپنىڭ ئەھلى بولۇش ئۈچۈن ياخشى تەييارلىنىشىغا باغلىق. بولۇپمۇ، بالىلىق دەۋرىدە بالىلارنى بېرىلىپ كىتاپ ئوقۇشقا، ئادەتلەندۈرۈش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا، بالىلار ئۈچۈن كېرەكلىك ئوقۇشلۇقلارنى تۈزۈش، بۇلارنىڭ ياش ئالاھىدىلىكىگە لايىقلاشقان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئىجتات قىلىش، نەشر قىلىش، تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم خىزمەت.

ۋاھالەنكى، بالىلار ئوقۇشلۇقلىرىنى تۈزۈپ نەشر قىلىش، بالىلار ئەدەبىي كىتابلىرىنى ئىجتات قىلىش، تەرجىمە قىلىش تېخىچە بىرىنچى قول پىتىلاندىن سىرت تۇرماقتا. شۇڭا، بالىلار ئوقۇشلۇقلىرى، بالىلار ئەدەبىياتى پۈتكۈل تەربىيە ۋاسىتىلىرى ئىچىدە ئىنتايىن «كەمبەغەل تەركىپ». بولۇپمۇ، بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا بالىلار ئەدەبىياتى تېخىمۇ بىر «كەمبەغەل تەركىپ». مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇيغۇر بالىلار ئەدەبىياتى خېلى كۆپ زانىر، تۈرلەر بويىچە كىشىنى ئېچىندۇردۇ. بۇ «كەمبەغەل تەركىپ» مەزمۇنىنىڭ نامرات ئىكەنلىكى، تېماتىك شەكىللىرىنىڭ رەڭدار ئەمەسلىكى، زانىر - تۈرلىرىنىڭ تار دائىرىدە ئىكەنلىكى، بەدىئىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىقى، ئۆزىدە بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت ۋە ياش ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقى، مائارىپ ۋە ئىلمىي قىممىتىنىڭ تىزىۋەنلىكى، ھىكايە قۇرۇلۇشىنىڭ قىزىقارلىق ئەمەسلىكى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ.

ئەدەبىياتىمىزدا بالىلار ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم تەركىپنىڭ ئاجىز، كەمبەغەل ھالەتتە تۇرغىنى، پۈتكۈل جەمىيەتنى، پۈتكۈل مىللەتنى، ھەممەنە ئائىلىلەرنى جىددى ئويلايدۇرماي قالمايدۇ. تارىختىن بۇيان ئۇلۇغ ئەدەبىيلەر، ۋىجدانلىق ئەربابلار ئۆز مىللىتىنىڭ بالىلار ئەدەبىياتى ھەققىدە جىددى ئويلىغان ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي دېموكرات - تەنقىتشۇناس بېلىنىسكى رۇسىيە بالىلار ئەدەبىياتى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ناھايىتى ئېچىنغان ھالدا: «بۇ، ئەدەبىيات ئىچىدىكى ئەڭ كەمبەغەل تەركىپ» ⑦ دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدى. ئۇ رۇس يازغۇچى - سەنئەتكارلىرىنى، پىداگوگلىرىنى بۇ «كەمبەغەل تەركىپ» نى قەتئىي ئۆزگەرتىپ، ئۇنى پۈتكۈل ئەدەبىياتنىڭ باي تەركىمى قىسمىغا ئايلاندۇرۇشنى مۇراجىئەت قىلغان ئىدى. بېلىنىسكىنىڭ بۇ ئۇلۇغ چاقىرىغى ئەينى ۋاقىتتا تار رۇس يازغۇچىلىرىنى كۈچلۈك ئىلھاملاندۇردى. پۈشكىن، نېكراسوف، تورگىنىۋ، كىرىلوپ قاتارلىق يازغۇچى - شائىرلار بېلىنىسكىنىڭ بۇ چاقىرىغىدىن زور ئىلھام

ئېلىپ، بالىلار ئۈچۈن ئۆلمەس ئەسەرلەرنى ياراتقان ئىدى. كېيىن رۇسىيە ۋە سوۋېت ئەدەبىياتىنىڭ پىشقەدەملىرى لىۋ. تولستوي، ئا. پ. چىخوپ، ئا. م. گولۋ. كىي، ۋ. ۋ. ماياكوۋسكى، ئاركادى گايدار، ئىلىن، مارشاك، ئا. تولستوي، فادىيېۋ، ئۇستىرۋۋېسكى، ئايدىن، ئو. مۇھەممىدى قاتارلىقلار رۇسىيە ۋە سوۋېت بالىلار ئەدەبىياتىنى بېيىتىش يولىدا زور تىزىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ يازغۇچىلارنىڭ خاراكتىرلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار بالىلارنى قىزغىن سۆيىدۇ. بالىلار تۇرمۇشىنى پىششىق بىلىدۇ. بالىلار ئەدەبىياتى خىزمىتىنى بىرىنچى قول پىلاندىكى مۇھىم ئىش دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋە مىللى دەۋر ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرگەن. دېمەك، ھەقىقىي بالىلار يازغۇچىسى بولغاندىلا، ئاندىن ھەقىقىي بالىلار ئەدەبىياتى بولىدۇ. چۈنكى، بالىلارغا قىزغىن مۇھەببەت باغلىغان، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ياش ئالاھىدىلىكلىرىنى پىششىق بىلگەن، ئەدەبىي ساۋاتقا، بولۇپمۇ، بالىلار ئەدەبىياتى بىلىملىرىگە ئىگە يازغۇچىلار ھەقىقىي بالىلار ئەدەبىياتىنى يارىتالايدۇ.

3

سوتسىيالىستىك بالىلار ئەدەبىياتى بالىلارنى كوممۇنىستىك ئەدەبىيە ۋە ئىسپىل ئەخلاقىي-پەزىلەت بىلەن تەربىيەلەش، بالىلارنىڭ ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى ئاشۇرۇپ ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش، بالىلارنىڭ تارىخ بىلىمىنى ئۇلغايتىپ، ئۇلاردا ساغلام بولغان ۋە تەنپەرۋەرلىك ۋە مىللى ئىسپىتخارلىق تۇيغۇسىنى تۇرغۇزۇش، تەسەۋۋۇر كۈچىنى ئاشۇرۇپ، تىل بىلىمىنى تەكامۇللاشتۇرۇش، تەپەككۈر قابىلىيەتىنى كۈچەيتىش، گۈزەللىككە ئىنتىلىش ۋە گۈزەللىكنى سۇيۇش قارىشىنى تىكلەش، تۇرمۇش بىلىمىنى ئاشۇرۇپ، گۈزەل ئادەتلەرنى تىكلەش جەھەتتە چوڭ رول ئوينايدۇ ھەم شۇنداق رول ئوينىشى كېرەك. بالىلار ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئاشۇنداق رول ئوينىغاندىلا، ئاندىن ئۇ بالىلارنىڭ ھەقىقىي «دوستى» ۋە «ئۇستازى» بولالايدۇ. خۇلاسە شۇكى، بالىلار ئەدەبىياتى بالىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ۋە ئىلىم - پەننى، ئىسپىل ئەخلاقىي - پەزىلەتنى، ياخشى ئادەتلىرىنى ئۆگىتىدىغان «مەكتەپتىن سىرتقى مەكتەپ» دىن ئىبارەت.

بىزدە بالىلار ئەدەبىياتى ئانچە - مۇنچە يېزىلىۋاتىدۇ، لېكىن بىر مۇنچە ئەسەرلەرنىڭ بالىلارنىڭ ياش ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىنمىغان، ئۇلاردا بالىلار ئەدەبىياتىدا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەت گەۋدىلەنمىگەن. شۇڭا، بالىلار ئۇلارنى چۈشىنەلمەيدۇ. ئەڭ يامان يېزى شۇكى، بىزنىڭ بەزى ئەسەرلىرىمىزدە ئابستراكت چۈشەنچىلەر خېلى ئېغىر سالماقنى ئىگەللەيدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ

بىلىم بېرىش كۈچى بەك ئاجىز. بىلىم ئالمايدىغان ئادەملەر ئۆزلىرىنى ئۆزلىرىگە ئاساس قىلىپ، نىمە ئۈچۈن شۇنداق؟

بىزدە بالىلار ئەدەبىياتىغا، بولۇپمۇ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى، ئوبېكتى، ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى تونۇش يېتەرسىز ۋە غۇۋا. بىزنىڭ يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بالىلارنىڭ تۇرمۇشىنى، ياش ئالاھىدىلىكىنى، تىل ۋە تەپەككۈر خۇسۇسىيەتلىرىنى، شۇنداقلا، بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ تۈپكى ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىشى يۈزەكى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ھەقىقىي بالىلار ئەدەبىياتى بولماي قالىدۇ. بالىلار يازغۇچىلىرى ئالدى بىلەن شۇنى بىلىشى كېرەككى، بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ تۈپكى ۋەزىپىسى — بالىلارنى سىياسىي — ئىدىيىۋى جەھەتتىن تەربىيەلەش. بۇنىڭ تۈپكى نۇقتىسى — بالىلارغا ئەخلاق ۋە غايە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت. بۇخىل تەربىيە بالىلارنىڭ خىيالچان ۋە ئوزگىرىشچان بولۇشتەك خاراكتىرىگە ماسلاشقاندىلا، ئاندىن زور ئۇنۇمگە ئىگە بولىدۇ. مېنىڭچە، ھەقىقىي مۇنەۋۋەر بالىلار ئەدەبىياتىنى يارىتىش ئۈچۈن مۇنداق ئىككى — ئۈچ ھالقىنى چىڭ تۇتماي بولمايدۇ. بىرىنچى، بالىلارنىڭ ياش ئالاھىدىلىكىدىن ئىبارەت مۇھىم ھالقىنى چىڭ تۇتۇش. چۈنكى، ياش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇش — بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ چوڭلار ئەدەبىياتىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان تۈپ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى. بالىلار ئەدەبىياتى مەخسۇس بالىلارنىڭ ئوقۇپ پايدىلىنىشى ئۈچۈن يارىتىلىدۇ. شۇڭا، ھەر بىر ئەسەردە ئالدى بىلەن شۇ ئەسەر تەسۋىرلەش ئوبېكتى قىلىنغان بالىلارنىڭ ياش ئالاھىدىلىكىگە گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە بالىلارنىڭ ياش ئالاھىدىلىكىگە ئەھمىيەت بېرىش ئۈچۈن يازغۇچى — سەنئەتكار ياش ئالاھىدىلىكىنى پەيدا قىلىدىغان ماددى ئاساسنى ئۈگىنىشى كېرەك. بۇ ئاساس دەۋرچانلىق ۋە ئىجتىمائىيلىقتىن ئىبارەت. ئىككىنچى، بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكىدىن ئىبارەت بۇ ھالقىنى چىڭ تۇتۇش. چۈنكى، بالىلار ئوقۇشلۇقلىرى، بولۇپمۇ، بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ چوڭلار ئەدەبىياتىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۆز ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: بالىلار ئەدەبىياتى تەلىم — تەربىيە تەلۋى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇش، بالىلارنىڭ ئەمىلىي تەلۋىگە ئۇيغۇنلىشىش، ئاممىباپ بولۇش، روشەن بىلىم بېرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇش، بۇنىڭدا سىياسىي بىلەن بىلىم بېرىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش، شۇنداقلا، نەزىرىيە بىلەن ئەمىلىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى، بىلىم بېرىش بىلەن بەدىئىيلىكنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش. بالىلار ئەدەبىياتى ژانىر جەھەتتىن ھەر خىل، تېمما جەھەتتىن كەڭ بولۇش، قىزىقارلىق بولۇش، مەزمۇن جەھەتتىن مەكتەپ مائارىپىغا يېقىندىن ماسلىشىشى كېرەك. كۆنكىرىت قىلىپ ئېيتقاندا، بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى

گى مەسىلىسىدە توۋەندىكى بىرقانچە نۇقتا بار.

(1) بالىلار ئەدەبىياتىدا «تەبىئىيەت» بىلەن «ئاجايىپلىق» چىڭ بىرىكىشى كېرەك. بۇ يەردىكى «تەبىئىيەت» — چىنىق دىمەكتۇر. «ئاجايىپلىق» — روماننىڭ خىيال دىمەكتۇر. يەنى، بۇ بالىلار ئەدەبىي ئەسەرلىرى رىئاللىق ۋە رومانلىق ۋە رومانلىق ۋە رومانلىق ئىكەنلىكىگە بولۇشى كېرەك دىگەنلىكتۇر. شۇڭا، بالىلار ئەدەبىي كىتاپلىرىدا ۋەقەلىك، پىرسۇناژلارنىڭ ھىسسىياتى، ئومۇمىي ئىدىيىۋى كەيپىيات بالىلارنى ئىشەندۈرەرلىك ھالدىكى تەبىئىيەتكە ئىگە بولغاندىلا، بالىلار ئۇلارنى ئوقۇغىنىدا بىر خىل تەبىئىيەت ھىس قىلىدۇ. لېكىن ۋەقەلەرنى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتنى ئادەتتىكىچە بايان قىلساق، بالىلارنى جەلپ قىلغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەسەردىكى پىرسۇناژ، ۋەقە، شارائىت بىر خىل ئاجايىپلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك، يەنى پۈتكۈل ئەسەرگە بالىلارنىڭ باي خىيالى، تەسەۋۋۇرى، فانتازىيىلىك ئويلىرى سىڭىپ كېتىشى كېرەك. بالىلار ئۆز كىتاپلىرىنى ئوقۇغىنىدا تەبىئىيەت ھىس قىلىش بىلەن بىر خىل ئاجايىپلىقنى ھىس قىلالسا، ئۇ چاغدا بۇنداق كىتاپ يالىلارغا بەك قىزىقارلىق تۇيۇلىدۇ.

(2) بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ، باش تېما ناھايىتى ئېنىق بولۇشى ياخشى. چۈنكى، تېمىنىڭ كەڭ دائىرىلىك بولۇشى، باش تېمىنىڭ يۈك سەك ئېنىقلىققا ئىگە بولۇشى — بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. خۇددى ئا. م. گوركىي كۆرسەتكەندەك: «بالىلار كىتاپلىرىنىڭ تېمىلىرى توغرىسىدىكى مەسىلە — بالىلارنى ئىجتىمائىي روھتا تەربىيەلەشنىڭ يولى توغرىسىدىكى مەسىلە، ئەلۋەتتە». بىر مىللەت بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ باي، كەمبەغەل ھالەتتە بولۇشى تېما دائىرىسىنىڭ كەڭ ياكى تاز بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. پەقەت تېما دائىرىسى كەڭ بولغاندا، ئىزدىنىش بالىلارنىڭ باي، رەڭدار تۇرمۇشىنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرگىلى بولىدۇ. تېما جەھەتتە، بالىلار ئەدەبىي پائالىيەتلىرىدىن، ئىنقىلاۋىي خەلق ئاممىسىنىڭ كۆردىش، ئەمگەك پائالىيەتلىرىنى تېما قىلىش كېرەك. ئىككىنچىدىن، مۇھىمى بالىلارنىڭ، ئۆسمۈرلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ئاساسىي تېما قىلىشى كېرەك. ئۈچىنچىدىن، ھاياتىياتلارنىڭ، تاغ — دەريالار، ئۇ — چار قانىياتلار، ئۆسۈملۈكلەر، بۇلۇتلار، يامغۇر — قارلارمۇ تېما قىلىنىشى كېرەك. بۇنىڭدا چوچەك، مەسەل، تەمسىللەرنى يازغاندا بۇ تېمىنى يورۇتۇپ بەرگىلى بولىدۇ. تۆتىنچىدىن، قەدىمقى تارىخىي ۋەقەلەرنى، مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرىنى تېما قىلىش كېرەك.

تېما مەسىلىسىدە، ھازىرقى زامان تېمىسىنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇرۇش بىلەن بىللە، يەنە تارىخىي تېمىلارنىمۇ يازماي بولمايدۇ. بالىلار ئەدەبىياتىدا تېما، بولۇپمۇ، باش تېما ئېنىق بولمىسا

بولمايدۇ. ئا. م. گوركى سوزى بويىچە ئېيتقاندا، باش تېما غايدۇر. باش تېمىدا
نىڭ تولۇق يورۇتۇلۇشى ماھىيەتتە غايىنىڭ يورۇتۇلۇشىدۇر. بالىلار سەبى، ئۇلارنىڭ
مىڭسى پاك. ئۇلارنىڭ مىڭسىدە كوممۇنىزىم ئىدىيىسىنى بىخلىتىش ئۈچۈن، ئەسەردە
ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە — باش تېمىدا تولىمۇ ئېنىق بولۇشى كېرەك. يەقەت
باش تېما روشەن يورۇتۇپ بېرىلگەندىلا، بالىلار ئەسەردە ئىلگىرى سۈرۈلگەن
غايىنى قوبۇل قىلالايدۇ.

(3) بالىلار ئەدبىياتى ئەسەرلىرىدە بەدىئىي ئوبرازلار جانلىق ۋە روشەن،
گەۋدىلىك بولۇشى كېرەك. بالىلار ئەدبىياتى ئەسەرلىرىدىكى بەدىئىي ئوبراز،
بەدىئىي خاراكتىرلار ئومۇمى قانۇنىيەت جەھەتتىن چوڭلار ئەدبىياتى بىلەن بىر-
دەكلىككە ئىگە. لېكىن بالىلار ئەدبىياتىدىكى بەدىئىي ئوبرازنىڭ يادروسى — بالىلار-
دىن ئىبارەت. شۇڭا، بالىلار پىرسۇناژلىرى ئادەتتىكىچە بولماستىن، باتۇرلۇق
روھىغا ئىگە، گۈزەل ئارزۇخىيالغا باي بالىلاردىن بولۇشى كېرەك. شۇڭا، بالىلار
ئەدبىياتىدا ئىجابى پىرسۇناژنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ تەسۋىرلەش كېرەك. يەنە
كەمچىلىكى بار بالىلارنىمۇ يېزىشقا بولىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئوبرازىنى ياراتقان-
دا، ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىپ ياخشى بالا بولۇش جەريانىنى قىزىقارلىق قىلىپ يېزىشقا
كۈچ سەرىپ قىلماي بولمايدۇ.

(4) بەدىئىي قۇرۇلما (كومپوزىتسىيە) پۇختا، مۇكەممەل، سىيۇزىت لىنىيىسىنى
ئوچۇق بولۇشى، ھىكايە قىزىقارلىق بولۇشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا، ئوبراز
روشەنلىككە، خاراكتىر ئالاھىدىلىككە، ئەسەر قىزىقارلىققا ئىگە بولىدۇ.
بالىلار ئەدبىياتىدا سىيۇزىت (ۋەقە) تەسۋىرى، شارائىت تەسۋىرى، شۇنداقلا
ئىچكى دۇنيا تەسۋىرى بالىلارغا خاس ھالدا، بالىلارنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكى،
تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى قاتارلىق تەرەپلەرگە ماسلىشىشى كېرەك.

(5) بالىلار ئەدبىياتىنىڭ ژانىزى — تۇرى ھەر خىل، شەكلى كۆزگەنە ۋە
راۋان بولۇشى، ئۇسلۇبى يارقىن، ئاممىۋىلاشقان ھەم مىللەتلەشكەن بولۇشى كېرەك.
ئومۇمەن، بالىلار ئەدبىياتى ئاممىباپ، يېنىك بولۇشى كېرەك. بالىلار ئەدبىياتى
تىدا بالىلار شېئىر — قوشاقلىرى، بالىلار ھىكايە — رىۋايەتلىرى، بالىلار دىراممىسى
ئەسەرلىرى، بالىلار كىنولىرى (ھىكايە فىلىمى، قوچاق فىلىمى، ھەركەتلىك سۈرەت فىلىمى
قاتارلىقلار)، بالىلار نەسىرى ئەسەرلىرى (نەسىر، ئەدبىي ئوچىرىك، ئەدبىي ئاخبارات،
ئەسلىمىلەر، ساياھەت خاتىرىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، بالىلار چو-
چەكلىرى، فانتازىيە ھىكايىلىرى، مەسەللەر، تېپىشماقلار، بالىلار ئويۇنلىرى،
پەننى ئەدبىيات قاتارلىق ژانىرلار بىردەك گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇشى
كېرەك. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇكى، ھەر بىر مىللەتنىڭ بالى-
لار ئەدبىياتى روشەن مىللى خاراكتىرلارنى مىللى تېمىلار ئارقىلىق يورۇتۇپ

بېرىشى، ئۇنىڭ ئۇسلۇبىدا مىللى ئالاھىدىلىك گەۋدىلىنىپ تۇرۇشى كېرەك.

6) بالىلار ئەدىبىي ئەسەرلىرىنىڭ تىلى راۋان، گۈزەل، جانلىق بولۇشى كېرەك. بالىلار ئەسەرلىرىنىڭ تىلى - بالىلارنىڭ تىل بىلىمىنى ئاشۇرىدىغان مۇھىم ۋاستە. شۇڭا، ئۇ قېلىپلاشقان مىللى تىل بولۇشى لازىم. تىلنىڭ گۈزەل بولۇشى - بالىلارنىڭ سوزىنى گۈزەل، ئەدەپلىك قىلىشى ئۈچۈن ئالاھىدە تەسىر كورسىتىدۇ. لېكىن تىل، بولۇپمۇ، پىرسۇناژ تىلى - دىالوگ، مونولوگلار، بالىلارنىڭ ياش ئالاھىدىلىگى بويىچە بېرىلىشى كېرەك. ئوقۇش يېشىغىچە بولغان بالىلارنىڭ تىلى بىلەن 11 - 12 ياشلىق بالىلارنىڭ تىلى روشەن پەرقلىنىپ تۇرۇشى كېرەك. تىل - بالىلارچە ھەركەت، بالىلارچە ئوي - خيالغا ماس كېلىشى كېرەك.

7) بالىلار ئەدىبىياتى ئەسەرلىرى يۇمۇرلۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك. ئەسەرنىڭ يۇمۇرلۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى - ئەسەرنىڭ قىزىقارلىغىنى كۈچەيتىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بالىلارنى كۈلدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ كوڭىلىنى كۈتىدىرىدۇ. شۇ ئارقىلىق بالىلار ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى خاھىشىنى ئۆزىگە تەبىئىي سىڭدۈرۈپ بارىدۇ.

يۇقۇرىدا بالىلار ئەدىبىياتىنىڭ ياش ئالاھىدىلىگى ۋە مەزمۇن، شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى، جۈملىدىن، مىللى ئالاھىدىلىگى ھەققىدە قىسقىچە توختالدىق. يۇقۇرىدا ئېيتقاندا، بالىلار ئەدىبىياتىنىڭ ئىدىيىسى مەزمۇن جەھەتتىكى ئاساسىي نۇقتىسى - بالىلارغا ئەخلاق ۋە غايە تەربىيىسى بېرىشتىن ئىبارەت. بالىلار ئەدىبىياتىنىڭ بۇ مەقسىدى ۋە تەلۋى - بالىلارغا كۈچلۈك ئىستېتىك زوق بېغىشلاش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. يەنى بالىلار، بالىلار ئەدىبىياتى ئەسەرلىرىدىن مول ئىستېتىك زوق ئېلىش ئارقىلىق شۇ ئەسەردە ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئاساسىي ئىدىيىگە - ئەخلاق ۋە غايە تەربىيىسىگە ئىگە بولالايدۇ. كۈچلۈك ئىستېتىك زوقلىنىش - پەقەت بەدىئىي ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. شۇڭا، بالىلار ئەدىبىياتى ئىجادىيىتىدە بەدىئىي جەھەتتە ئالاھىدە كۈچ چىقىرىش لازىم. لېكىن مۇنداق قىلىش ئاسانغا توختىمايدۇ. شۇڭا، ئۇلۇغ يازغۇچى ماۋدۇن ئېيتقاندا: «بالىلار ئەدىبىياتىنى يېزىش ئەڭ قىيىن»^⑧. شۇڭا، ھەممە كىشىلەرلا بالىلار يازغۇچىسى بولالمايدۇ. پەقەت بالىلارنى قىزغىن سۈيگەن، پۈتۈن ئومىرى ۋە كۈچىنى بالىلار تەربىيىسىگە بېغىشلىيالايدىغان، بالىلارنىڭ ياش ئالاھىدىلىكىنى چىڭ ئىگەللەپ، ئىجادىيەتتە بالىلار ئەدىبىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئىش قىلغان كىشىلەرلا، ھەقىقىي بالىلار يازغۇچىسى بولالايدۇ.

بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇر بالىلار ئەدىبىياتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدا بالىلار ئەدىبىياتى تەرى-

كىيىلىرى خېلى قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ مەۋجۇت. بولۇپمۇ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدىبىياتى يادىكارلىقلىرى ئىچىدە، بالىلار قوشاقلىرى، بالىلار شېئىرلىرى، بالىلار چۈچەكلىرى، تېپىشماقلار، مەسەللەر، بالىلار ئويۇنلىرى قاتارلىق بالىلار ئەدىبىياتى ژانىرلىرى خېلى كۆپ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. يازما ئەدىبىيات يادىكارلىقلىرى ئىچىدەمۇ بالىلار ئەدىبىياتىغا ئائىت ئەسەرلەرمۇ بار. لېكىن فېئوداللىق دەۋرنىڭ ئۇزۇن يىل داۋاملىشىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما بالىلار ئەدىبىياتى دېگەن دەك راۋاجلىنىۋالدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر بالىلار ئەدىبىياتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن باشلىنىدۇ. لېكىن ئازاتلىققىچە بولغان ئۇيغۇر بالىلار ئەدىبىياتى بىخ-ھالەتتە بولۇپ كەلدى. پەقەت ئازاتلىقتىن كېيىنكى 30 نەچچە يىل ئىچىدەلا ئۇ مايسا ھالىتىگە كەلدى. بۇ مايسا يۇمران ۋە ئاجىز، شۇڭا، بۇ مايسا تېخىمۇ كۆپ پەرىش قىلىشقا مۇھتاج. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۇيغۇر بالىلار ئەدىبىياتى ھازىرغىچە بىر كەمبەغەل ئەدىبىي تەركىپ. ئۇنىڭدا بىر قانچە ژانىرلار بار، تېخى بىر قانچە زامانىۋى ژانىر - تۈرلەر، مەسىلەن: ئىلمىي ھىكايە، فانتازىيە ھىكايىلار، بالىلار كىنو سىنارىيىسى، بالىلار رادىيو ۋە تېلېۋىزىيە تىياتىرلىرى، پەننى ئەدىبىيات تۈرلىرى تېخى يوق. ھازىرغىچە ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ ھاياتىنى تېمىلا قىلغان بىر مۇكىمى فىلىمى ئىشلەنمىدى. بالىلار رەسىملىرى، بالىلار قونچاق ئويۇنلىرى، بالىلار ئاخشى - مۇزىكىسى، بالىلار ئۇسۇللىرى راۋاجلىنىۋالدى. ئۇيغۇر بالىلار ئەدىبىياتىدىكى بۇخىل كەمبەغەللىك كىشىنى چۈچۈتىدۇ.

پارتىيىمىزنىڭ تارىخىي ئەھمىيەتلىك 12 - قۇرۇلتىيى سوتسىيالىستىك زاماننىڭ ئىشلىتىش قۇرۇلۇشىدا بىر يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. پۈتكۈل ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدا بىر يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش، بولۇپمۇ، ئۇيغۇر بالىلار ئەدىبىياتىدا ئۇزۇل - كېسىل يېڭىلاش ئېلىپ بېرىش، ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن شەكىللىنىپ بىر چوڭ ۋەزىيەت يارىتىش - يازغۇچى - سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ مۇھىم ۋەزىيىسى. شۇنداق قىلغاندىلا، ئۇنىڭ كەمبەغەللىك ھالىتىنى ئۇزۇل - كېسىل ئۆزگەرتىپ، ئۇنى بىر باي، قۇدرەتلىك، زامانىۋى بالىلار ئەدىبىياتىغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. كەڭ بالىلار - ۋە تىنىمىزنىڭ قۇياشلىق بېغىدا پورەكلەپ تېپىلىشقا تەييارلىنىپ تۇرغان غۇنچە - چىچەكلەردۇر. بالىلار يازغۇچىلىرى ۋە بالىلار ئوقۇشۇقلىرىنى تۇزۇپ، تەرجىمە قىلىپ، نەشر قىلغۇچى تەھرىر، تەرجىمان، ژورنالستلار مېھرىۋان باغ-ۋەنلەردۇر. ئۇلارنىڭ مەسئۇلىيىتى ئېغىر ۋە شەرەپلىك. ئۇلارنىڭ ئەمگىكى چوڭ ۋە قەدىرلىك. شۇڭا، ئۇلارنى پۈتۈن جەمئىيەت ھورمەتلىشىشكە تېگىشلىك. ئېلىمىز بالىلىرىنىڭ سۇيۇملۇك مومىسى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پەخرى رەئىسى، مەرھۇم سۇڭ چىڭلىك 2 - نوۋەتلىك مەملىكەتلىك بالىلار ئەدىبىياتى ئەسەرلىرىنى باھالاپ مۇكاپاتلاش يىغىنىغا يوللىغان تەبرىك خېتىدە: «ياش - ئۆسمۈرلەر ئەدىبىيات - سەنئىتى ئىجتىپىلىرى مېھ-

رىۋان باغۋەنلەر ھىساپلىنىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يۈرەك قېنى ۋە تەرىپىنى ئاققۇ-زۇپ، يۈز مېليونلىغان گۈل - غۇنچىلارنى تەربىيەلەيدۇ،^⑨ دەپ بالىلار يازغۇچى - سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەمگىكىنى يۇقۇرى باھالىغان ئىدى. ئۇيغۇر بالىلار ئەدەبىياتى يازغۇچى - شائىرلىرى، سەنئەتكارلىرى، ئەدەبىي ھەۋەسكارلىرى، ئوقۇشلۇق تۈز-گۈچلەر «مېھرىۋان باغۋەن» دېگەن نامغا لايىق ئىشلىشىمىز كېرەك. بۇ، تارىخ-نىڭ تاپشۇرۇغى، پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئۈمىدى.

ئىزاھاتلار:

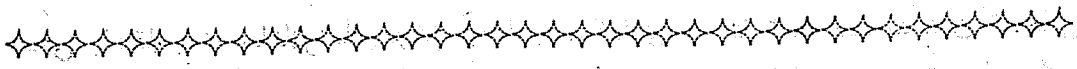
- ① «شىنجاڭ ئەدلىيە گېزىتى» 1982 - يىلى 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، 3 - بەت.
- ② م. گۈركى «مەسئۇلىيەتسىز كىشىلەر ۋە دەۋرىمىزدىكى بالىلار كىتاپلىرى توغرىسىدا»، (ئەدەبىيات توغرىسىدا)، «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى، 41 - بەت.
- ③ م. گۈركى: «ئەدەبىيات - بالىلارغا»، (ئەدەبىيات توغرىسىدا) 2 - توم، «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى، 336 - بەت.
- ④ شۇ كىتاپ، 339 - بەت.
- ⑤ «بىلىنىشكى بالىلار ئوقۇشلۇقلىرى توغرىسىدا» (بالىلار ئەدەبىياتى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى)، بېيجىڭ سىنەن داشۇي، 1956 - يىلى نەشرى، 139 - 140 - بەت.
- ⑦ م. گۈركى: «ماۋزۇلار توغرىسىدا»، (ئەدەبىيات توغرىسىدا) 2 - توم، 365 - بەت.
- ⑧ ماۋدۇن «چۇڭگو بالىلار ئەدەبىياتىدا چوڭ ئۈمىت بار» (بالىلار ئەدەبىياتى ئىجادىيىتى توغرىسىدا سۆھبەت)، خەنزۇچە، ماقالىلار توپلىمى، «جۇڭگو ئوسمۇرلەر نەشرىياتى»، 1979 - يىلى، 1 - بەت.
- ⑨ سۇڭ چىڭلىڭ: «ئوسمۇر بالىلار ئۈچۈن تېخنىمۇ كۆپ، تېخنىمۇ ياخشى ئەسەرلەرنى ئىجات قىلالى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1980 - يىلى، 6 - ئاي، 2 - كۈنىدىكى سانى.

مېنىڭ تۇرمۇش پەلسەپەم خىزمەت قىلىشتىنلا ئىبارەت، مېنىڭ مەقسىتىم تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئېچىپ بېرىش ھەمدە شۇ ئارقىلىق ئىنسانىيەتكە بەخت كەلتۈرۈش. مەن بىزنىڭ بۇ دۇنيادا ئۆتكەن قىسقىغىنە ھاياتىمىزدا مۇشۇنداق ئىشلىشىشىمۇ ئارتۇق تۇرىدىغان يەنە قانداق ئىشلىشىشنىڭ بارلىغىنى بىلمەيمەن.

— ئىدەسۇن

ئىنساننىڭ قەدىر - قىممىتى ئۇنىڭ ئېرىشكىنى بىلەن ئەمەس، بەلكى بەخش ئەتكىنى بىلەن ئۆلچىنىشى كېرەك.

— ئېپىئىشىپىن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلارنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسى توغرىسىدا

ئارىلان ئابدۇللا

تىلىمىزدىكى سانلار مۇستەقىل سوز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى بولغاچقا، ئۇلار ئۆز خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تەھلىل قىلىنىپ تۈرلەرگە بۆلۈندۈ. نەتىجىدە، سانلارنىڭ لېكسىكىلىق تۈرى ۋە گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىسى بارلىققا كېلىدۇ. بىراق، ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلارنىڭ لېكسىكىلىق تۈرى ۋە گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىسى توغرىسىدا ھازىرغا قەدەر ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ماقالىدا بىز مۇشۇ مەسىلە، خۇسۇسەن، سانلارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىسى توغرىسىدا ئۆزىمىزنىڭ دەسلەپكى كۆز قارىشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويماقچى. ئالدى بىلەن سانلار توغرىسىدىكى بىر قانچە خىل كۆز قاراشنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

بىرىنچى خىل قاراشتا ①، سانلارنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان شەكىللەر دەپ قارىلىپ، بۇ شەكىللەر سانلارنىڭ «ئاددى دەرىجىسى»، تەرتىپ دەرىجىسى، مۆلچەر دەرىجىسى، ئوملۇك دەرىجىسى ۋە كەسىر دەرىجىسى» دىگەن بەش خىل دەرىجىگە تەۋەلەنگەن ۋە بۇلار سانلارنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، دەپ شەرھىلەنگەن ھەمدە سانلارنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسى دەپ ئاتالغان بۇ كاتىگورىيىگە «شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ سانلىق مەنىسى» دەپ ئاتالغان بۇ كاتىگورىيىگە كۆرسىتىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيە سانلارنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ» دىگەن تەبىر بېرىلگەن.

ئىككىنچى خىل قاراشتا ②، «بەش، بەشەنچى، بەشچە» دىگەنلەر سانلارنىڭ تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ھەر خىل دەرىجىدىكى گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان شەكىللىرى دەپ قارىلىپ، ئۇلار سانلارنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن ۋە ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئېنىق دەرىجە، زەتلىك دەرىجە، مۆلچەر دەرىجە» لەرگە تەۋەلەنگەن. سانلارنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسىگە بولسا، «بۇ كاتىگورىيە تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن ھەر خىل دەرىجىدىكى گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ» دىگەن تەبىر بېرىلگەن. شۇنىڭدەك، بۇلار

دىن باشقا يەنە سانلارنىڭ قوشۇمچە لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان ئىككى خىل شەكلى بار دېيىلىپ، ئۇلار «ئوملۇك سان، كەسىر سان» دىگەن تۈرلەرگە ئايرىلغان.

ئۈچىنچى خىل قاراشتا^③، سانلارنىڭ تۇراۋك شەكىللىرى لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان شەكىللەر دەپ قارىلىپ، ئۇلار «ساناق سان، تەرتىپ سان، مولچەر سان، كەسىر سان» دەپ تۆرت تۈرگە بۆلۈنگەن.

تۆتىنچى خىل قاراشتا، بەزىلەر سانلار ئۆزلىرى بىلدۈرگەن مەنىلىرىگە ۋە ھىساپلىنىش ئۇسۇللىرىغا قاراپ، ساناق سان، تەرتىپ سان، مولچەر سان، ئوملۇك سان ۋە كەسىر سان دەپ بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ^④. دېسە، بەزىلەر «سانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرىگە ۋە جۈملىدىكى رولىغا قاراپ، ساناق سان، تەرتىپ سان، مولچەر سان، ئوملۇك سان، كەسىر سان دەپ بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ»^⑤، دىگەن.

بەشىنچى خىل قاراشتا^⑥، سانلارنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى ساناق سان، تەرتىپ سان، تەقسىم سان، كەسىر سان، ئوملۇك سان ۋە مولچەر ساندىن ئىبارەت ئالتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ دېيىلگەن.

دىمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەينى بىر خىل سۆز تۈركۈمى، يەنى سانلار توغرىسىدا پەقەت قوللىنىلغان بار بولغان بەزى ماتېرىياللاردا يۇقۇرقىدەك بەش خىل كۆز قاراشنىڭ مەۋجۇت بولۇشى سانلارنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل بولمىغان مەسىلەلەرنىڭ بارلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

سانلار توغرىسىدىكى يۇقۇرقى تۈرلۈك كۆز قاراشلار تېگى - تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سانلارنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى ئىپادىلىگەن مەنىلەر سانلارنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنىلىرى بولۇپ، ئۇلار سانلارنىڭ ئۆزىگە خاس گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيە يېتىشىنى ھاسىل قىلمايدۇ ياكى سانلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى بولۇپ، سانلارنىڭ لېكسىكىلىق كاتىگورىيە ھاسىل قىلىدۇ؛ سانلارنىڭ قايسى شەكىللىرى گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيە ھاسىل قىلىدۇ، قايسى شەكىللىرى لېكسىكىلىق تۈر ھاسىل قىلىدۇ، دىگەن مەسىلەلەردىنلا ئىبارەت.

سانلار توغرىسىدىكى يۇقۇرقى بەش خىل كۆز قاراشنى يىغىنچاقلىغاندا، تۆت ۋە ئىككىدەك ئۈچ خىل نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ.

بىرىنچى: ئۇيغۇر تىلىدىكى سان شەكىللىرى ئىپادىلىگەن مەنىلەرنىڭ ھەممىسى گىرامماتىكىلىق مەنىلەر بولۇپ، بۇ شەكىللەر سانلارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيەسىنى ھاسىل قىلىشىدۇ ۋە ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەش خىل دەرىجىگە تەۋە بولىدۇ.

ئىككىنچى: «ساناق سان، تەرتىپ سان ۋە مولچەر سانلار» نىڭ شەكىللىرى

ئىپادىلىگەن مەنىلەر گىرامماتىكىلىق مەنىلەر بولۇپ، بۇ شەكىللەر سانلارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ ۋە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۈچ خىل دەرىجىگە تەۋە بولىدۇ. شۇنىڭدەك، «بەشەيلەن، بەشتىن بىر» دىگەن شەكىللەر سانلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان شەكىللىرى بولۇپ، ئۇلار سانلارنىڭ ئىككى خىل لېكسىكىلىق تۈرى ھىساپلىنىدۇ.

ئۈچىنچى: سان شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان شەكىللەر بولۇپ، ئۇلار سانلارنىڭ توت ياكى بەش خىل ۋە ياكى ئالتە خىل لېكسىكىلىق تۈرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

بۇ ئۈچ نۇقتىنىڭ بىرىنچىسى بىلەن ئۈچىنچىسى ئوز ئارا تامامەن زىت بولسا، ئىككىنچىسى بىلەن بىرىنچىسى ۋە ئۈچىنچىسىدە ھەم ئورتاقلىق، ھەم ئۆزگىچىلىك بار. خىل كوز قاراشلارنىڭ ئۇيغۇرتىلىدىكى سانلارنى شەرھىلەشتە، قايسىسىنىڭ مۇۋاپىق، قايسىسىنىڭ نامۇۋاپىق ئىكەنلىگىنى تىل نەزىرىدە يېشى ۋە ئۇيغۇرتىلىنىڭ ئەمىلىيىتىگە ئاساسەن كۈزىتىپ، ئۆزىمىزنىڭ پىكىرىمىز مۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ باقايلى.

بىزگە مەلۇم، ئوخشاش گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇر - تاق گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ئىبايىستىراكتىلىشىشى، يېغىنچاقلىنىشى ۋە كىلاسسىفىكا تىسىيە قىلىنىشى گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئىسىملار ئىپادىلىگەن «شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ بىرەشەخسىكە تەۋە بولۇشى، ئوخشاش بىر خىل گىرامماتىكىلىق ھادىسە بولۇپ، مۇشۇ گىرامماتىكىلىق ھادىسە ئۆز ئىچىگە ئالغان ئورتاق گىرامماتىكىلىق مەنىنىڭ، يەنى «شەيئى - ھادىسىنىڭ بىر اۋغا تەۋە بولۇشى»، نىڭ ئىبايىستىراكتىلىشىشى، يېغىنچاقلىنىشى ۋە كىلاسسىفىكا تىسىيە قىلىنىشى گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيە ھىساپلىنىدۇ. بۇ يەردە دىيىلىۋاتقان «ئىبايىستىراكتىلىشىشى، يېغىنچاقلىنىشى» شەيئى - ھادىسىنىڭ كىمگە ياكى نىمىگە تەۋە بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، ئومۇمەن مەلۇم نەرسىگە تەۋە بولۇشى - نى كورسىتىدۇ. «كىلاسسىفىكا تىسىيە قىلىنىشى» دىگەنلىك، شەيئى - ھادىسىنىڭ «مەن، سەن، ئۇ» قاتارلىقلاردىن بىرىگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەۋە بولۇشىنى كورسىتىدۇ.

دىمەك، گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئىخچام يېغىندىسى گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيە بولىدۇ. گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان شەكىللەر گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيە ھاسىل قىلالايدۇ ۋە گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىدىن ئورۇن ئالالايدۇ. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى تەۋە بولۇشى، ئىككىنچىسى تەۋە بولۇشى، ئۈچىنچىسى تەۋە بولۇشى، تۆۋەندە، يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن بىر نەچچە خىل كوز قاراشلاردىن يېغىنچاقلىنىغان ئۈچ نۇقتا ئۈستىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىمىز.

1 - ئۇقتا توغرىسىدا: مەلۇمكى، سانلارمۇ جۈملە ياكى سوز بىرىكمىلىرىدە خۇددى سۈپەتلەرگە ئوخشاش كۆپىنچە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ئىگىز بالا، چىرايلىق بالا، ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك مەملىكەت، ئون ئادەم، ئىككىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ، بىش - ئالتە بالا دېگەنلەرگە ئوخشاش. دېمەك، ئىسىملارنى ئېنىقلاپ، جۈملە ياكى سوز بىرىكمىلىرىدە ئېنىقلىغۇچى رولىنى ئويناش سان ۋە سۈپەتلەر ئۈچۈن مەلۇم دەرىجىدىكى ئورتاق خۇسۇسىيەت بولسىمۇ، ئۇلاردا ئۆزلىرىگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بار. يەنى سۈپەتلەر ئىسىملاردا ئىپادىلەنگەن شەيئى-ھادىسىلەرنىڭ تۈرلۈك بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ كەلسە، سانلار ئىسىملاردا ئىپادىلەنگەن شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ سان - مىقدارى ۋە سانلىق تەرتىبىنى قاتارلىقلارنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. بۇ ئىككى سوز تۈركۈمى ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، خۇددى ئىسىملارنى سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسى بىلەن تۈرلىگىلى بولمىغانغا ئوخشاش، سانلارنىمۇ سۈپەتلەرنىڭ بۇ خىل كاتىگورىيىسى بىلەن تۈرلىگىلى بولمايدۇ. شۇنداق ئىكەن، سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسىگە زورمۇ - زور كۆچۈرۈپ قويۇشقا تېخىمۇ بولمايدۇ. بىراق، سانلار ھەققىدىكى بىرىنچى نۇقتىدا، سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسىگە بېرىلگەن تەبىرى سانلارغا كۆچۈرۈپ قويۇلغان.

سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسىگە بېرىلگەن تەبىر مۇنداق: «شەيئىلەر-نىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتىنى ئوخشىتىغان دەرىجىدە كۆرسىتىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيە سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسى دېيىلىدۇ». بۇ تەبىرگە ئۇيغۇن ھالدا، «قىزىل ئالما، قىزىلراق ئالما، قىزىلغىنە ئالما، قېپ - قىزىل ئالما...» دېگەن بىرىكمىلەردە ئالما-نىڭ قىزىللىق خۇسۇسىيىتى تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق ئوخشىتىغان دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن. شۇڭا، سوز ئالما-نىڭ قىزىللىقىدىن چەتنىمىگەن ۋە «قىزىل» سوزى ھەر قايسى بىرىكمىلەردە ھەر خىل شەكىللەردە كەلگەن بولسىمۇ، ئۇ يېڭى لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەمەستىن، ئەكسىچە، تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئارقىلىق تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەگەن. دېمەك، سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسىگە بېرىلگەن تەبىر توغرا.

سانلارنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى سانلارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىسىدە يېنىپ، بۇ كاتىگورىيىگە «شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ سانىنى ھەر خىل دەرىجىدە كۆرسىتىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيە سانلارنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەن تەبىر تەقدىرى يوسۇندا بېرىلگەن. بىز سانلارنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن سان شەكىللىرىنىڭ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ سانىنى ھەر خىل دەرىجىدە كۆرسەتكەن - كۆرسەتمىگەنلىكىنى ئىلھىي مىساللار ئارقىلىق كۆرۈپ باقايلى.

مەسىلەن: «ئىككى، ئىككىنچى، ئىككىيلەن، ئىككى - ئۈچ، ئىككىدىن بىر» دىگەن سان شەكىللىرى «ئىككى كىتاپ، ئىككىنچى كىتاپ، ئىككىيلەننىڭ كىتاۋى، ئىككى - ئۈچ كىتاپ ئالدىم، كىتاپلىرىمنىڭ ئىككىدىن بىرى - خەنزۇ - چە، دىگەن قۇرۇلمىلاردا كىتاپ سانىنى ھەرخىل دەرىجىدە ئەمەس، بەلكى ھەر قايسى سىمىسى («ئىككى - ئۈچ كىتاپ» دىگەن قۇرۇلمىدىن باشقىسى) ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم لېكسىكىلىق مەنا، يەنى «كىتاپنىڭ ئېنىق ئىككى ئىكەنلىكى»؛ كىتاپنىڭ ئىككىنچى قىسمى؛ «ئىككى ئادەمنىڭ كىتاۋى»؛ «بىر مۇنچە كىتاپنىڭ بىر قىسمى» (يېرىمى) دىگەنگە ئوخشاش لېكسىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلىگەن. شۇڭا، سانلارنىڭ بۇنداق لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان شەكىللىرى گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىگە كىر - گۈزۈلۈشى ۋە بۇ خىل كاتىگورىيىگە يۇقۇرقىدەك تەبىرىنىڭ بېرىلىشى مۇۋاپىق ئەمەس.

2 - نۇقتا توغرىسىدا: بۇنىڭدا «بەشەيلەن، بەشتىن بىر» دىگەن سان شەكىللىرىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغانلىقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، سانلارنىڭ لېكسىكىلىق تۈرىگە كىرگۈزۈلۈشى مۇۋاپىق بولسىمۇ، «بەشەينچى» دىگەن تەرتىپ سان شەكىلىنى سانلارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىسىگە كىرگۈزۈش مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى، سانلارنىڭ بۇ خىل شەكلى گىرامماتىكىلىق مەنا ئەمەس، بەلكى لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «ئىككى بالام ئۈچ بولۇپ قالدى»، «بۇ قېتىمقى يۇگۇرۇش مۇسابىقىسىدا ھەر ئىككى بالام ئۈچىنچى بولۇپ قاپتۇ» دىگەن كۆتۈپ كىلىشتىلاردا ئۇنىڭ قانداق مەنا ئىپادىلەيدىغانلىقى تېخىمۇ روشەنلىشىدۇ.

3 - نۇقتا: بۇنىڭدا سانلارنىڭ بارلىق شەكىللىرى قارا - قوبۇقلا سانلارنىڭ «تۈرى» دىيىلىپ، گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان سان شەكىللىرىمۇ گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىگە كىرگۈزۈلمىگەن ۋە سانلارنى تۈرلەرگە بۆلۈشتىكى پىرىنسىپلارمۇ بىر بىرىگە ئوخشىمىغان، نەتىجىدە سانلارنىڭ تۈرىدىمۇ ئوخشىماسلىقلار كېلىپ چىققان.

بىز سانلارنىڭ شەكىللىرىدىن قايسىلارنىڭ قوشۇمچە گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغانلىقى، قايسىلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ئەمىلىي مىساللار ئارقىلىق كۆزىتىپ باقايلى،

مەسىلەن: «توت، توتىنچى، توتەيلەن، توتىتىن ئىككى، توتچە (توتتەك، توت - بەش)». بۇ سان شەكىللىرىنىڭ بىرىنچىسى ئېنىق (كونكرېت) توتنى، ئىككىنچىسى تەرتىپنى، ئۈچىنچىسى توت ئادەمنى، توتىنچىسى توتنىڭ يېرىمىنى، بەشچىسى ساننىڭ ئېنىقسىزلىقىنى بىلدۈرگەن. دېمەك، يۇقۇرقى سان شەكىللىرىنىڭ 2، 3 - ۋە 4 - سى ئايرىم - ئايرىم ھالدا لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلىگەن.

بولسا، 1 - ۋە 5 - سى قوشۇمچە گرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلىگەن. خۇلاسىلىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن لېكسىك مەنىلىرىگە ئاساسەن «تەرتىپ سان، ئوملۇك سان، كەسىر سان» دەپ ئۈچ تۈرگە ⑦ ئۆز-لىرى ئىپادىلىگەن قوشۇمچە گرامماتىكىلىق مەنىلىرىگە ئاساسەن، سانلارنىڭ دەرىجە كاتىگورىيىسىنى ھاسىل قىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئېنىق دەرىجە» ۋە «مولچە دەرىجە» گە تەۋە بولىدۇ. تۆۋەندە، سانلارنىڭ مۇشۇنداق بولۇنۇشى ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىمىز.

△ شەيئى — ھادىسىلەرنىڭ سانىنى ئېنىق ياكى مولچەلەپ (تەخمىن ھالدا) كورسىتىدىغان گرامماتىكىلىق كاتىگورىيە سانلارنىڭ كاتىگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

1. سانلارنىڭ ئېنىق دەرىجىسى

شەيئى — ھادىسىلەرنىڭ سانىنى ئېنىق كورسىتىدىغان سان دەرىجىسى سانلارنىڭ ئېنىق دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار ئاددى ۋە مۇرەككەپ سانلاردىن تەشكىل تاپىدۇ.

بۇ يەردە كونكرىت سانلارنى، يەنى: شەيئى — ھادىسىلەرنىڭ سانىنى ئېنىق كورسىتىۋاتقان سان شەكىللىرى — ساناق سانلارنى تەرتىپ سان، ئوملۇك سان، كەسىر سانلار بىلەن ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندا (مەسىلەن: بەش، بەشەنچى، بەشەيلەن، بەشتىن بىر) ئۇنىڭمۇ باشقا سان شەكىللىرىگىلا ئوخشاشلا لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەۋاتقانلىغىغا قارىماي، سانلارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتىگورىيىسىگە كىرگۈزۈشتىكى سەۋەپ ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

مەلۇمكى، گرامماتىكىلىق مەنا ماھىيەتتە، گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلاردا مۇئەييەن خۇسۇسىيەت - ئالاھىدە تىلەرنى ئىپادىلەيدىغان مەنىلەردىن ئىبارەت. مۇشۇنداق خۇسۇسىيەت - ئالاھىدە تىلەرنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلار بەزىدە سۆزلەرنىڭ نول شەكلى بولسا، بەزىدە نول شەكلىگە گرامماتىكىلىق مورفېمىلار قوشۇلغان شەكىللەردىن ئىبارەت بولىدۇ. نول شەكلىدە ئىپادىلەنگەن گرامماتىكىلىق مەناپەقەت ئۆزىگە ماس كېلىدىغان گرامماتىكىلىق مورفېمىلىق شەكىللەر بىلەن سېلىشتۇرۇلغاندىلا، ئايدىڭلىشىدۇ. مەسىلەن: «قەلەم» دىگەن سۆز مۇشۇ تۇرقىدا، يەنى نول شەكلىدە تىزىلۇپ،

«خەت يازىدىغان ئەسۋاپ» دىگەندىن ئىبارەت لېكسىكىلىق مەنىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، يەنە قوشۇمچە گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. «قەلەم» سۆزىدىن ئىپادىلىنىدىغان قوشۇمچە گىرامماتىكىلىق مەنا پەقەت بۇ سۆزنىڭ كېلىش كاتىبى گورىيىسى نۇقتىسىدىن «قەلەمنى، قەلەمدە، قەلەمدىن...» دىگەنگە ئوخشاش گىرامماتىكىلىق مورفېملار قوشۇلغان شەكىللەر بىلەن سېلىشتۇرۇلغاندىلا روشەنلىشىدۇ. شۇنىڭدەك، «قەلەم» سۆزىدىن ئىپادىلىنىدىغان يەنە بىر خىل گىرامماتىكىلىق مەنا، يەنى، «قەلەمنىڭ بىرلا ئىكەنلىكى» بۇ سۆزنىڭ سان كاتىگورىيىسى نۇقتىسىدىن «قەلەملەر» دىگەن گىرامماتىكىلىق مورفېما قوشۇلغان شەكىل بىلەن سېلىشتۇرۇلۇش نەتىجىسىدىلا ئېنىقلىنىدۇ.

نول شەكىلىنىڭ مەۋجۇت يولۇپ تۇرۇشى، يەنى سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق مورفېمىسىز تۇرۇپ، گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلىيەلىشى ئۇنىڭ فونېتىكىلىق (تىل تاۋۇشى) جەھەتتىكى ئىپادىسى نول بولسىمۇ، سىمانتىكىلىق جەھەتتىكى ئىپادىسىنىڭ نول ئەمەسلىكىدىن بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان بەزى قۇرۇلمىلىرىنىڭ فونېتىكىلىق جەھەتتىكى ئىپادىسىنىڭ نول بولۇشى فونېتىكىلىق ئىپادىسى نول بولمىغان قۇرۇلمىلارنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ. باشقا قۇرۇلمىلارنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىدىن ئايرىلغان ھالدا، قۇرۇلمىلارنىڭ نول شەكىلىدە تۇرۇپ، گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

مەسىلەن: تىلىمىزدىكى ئىسىملارنىڭ «بىرلىك» مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان نول شەكلى (مەسىلەن: پىچاق، دەپتەر...) ئىسىملارنىڭ «كۆپلىك» مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان گىرامماتىكىلىق مورفېمىلىق شەكلى — «لار/لەر» (پىچاقلار، دەپتەرلەر) نىڭ مەۋجۇتلىقىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ «پىچاق، دەپتەر» نىڭ پەقەت بىرلا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. خۇددى شۇنىڭدەك، تىلىمىزدىكى سانلارنىڭ نول شەكلى (مەسىلەن: بەش...) سانلارنىڭ مولچەز شەكلىنىڭ (بەشچە، بەشتەك، بەش — ئالتىچە...) مەۋجۇتلىقىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ شەيى — ھادىسىلەر سانىنىڭ ئېنىقلىغىنى كورسىتىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ («بەش» نىڭ) فونېتىكىلىق جەھەتتىكى ئىپادىسى نول بولسىمۇ، سىمانتىكىلىق جەھەتتىكى ئىپادىسى نول ئەمەس. شۇڭا، بىز ساناق سانلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەشتىن باشقا، سانلارنىڭ مولچەز شەكلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا نول شەكلى بىلەن قوشۇمچە گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلەشتەك خۇسۇسىيەتكە ئاساسەن، ئۇلارنى سانلارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىسىگە كىرگۈزۈمىز. شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ شەيى — ھادىسىلەرنىڭ سانىنى ئېنىق كورسىتىشتەك گىرامماتىكىلىق مەنىسىگە ئاساسەن، ئۇلارنى «سانلارنىڭ ئېنىق دەرىجىسى» دىگەن نام بىلەن ئاتايمىز.

ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ سانىنى ئېنىق كۆرسىتىپ، جۈملىدە ئاساسەن «قانچە، نەچچە، قانچىلىك، نەچچىلىك» دىگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولىدۇ.

ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار توۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كەلگەندە، ئېنىقلا نغۇچى سۆزلەرگە مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشىز ياندىشىپ باغلىنىدۇ. ئۇلار پەقەت ھاتىمات تىكىلىق تېرمىن ئورنىدا قوللىنىلغاندا، ئىسىملارنىڭ كوپلۇك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ ۋە «لىق/لىك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن يېڭى سۆز ياسايدۇ. مەسىلەن: «بۈگۈن ئۇ دەرسكە يەنە ئون مىنۇت كېچىكتى».

«بىرلەر، ئونلار، يۈزلەر، مىڭلار، ئونلار خانىسى» دىگەنگە ئوخشاش.

(2) ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار باشقا سان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن: «ئىككى + چە، ئىككى + نچى، ئىككى + يلەن» دىگەنلەرگە ئوخشاش.

(3) ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار بەزىدە سۈپەت رولىدا ۋە بەزىدە كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: «ئون سەككىز مىڭ ئالەم»، «مىڭبىر جاپالار بىلەن»، «توققۇزى تەل، ئوتتۇزى ھەل بولماق» دىگەنلەرگە ئوخشاش.

ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى يۇقۇرقىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېزىلىشى توۋەندىكىچە:

ماقالا - ئەسەرلەردە يۈزلەر خانىسىغىچە بولغان مۇرەككەپ پارچە سانلار ۋە ئۇنىڭدىن چوڭ مۇرەككەپ پارچە سانلار ئاساسەن رەقەم بىلەن يېزىلىدۇ. ئونغىچە بولغان ئاددى سانلار ۋە «مىڭ تۈمەن، مىليون، مىليارت» دىگەنگە ئوخشاش پۈتۈن سانلار ئاساسەن خەت بىلەن يېزىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى «ھۆججەل» (12)، «قەنە» (33)، «ھەپتە» (7)، جۇپ ياكى قوش (2) دىگەنگە ئوخشاش سۆزلەرمۇ ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

توۋەندە، ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان «بىر» سانى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز. «بىر» سانى ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار ئىچىدە قوللىنىلىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ ۋە كۆپ مەنىگە ئىگە سان بولۇپ، ئۇ باشقا سانلاردا كەمدىن - كەم ئۇچرايدىغان ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) «بىر» سۆزى كۆپىنچە ئۆزىنىڭ كۆنكىرىت مەنىسىنى يوقىتىپ، ئابىسترات كىت مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: «بىر ئوبدان»، «بىر قىسما»، «بىر قاتار»، «بىر تۇرلۇك» دىگەن گەن بۇنداق بىرىكىمىلەر «بىر» سوزىنىڭ سانلىق مەنىسىدىن يىراقلىشىشى ۋە ئابىستراكتلىشىشى نەتىجىسىدە، تۇراقلىق بىرىكىمىلەر خاراكىتىرىگە ياكى قوشما سوز خاراكىتىرىگە يۈزلىنىدۇ.

(2) «بىر» سوز بەزىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئوزى ئېنىقلاپ كەلگەن قۇرۇل مىلارنىڭ سان، سۇپەت، ئورۇن - ۋاقىت قاتارلىق جەھەتلەردىن ئېنىقسىز ئىكەنلىكىنى ياكى ئومۇمى خاراكىتىرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق چاغدا، ئۇنىڭ مەنىسى ۋە رولى ئوزى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولغان قۇرۇلمىنىڭ مەنىسى بىلەن چەمبەر - چەس چاغلانغان بولىدۇ. شۇنداقلا، «بىر» سوزى ئوزى ئىشتىراك قىلغان قۇرۇلمىغا ھەم سان، ھەم ئېنىقسىزلىق مەنىسىنى يۈكلەيدۇ.

مەسىلەن: «سىزنى بايا بىر ئادەم ئىزلەپ كەلگەن ئىكەن». «بىر كۈنى كوچىدا سا بىرنى ئۇچرىتىپ قالدىم» دىگەندەك. (3) «بىر» سوزى بەزىدە ئىسىملىشىپ، ئىسىملارغا خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىنىدۇ ۋە جۈملىنىڭ بىر بولۇشى بولالايدۇ.

مەسىلەن: «بىرىگە جان قايتۇسى، بىرىگە نان»، «بىرى توڭلاپ سەكرەيدۇ، بىرى تويۇپ» دىگەندەك. (4) «بىر» سوزى بەزىدە ئىسىم، ئېنىقلىق ياكى باشقا سوزلەرگە ياندىشىپ كېلىپ، «ئوخشاش، بىللە» دىگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بىزنىڭ مەقسىتىمىز بىر»، «ئۇنىڭ بىلەن باغچىدا بىر ئوينىدۇق» دىگەندەك.

(5) «بىر» سوزى بەزىدە باغلىغۇچىلىق رول ئويناپ، ئىش - ھەركەتنىڭ ئارقا - ئارقىدىن بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ، بىر ئۇياققا، بىر بۇياققا قاراپ، نەگە مېڭىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپلا قالغان ئىدى» دىگەنلەرگە ئوخشاش.

(6) «بىر» سوزى بەزىدە سۇپەت ياكى ئېپىللارغا باغلىنىپ، ئاشۇرما رەۋىشلەرنىڭ رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن: «ھاشىم بىر گەپدان ئادەم ئىكەنكى، بىر سوزلىگىلى تۇرسا، ھەممىنى تاڭ قالدۇراتتى».

(7) «بىر» سوزى بەزىدە باشقا تۈركۈمدىكى سوزلەرگە قوشۇلۇپ ۋە بەزى قوشۇمچىلارنى قوبۇل قىلىپ، بىر قىسىم سوزلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: «بىر مەھەل، بىزدەم، بىز تالاي، بىز كىم، بىز نىمە، بىز ھازا، بىزلىك، بىزلىك شەمەك، بىزلىك مەك، بىز بىزلىك، بىزلىك مېچى» دىگەندەك. «بىر» سوزىنىڭ ئىشلىتىلىشى دائىرىسى كەڭ ۋە ئىپادىلىگەن مەنىلىرى مۇ-

رەككەپ بولۇپ، ئۇ، مەخسۇس تەتقىقات تەلەپ قىلدۇ؛ شۇڭا، بۇ ھەقتە كوپ توختالمايمىز.

2. سانلارنىڭ مولچەر دەرىجىسى

شەيئى — ھادىسىلەرنىڭ سانىنى مولچەر بىلەن كورستىدىغان سان دەرىجىسى سانلارنىڭ مولچەر دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: «سەنئەتچىمىزدا قىرغاققا ئوقۇغۇچى بار»، «ئۇنىڭ ئۇرۇمچىگە كەلگىنىگە بەش — ئالتە كۈن بولۇپ قالدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلارنىڭ مولچەر دەرىجىسى ئاساسەن سېتىپتىن ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ.

فورمىسى: سان + قوشۇمچە.

(1) ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارغا «چە» ياكى «دەك/تەك» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: «بەشچە، ئۈندەك، سەكسەن بەشتەك» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئەگەر ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار مىقدار بىرلىكى بولۇپ كەلگەن سۆزلەر بىلەن بىلىنە كەلسە، بۇ قوشۇمچىلار سانلارغا ئەمەس، بەلكى مىقدار بىرلىكى بولۇپ كەلگەن سۆزلەرگە ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: «بۈگۈن قاسىم ئون كىلودەك ماي، ئون بەش كىلوچە گوش ئالغاچ كەپتۇ» دېگەندەك.

(2) ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارغا ئاۋال كوپلۈك قوشۇمچىسى، ئاندىن ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ياكى «چە» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: «ئېيتىمال، ئەتە سائەت ئونلاردا كېلىپ قالار»، «ئۇ زامانلاردا مىڭلارچە ئىنسان ئاچلىقتىن قىرىلىپ كېتەتتى».

(3) ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارغا «لەن/لەنگەن»، «لەپ/لەپ» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: «يېڭى ئۇزۇن سەپەردە مىڭلىغان ھايات لىپىي قىيىنچىلار بارلىققا كەلدى»، «ئەدىبىيات — سەنئەتنىڭ بۇ گۈللىنىشى دەۋرىدە ئوت يۈرەك شائىرلار مىڭلاپ يېتىشمەكتە» دېگەندەك.

تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ قوشۇمچىلار باشقا تۈركۈمدىكى سۆزلەردىن (جۈملىدىن، سانلاردىنمۇ) يېپىل ياسايدىغان «لە/لە» قوشۇمچىلىرىغا زەۋىداش ياكى

سىغۇچى «پ» ۋە سۈپەتداش ياسىغۇچى «غان/قان/گەن/كەن» قوشۇمچىلىرىنىڭ

قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. شۇڭا، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان مولچەر دەرىجىدىكى سانلار بەزىدە «شۇ قەدەر» كۆپ دىگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنىمۇ بىل دۇردۇ.

(4) بەزىدە «بىر» سانغا «ئەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «كىتاپنى بىرەر قېتىم ئوقۇشلا كۇپايە قىلمايدۇ».

بىز يۇقۇرىدا تىلىمىزدىكى سان شەكىللىرىدىن قوشۇمچە گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلەپ، سانلارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدىغانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھاسىل قىلغان گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختالدىق. سانلارنىڭ قالغان شەكىللىرى، يەنى لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغانلىرى ئۈستىدە توختىلىش ماقالىمىزنىڭ يېزىلىش مەقسىدى بولمىسىمۇ، تىلىمىزدىكى سان شەكىللىرىدىن قايسىلىرىنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنا، قايسىلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغانلىقى توغرىسىدا ئىختىلاپ بولغاچقا، بىزنىڭچە لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدۇ، دەپ قارالغان سان شەكىللىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇ.

3. سانلارنىڭ تۈرى

تىلىمىزدا، ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئاساسىدا قوشۇمچە گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان يۇقۇرقى ئىككى خىل سان شەكلىدىن باشقا، پەقەت لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان يەنە ئۈچ خىل سان شەكلى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرى بىلىدۇرگەن لېكسىكىلىق مەنىلىرىگە ئاساسەن، «تەرتىپ سان»، «ئوملۇك سان» ۋە «كەسىر سان» دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

A. تەرتىپ سان:

شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ سانلىق تەرتىۋىنى بىلدۈرىدىغان سان شەكلى تەرتىپ سان دەپ ئاتىلىدۇ.

تەرتىپ سانلار ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارغا «ئىنچى / نچى» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. ئەگەر تەرتىپ سانلار ئەرەپ رەقىمى بىلەن يېزىلسا، ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارغا قوشۇمچە ئورنىدا «-» بەلگىسى قويۇلىدۇ ۋە بۇ بەلگە «ئىنچى» ياكى «نچى» ئوقۇلىدۇ.

مەسىلەن: «ئونىنچى باپ»، «1 - ماي (بىرىنچى ماي) خەلقارا ئەمگەكچىلەر بايرىمى» دىگەنلەرگە ئوخشاش. تەرتىپ سانلار ئەگەر رەقىمى بىلەن يېزىلسا رەقەملەرنىڭ «ئىنچى / نچى»

قوشۇمچىلىرى، يا «-» بەلگىسى قويۇلمايدۇ. لېكىن، يەنىلا «ئىنچى/نچى» قوشۇمچىلىرى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ.

مەسىلەن: «III باپ» (ئۈچىنچى باپ)، «XV ئەسىر» (15 - ئەسىر) دىگەنلەرگە ئوخشاش.

B. ئوملۇك سان:

سان جەھەتتىن ئېنىق بولغان كىشىلەر توپى (كولىكتىۋى) نى بىلدۈرىدىغان سان شەكلى ئوملۇك سان دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوملۇك سانلار ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارغا «ئەيلەن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: «بەشەيلەن، ئونەيلەن» دىگەنلەرگە ئوخشاش.

C. كەسىر سان:

پۈتۈن نەرسىنىڭ بىر ياكى بىر قانچە بولەكلىرىگە بۆلۈنۈپ، ئۇنىڭ قانچە قىسمى ئېلىنغانلىغىنى بىلدۈرىدىغان سان شەكلى كەسىر سان دەپ ئاتىلىدۇ.

كەسىر سانلار ئېنىق دەرىجىدىكى سانلاردىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلار رەقەم بىلەن ئىپادىلەنسە، ئەسلى مىقدار مەخرەج بىلەن، پارچىسى سۈرەت بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. خەت بىلەن يېزىلسا، ئەسلى مىقدار چەش كېلىشتە، ئېلىنغان قىسمى (پارچىسى) باش كېلىشتە ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: $\frac{1}{5}$ (بەشتىن بىر)، $\frac{3}{10}$ (ئۈچتىن ئۈچ) دىگەندەك.

ئەگەر كەسىر سانلاردىن بۇرۇن نول ياكى پۈتۈن سانلار كەلسە، نول ياكى پۈتۈن سانلاردىن كېيىن «پۈتۈن» سوزى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ.

مەسىلەن: 0.23 (نول پۈتۈن يۈزدىن يىگىرمە ئۈچ)

$1\frac{6}{10}$ (بىر پۈتۈن ئۈزدىن ئالتە) دىگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار كاتىگورىيىسى توغرىسىدا ئوخشىمىغان پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ۋە بۇھەقتە مۇنازىرىنىڭ قاناتىيىشىغا بىر تۈرتكە بولۇپ قالاردىگەن ئۈمىتتە، بۇھەقتىكى ئۆزىمىزنىڭ پىشىمىغان كوز قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئوتتۇق، بىزنىڭ بىۋىپىكىرلىرىمىز پەقەت دەسلەپكى ئىزلىنىشتىنلا ئىبارەت.

ئىزاھاتلار:

① شىنجاڭ رادىيو سىغەن داشۇپى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى».

② نەسرۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى».

③ ەزىزىيەللىلەتلەر ئىنىستىتوتىدا بېسىلغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەرسلىمى.

④ ئابدۇكېرىم باقى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى».

⑤ تۇردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلى».

⑥ ئەمىر نەجىب: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى».

⑦ بەزىلەر ساناق سانلارغا «دىن/تىن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان

«بەشتىن»، ئوندىن» دېگەن شەكىللەرنىمۇ سانلارنىڭ ئايرىم بىر لېكسىكىلىق تۈرى دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقتە پىكىر بىرلىكى بولمىغاچقا، بۇ يەردە بىز يەنىلا بورۇنقى بەش خىل شەكىلنى ئاساس قىلدۇق.

ھەر كۈنى خوشال - خورام تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشۈڭلارغا تىلەكداشمەن؛
ئومۇر بىر يەزگە بېرىپ قالغاندا، ئاندىن تۇرمۇشنىڭ لەززىتىنى ئىزلەيدىغان
بولۇپ قالماڭ؛ ھەممە ئىسىل ئارزۇ - ئۈمىتلىرىڭىزنى ئومۇرتىڭىزنىڭ ئاخىرىغا
قويۇپ قويماڭ.

— كەپورى خانىم

كىشى ئارتۇقچە خىيالچان بولۇپ كەتسە، ئىنسانىي لەززىتىدىن مەھرۇم
قالدۇ.

— شېكىمىپەر

تۇرمۇشقا ئاقىلانە، سەگەك ھالدا مۇئامىلە قىلغاندىلا، ئاندىن ئىلگىرى
قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس دەپ ھېساپلانغان پاجىئەلەردىمۇ غالىپ كېلەلەيدۇ.

— چىرىن شېۋېسكى

ھەرقانداق مەسىلىگە چارە قىلغىلى بولىدۇ، زادىلا ئەقىل يەتكۈزگىلى
بولمايدىغان ئىش يوق. مۇبادا سىز ھەقىقەتەن ئەقىل يەتكۈزەلمەيدىغان
ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان بولسىڭىز، ئۇ ھالدا ئۇنى ئۆزىڭىزنىڭ ئەخىمە قىلغىن
گىزىدىن ھەم ھورۇنلىغىڭىزدىن كۆرمەكتىن باشقا چارە يوق.

— ئىدىسون

مۇبادا مال - مۈلكىڭىزدىن ئايرىلىپ قالغان بولساڭ، ئازراقلا بىر نىمەڭ
دىن ئايرىلىپ قالغان بولسەن؛

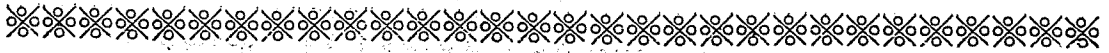
مۇبادا شان - شوھرىتىڭىزدىن ئايرىلىپ قالغان بولساڭ، خېلىلا بىر نىمە
لىرىڭىزدىن ئايرىلىپ قالغان بولسەن؛

مۇبادا غەيرەت - شىجائىتىڭىزدىن ئايرىلىپ قالغان بولساڭ، بارلىغىڭىزدىن
بىراقلا ئايرىلىپ قالغان بولسەن!

— گېتتې

كىشى ھاياتىنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئوز دەۋرى ئۈچۈن قىلىپ بەرگەن
خىزمىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

— شۇيۋېي

جۈملە تەھلىل قىلىشنىڭ بىر قانچە خىل ئۇسۇلى

راخمان خانبايپۇ

تىل ئۈستىدە گىرامماتىكىلىق تەھلىل ئېلىپ بېرىشتا ھەر خىل تىل ئۇزۇن دىسىنىڭ سىنتاكتىكىلىق قۇرۇلمىسى ۋە مەنا مۇناسىۋىتى تەھلىل قىلىنىدۇ. قۇرۇلما تىلدىكى كىچىگرەك ئۇزۇندىلەرنىڭ بىرىكىپ چوڭراق ئۇزۇندىلەرنى ھاسىل قىلىش ئۇسۇلى. قۇرۇلمىنى تەھلىل قىلغاندا قۇرۇلما قاتلاملىرى ۋە قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىش بىلەن بىللە مەنا مۇناسىۋىتىمۇ تەھلىل قىلىنىشى كېرەك. چۈنكى، ھەر قانداق بىر تىل ئۇزۇندىسى بىر قانچە تەركىپلەردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ، ئۇلار بىر بىرى بىلەن قاتلاممۇ - قاتلام ھالدا بىرىكىدۇ. بىر ئۇزۇندىنىڭ قۇرۇلما تەركىپلىرى ئارىسىدىمۇ مۇناسىۋەت بولىدۇ. مەنا مۇناسىۋىتى بولسا، بىر تىل ئۇزۇندىسىنىڭ ھەر قايسى تەركىپلىرى ئارىسىدىكى مەنا جەھەتتىكى مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت.

جۈملە تىل ئۇزۇندىسىنىڭ بىر خىلى، ئۇمۇ بىر خىل قۇرۇلما، جۈملە نىسبى تولىق بولغان بىر مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان تىل بىرلىگى، جۈملىدىمۇ قۇرۇلما قاتلاملىرى، قۇرۇلما مۇناسىۋىتى ۋە مەنا مۇناسىۋىتى بولىدۇ. جۈملىدىكى سۆزلەر ياكى سۆز بىرلىكلىرى ئارىسىدا مۇئەييەن گىرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان مۇناسىۋەتلەرگە ئاساسەن جۈملىنىڭ ھەر خىل تەشكىلى تەركىپلىرىنى تەھلىل قىلىپ چىقىشقا بولىدۇ. دىمەك، جۈملە مۇئەييەن تەركىپلەردىن تەشكىل قىلىنىدۇ ۋە مۇئەييەن گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە بولىدۇ.

گىرامماتىكا تەتقىقاتى ۋە تەھلىلدە ھەر خىل نەزىرىيەلەرنىڭ تەھلىل قىلىدىغان تىل بىرلىگى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇللىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ھازىر جۈملە تەھلىلدە تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئۇسۇل كۆپرەك قوللىنىلىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ بىرىسى جۈملە بۆلەكلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى، يەنە بىرىسى قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى (بىۋاسىتە تەھلىل بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ).

ئەنئەنىۋى گىرامماتىكا تىلشۇناسلارنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىللىرىنى تەتقىق

قىلىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان، ئەنئەنىۋى گىرامماتىكا نۇقتىلىق ھالدا سۆزلەر-
 نىڭ بىرىكىپ جۈملە تۈزۈلۈش قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ گىرامماتى-
 كىلىق تەھلىلىدە سوز ئاساسى بىرلىك قىلىنىدۇ. سوزنىڭ سىنىپتا كىسىلىق فۇنكىت-
 سىيىسى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. قۇرۇلمىچىلىق نەزىرىيەسىنىڭ ئىجتىھاتىسى
 شۋېتسارىيىلىك ساۋسۇرى، فېردىنىئاند (SAUSSURE, Ferdinand) بولۇپ،
 ئۇ بۇ ھەقتە ئۆزىنىڭ «ئومۇمى تىلشۇناسلىق كۇرسى» دېگەن كىتابىدا تىل ھەق-
 قىدە بىر قاتار مۇكەممەل نەزىرىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. قۇرۇلمىچىلىق بولسا،
 تىلنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ گىرامماتىكىلىق تەھلىلىدە مور-
 فېما ئاساسى بىرلىك قىلىنىدۇ. بۇ خىل تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا سوز تۈركۈم-
 نىڭ پەرقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. سوزنى بىرلىك قىلغان ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىلىق
 تەھلىلىدە «جۈملە بولەكلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى» يەنى «كۆپكە بولۇش
 ئۇسۇلى» بىلەن جۈملىلەر تەھلىل قىلىنىدۇ. مورفېمىنى بىرلىك قىلغان قۇرۇلمى-
 چىلىق نەزىرىيىسى بويىچە بولسا «قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى» يەنى
 «ئىككىگە بولۇش ئۇسۇلى» قوللىنىلىپ جۈملە تەھلىل قىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل
 تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا قوللانغان كىشىلەرنىڭ جۈملىنىڭ
 قۇرۇلما قانۇنىيىتىگە بولغان تونۇشى ئوخشاش بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن،
 جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇللىرىنىڭ باسقۇچلىرىمۇ بىر بىرىدىن ئالاھىدە
 پەرقلىنىدۇ. ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدا جۈملىدىكى سوز بىلەن سوز ئوتتۇرىسىدىكى
 ئوخشاش بولمىغان گىرامماتىكىلىق مۇناسىۋەتكە ئاساسەن تەھلىل قىلىنىپ چىق-
 قان تەشكىلىي تەركىپلەرنى جۈملىنىڭ بولەكلىرى دەپ ئاتايدۇ. جۈملە بولەكلىرى
 بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن جۈملىنى تەھلىل قىلغاندا، جۈملىنى تەش-
 كىل قىلغان تەركىپلەرنى بىرقانچە خىل جۈملە بولەكلىرىگە بولۇۋېلىپ، ئاندىن
 جۈملە بىر يوللا تەھلىل قىلىنىدۇ. يەنە بۇ بولەكلىرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش ئەھ-
 ۋالىغا ئاساسەن، جۈملىلەرنىڭ ھەر خىل تىپلىرى چۈشەندۈرۈلىدۇ. قاتلاملار بو-
 يىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن جۈملىنى تەھلىل قىلغاندا، ئالدى بىلەن جۈم-
 لىنى ئىككىگە يەنى بىۋاسىتە تەركىپلەرگە بولۇپ، ئاندىن بۇ بىۋاسىتە تەركىپلەر
 يەنە قۇرۇلما قاتلاملىرى بويىچە تەھلىل قىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئۇسۇل بويىچە
 توۋەندىكى بىرقانچە جۈملىنى تەھلىل قىلىپ باقايلى:

جۈملە بولەكلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن:

(ھەر بىر جۈملە بولمىگى سوئال قويۇش ئارقىلىق ئايرىپ چىقىلىدۇ. مەسى-
 لەن: ئىككىگە قويۇلىدىغان سوئاللار كىم؟ نىمە؟ نىمىسى؟ قانچىسى؟ قاندىسى؟.....
 قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. خەۋەرگە قويۇلىدىغان ئاساسلىق سوئاللار نىمە بولدى؟
 نىمە بولۇۋاتىدۇ؟ نىمە بولىدۇ؟ نىمە قىلدى؟ نىمە قىلىدۇ؟ نىمە قىلماقچى؟ نىمە

قىلىۋاتىدۇ؟... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.. تولدۇرغۇچىغا قويۇلدىغان سوئاللار كىمنى؟ نىمىنى؟... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ۋە باشقىلار.)

(1) ئەر كىن ئوقىدى.

(ئىگە) (خەۋەر)

(2) ئەر كىن كىتاپ ئوقىدى.

(ئىگە) (تولدۇرغۇچى) (خەۋەر)

(3) ئەر كىن بۇ كىتاپنى ئوقىدى.

(ئىگە) (ئېنىقلىغۇچى) (تولدۇرغۇچى) (خەۋەر)

(4) ئەر كىن بۇ كىتاپنى قىزىقىپ ئوقىدى.

(ئىگە) (ئېنىقلىغۇچى) (تولدۇرغۇچى) (ھالەت) (خەۋەر)

(5) ئۇكام ئەر كىن بۇ كىتاپنى قىزىقىپ ئوقىدى.

(ئېنىقلىغۇچى) (ئىگە) (ئېنىقلىغۇچى) (تولدۇرغۇچى) (ھالەت) (خەۋەر)

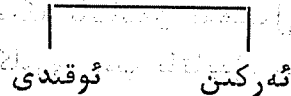
قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن:

(جۈملەنى قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن تەھلىل قىلغاندا،

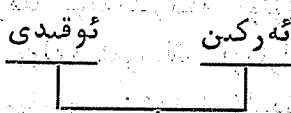
ئالدى بىلەن جۈملە ئىنتوناتسىيەسى ئېلىپ ئاشلىنىدۇ، ئادەتتە «دەرەخسىمان

ئىسھىما» بىلەن تەھلىل قىلىنىدۇ.)

(1) ئەر كىن ئوقىدى

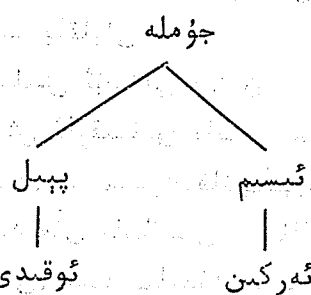

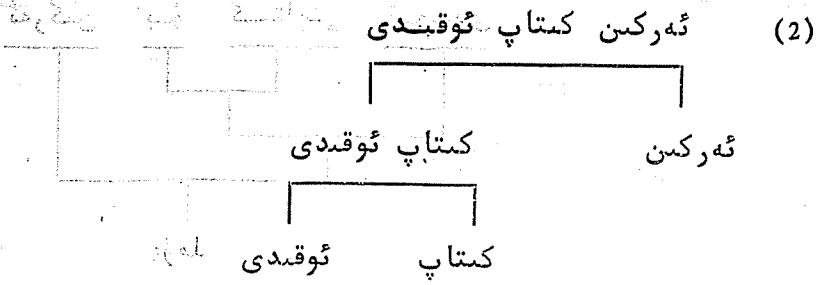
ياكى:

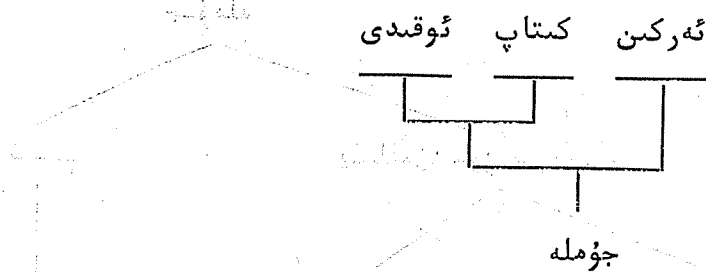
جۈملە

ياكى:

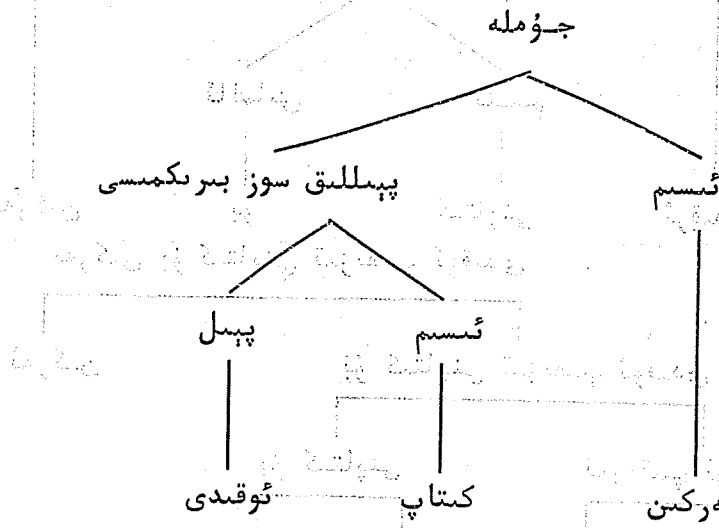

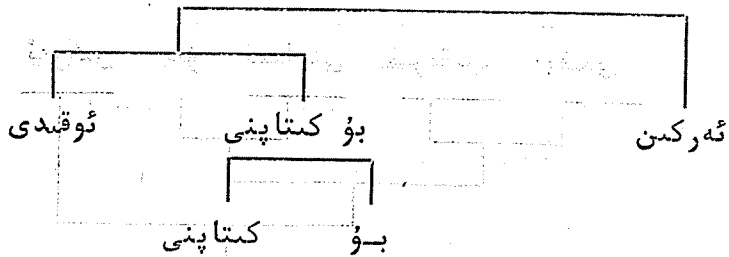
ياكى:

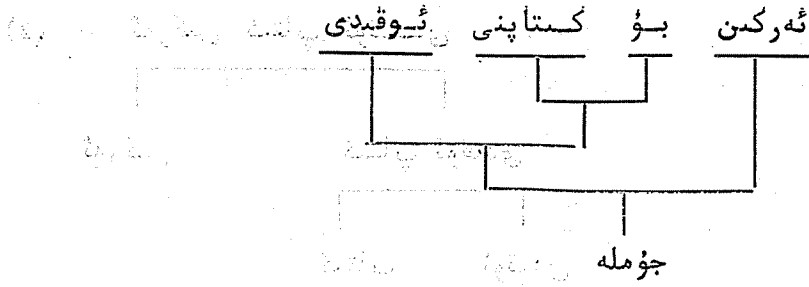
ياكى:

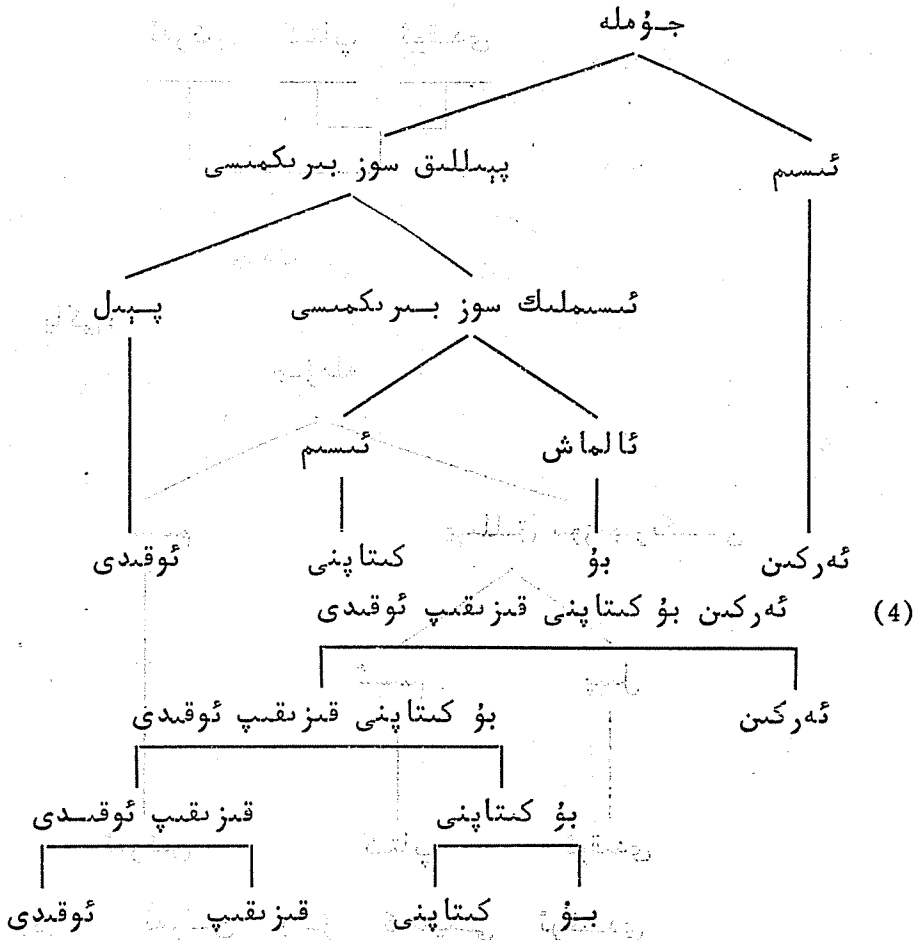
(3) ئەركىن بۇ كىتاپنى ئوقىدى

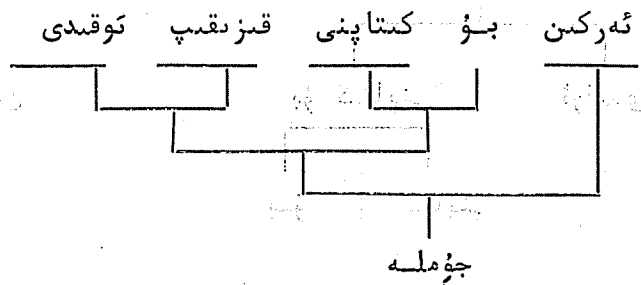
ياكى:

ياكى:

ياكى:

ياكى:

جۈملە

پېيىللىق سوز بىرىكمىسى

ئىسىم

پېيىللىق سوز بىرىكمىسى

ئىسىملىق سوز بىرىكمىسى

پېيىل

رەۋىشداش

ئىسىم

ئالماش

ئوقىدى

قىزىقىپ

كىتاپنى

بۇ

ئەركىن

(5) ئۇكام ئەركىن بۇ كىتاپنى قىزىقىپ ئوقىدى

بۇ كىتاپنى قىزىقىپ ئوقىدى

ئۇكام ئەركىن

قىزىقىپ ئوقىدى

بۇ كىتاپنى

ئەركىن

ئۇكام

ئوقىدى

قىزىقىپ

بۇ كىتاپنى

ياكى:

ئوقىدى

قىزىقىپ

كىتاپنى

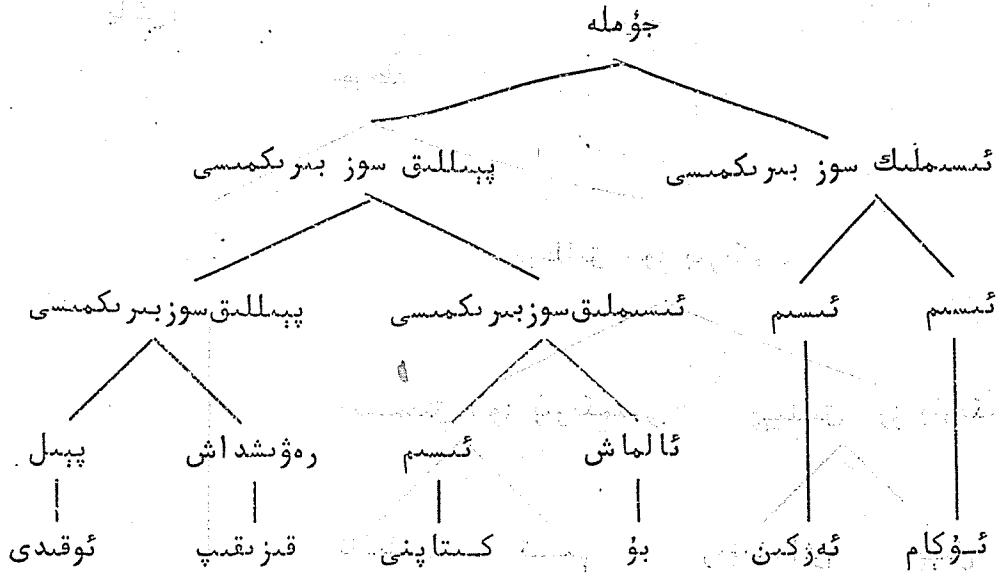
بۇ

ئەركىن

ئۇكام

جۈملە

ياكى:

بۇ سىخىمادۇم كومتۇرۇلگەن بىر دەرەخكە ئوخشايدىغان بولغاچقا، «دەرەخ-سىمان سىخىما» دەپ ئاتالغان. «دەرەخسىمان سىخىما» جۈملىنىڭ قۇرۇلما قاتلاملىرىنى سۈرەتلەپ بېرىدىغان بىر خىل كورسەتمىلىك ۋاستە. بۇنىڭدا جۈملە بىر پۈتۈنلۈك دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭ تەشكىلىي تەركىپلىرى قاتلاممۇ - قاتلام ھالدا ئەڭ كىچىك تەركىپلەرگە قەدەر بولىنىدۇ، «دەرەخسىمان سىخىما» بىلەن تەھلىل قىلىش ئارقىلىق جۈملىنىڭ تۈز سىزىقلىق ئىپادىلىنىش شەكلى ۋە قاتلاملىق قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆز ئارا گىرەلىشىپ كەتكەن كورۇنۇشىنى ئېنىق كورۇۋالغىلى بولىدۇ، «دەرەخسىمان سىخىما» بىلەن تەھلىل قىلغاندا، ئادەتتە، سوز، سوز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملە ئۈچۈن ھەر خىل شەرتلىك بەلگىلەر قوللىنىلىدۇ.

جۈملىنى تەھلىل قىلىشنىڭ بۇ ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئارتۇقچىلىقى ۋە يېتەرسىزلىكى بار. جۈملە بولەكلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى «يېغىنچاق ۋە ئىخچانلىق ئەۋزەللىكى بار. ئۇ تىل ئوقۇتۇشتا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ئىلمىي ئاساستا بىر خىل تىلنى چۈشىنىشتىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان ئۇسۇل»^① ئۇنىڭ يېتەرسىز جايى، گەرچە، جۈملە بولەكلىرى پۈتۈن جۈملىنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىن بەلگىلەنگەن ۋە ئۇنىڭدا بەش بولەك، ئۈچ قاتلامغا بولۇنۇپ، ئىككى بىلەن خەۋەر بىر قاتلام، تولدۇرغۇچى بىر قاتلام، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت بولسا بىر قاتلام دەپ قارالسۇمۇ لېكىن جۈملىنى تەھلىل قىلغاندا جۈملە بولەكلىرىنى بىر يوللا تېپىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، تەھلىل قىلىنغان جۈملىدىن جۈملىنىڭ قۇرۇلما قاتلاملىرى ئارىسىدىكى

① لۇي شۇشياڭ: «خەنزۇ تىلىدىكى گىرامماتىكىلىق تەھلىل قىلىش مەسىلىلىرى» خەن

مۇناسىۋەتلىرى ئېنىق كورۇۋالغىلى بولمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئىگە ۋە خەۋەر جۇملىنىڭ باش بولۇشى دەپ قارالغانلىقتىن، ئىگە بىلەن خەۋەرنى بىۋاسىتە بىر - بىرىگە بىرلەشتۈرۈۋېتىشتىن ئۈزۈمۇ ئۇنىڭ بىر يېتەرسىز جايى. مۇنداق قىلغاندا ياكى ئەسلى جۇملىنىڭ ئاڭلاتقان مەنىسىدىن باشقىچىرەك مەنا ئاڭلىنىپ قېلىشى ياكى مەنىسى مۇجىسەل بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئەمدى قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇكى، بۇنىڭدا جۇملە تەركىپلىرىنىڭ قۇرۇلما قاتلاملىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىق كورۇۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ يېتەرسىز جايى ئۇنىڭدا يۈزەكى ھالدا جۇملىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگىلا ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، جۇملىنىڭ مەزمۇنىغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمەيدۇ ياكى پۈتۈنلەي ئەھمىيەت بېرىلمەيدۇ. يەنە بىر يېتەرسىزلىكى جۇملە بولەكلىرى سوزلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىر جۇملىنى قەيەردىن ئىككىگە بولۇش مەسىلىسىدە قىيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ. بۇ خىل تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولۇپ، يىغىنچاق ۋە ئىخچام ئەمەس.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى تىلىشۇناسلار بۇ ئىككى خىل جۇملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ يېڭى بىر خىل جۇملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى مەيدانغا چىقاردى. بۇ ئۇسۇل جۇملە بولەكلىرى قۇرۇلمىسى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ ئۇسۇل بىلەن ھەم جۇملە بولۇشى ھەم جۇملە قۇرۇلمىسى تەھلىل قىلىنىدۇ. «بۇ ئۇسۇل قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش بىلەن جۇملە بولەكلىرى بويىچە تەھلىل قىلىشنىڭ بىرىكىشىدىن ئىبارەت. بۇ ئۇسۇل بويىچە جۇملە قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىنىدۇ، لېكىن جۇملە بولەكلىرى نەزەردىن ساقىت قىلىنمايدۇ»^① «بۇ ئۇسۇل ھەم جۇملىنىڭ بىۋاسىتە تەركىپلىرىنىڭ گىرامماتىكىلىق مۇناسىۋىتى ۋە قاتلاملىرىنى ئىپادىلەپ بەرگەچكە، كىشىلەر جۇملىنىڭ شەكلىنى ئوڭاي ئىگەللىشىۋالالايدۇ»^② جۇملە بولەكلىرى قۇرۇلمىسى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىمۇ جۇملە بولەكلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىغا ئوخشاش سوزنىڭ سىنتاكسىسلىق فونكىتسىيىسىنى نەزەردە تۇتىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل جۇملە بولەكلىرىنى قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلغانچا، تەھلىل ئارقىلىق ھەم جۇملىنىڭ بولەكلىرىمۇ بىلىنۋالغىلى، ھەم جۇملىدىكى سوز بىلەن سوز ئارىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ئىمۇ بىلىۋالغىلى بولىدۇ. جۇملە بولەكلىرى قۇرۇلمىسى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن قارىغاندا، ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى جۇملىنىڭ باش بولەكلىرى، ئېنىقلىغۇچى ھالەت قاتارلىقلار جۇملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرى دەپ قارىلىدۇ.

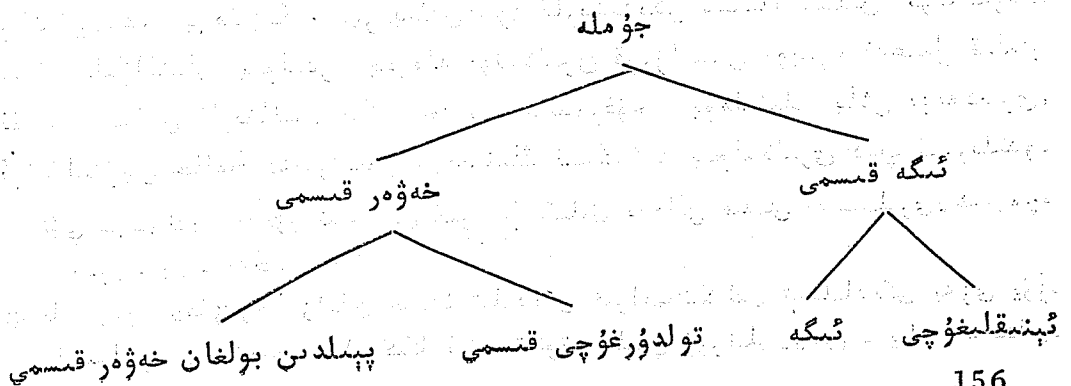
① لۇي شۇشياڭ: «خەنزۇ تىلىدىكى گىرامماتىكىلىق تەھلىل قىلىش مەسىلىلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 64 - بەت.

② ياكى يىمىن: «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى گىرامماتىكىلىق تەھلىلدىكى بەزى يۈز - لىنىيىلەر» «تېمەنچىن پىداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىللىيىتى ژورنىلى» 1980 - يىل 6 - سان.

جۈملە ئىگە قىسىم ۋە خەۋەر قىسىمىدىن تەركىپ تاپىدۇ (بەزى جۈملەلەردە تولدۇر-غۇچى قىسىمىمۇ بولىدۇ). ئىگە، خەۋەر ۋە تولدۇرغۇچى بولسا، ئىگە، خەۋەر ۋە تولدۇرغۇچى قىسىملارنىڭ ئاساسىي تەركىبى يەنى مەركىزىي سوزى بولىدۇ. ئىگە، خەۋەر ۋە تولدۇرغۇچى قىسىملار ئىگە، خەۋەر ۋە تولدۇرغۇچىنىڭ كېڭەيگەن تەركىبى بولىدۇ. ئېنىقلىغۇچى، ھالەت بولسا، بۇ ئىگە، خەۋەر ۋە تولدۇرغۇچىدىن ئىبارەت مەركىزىي سوزنى ئېنىقلاپ، چەكلەپ، تولۇقلاپ كېلىدىغان تەركىبى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۈۋەندىكى جەدۋەل ئارقىلىق جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ:

خەۋەر قىسىمى				ئىگە قىسىمى	
پېلىدىن بولغان خەۋەر قىسىمى		تولدۇرغۇچى قىسىمى		ئىگە	ئېنىقلىغۇچى
خەۋەر	ھالەت	تولدۇرغۇچى	ئېنىقلىغۇچى		
ئوقىدى		كىتاپنى		ئەركىن	
" "		" "	بۇ	" "	
" "		" "	" "	" "	
" "	قىزىقىپ	" "	" "	" "	
" "	" "	" "	" "	" "	ئۇكام

جۈملە بۆلەكلىرى قۇرۇلمىسى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن تەھلىل قىلىنغان جۈملەنى قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئىشپادىلەپ بەرگىلىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

مىدا تولدۇرغۇچى بولسا، ئىگە قىسمى ۋە خەۋەر قىسمىنى ئايرىپ بولغاندىن كېيىن خەۋەر قىسمىدىن خەۋىرى پېيلىدىن بولغان قىسمى ۋە تولدۇرغۇچى قىسمى ئايرىپ چىقىرىلىدۇ).

2 - باسقۇچ: ھەر قايسى قىسىملارنىڭ ئاساسىي تەركىۋى (مەركىزىي سوز) يەنى ئىگە بىلەن خەۋەر ئايرىپ چىقىرىلىدۇ.

3 - باسقۇچ: جۈملىنىڭ ئىگە شىمە بولەكلىرى ئايرىپ چىقىرىلىدۇ. جۈملىدىكى ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت قاتارلىق جۈملە بولەكلىرىنىڭ بىرىكىشى قاتلاملىق بولۇپ، تەڭداش باغلىنىپ كەلگەن ئەمەس. توۋەندىكى مىساللار ئارقىلىق جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ قاتلاملىرى ۋە ئۇنى تەھلىل قىلىش باسقۇچىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز. ①.

(1) ئەرگىن ئوقىدى

—————(11)—————

ئىگە خەۋەر

(2) ئەرگىن كىتاپنى ئوقىدى

—————(11)—————

خەۋەر قىسمى

—————(1)—————

ئىگە تولدۇرغۇچى خەۋەر

(3) ئەرگىن بۇ كىتاپنى ئوقىدى

—————(11)—————

خەۋەر قىسمى

—————(1)—————

تولدۇرغۇچى قىسمى

—————(<) —————

ئېنىقلىغۇچى مەركىزىي سوز

ئىگە (ئېنىقلىغۇچى) تولدۇرغۇچى خەۋەر

(4) ئەرگىن بۇ كىتاپنى قىزىقىپ ئوقىدى

—————(11)—————

خەۋەر قىسمى

—————(1)—————

تولدۇرغۇچى قىسمى خەۋىرى پېيلىدىن بولغان قىسمى

—————(<) —————

—————(<) —————

(1)(11) ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىن ئىپادىلەيدۇ. (1) باشقۇرۇش مۇناسىۋەتتىن ئىپادىلەيدۇ. (<) - بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتىن ئىپادىلەيدۇ. يەنى ئالدىنكىكى كەينىدىكىكى ئېنىقلايدۇ.

ئېنىقلىغۇچى مەركىزىي سوز ھالەت مەركىزىي سوز
 ئىگە (ئېنىقلىغۇچى) تولدۇرغۇچى [ھالەت] خەۋەر
 (5) ئۇكام ئەركىن بۇ كىتاپنى قىزىقىپ ئوقىدى
 (1)

ئېنىقلىغۇچى مەركىزىي سوز تولدۇرغۇچى قىسمى خەۋىرى پېئىلدىن بولغان قىسمى
 (<) (<)

ئېنىقلىغۇچى مەركىزىي سوز ھالەت مەركىزىي سوز
 ئىگە (ئېنىقلىغۇچى) تولدۇرغۇچى [ھالەت] خەۋەر

يۇقۇرىدا ئاساسلىق ئىشلىتىلگەن ئۇسۇل چوڭدىن كىچىكىگە قەدەر بولغان قاتلام بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بۇلۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئىگە قىسمىنىڭ ئاساسىي تەركىبى — ئىگە، خەۋەر قىسمىنىڭ ئاساسىي تەركىبى خەۋەر، تولدۇرغۇچى قىسمىنىڭ ئاساسىي تەركىبى — تولدۇرغۇچى ئايرىپ چىقىرىلىدۇ. بۇنداق قاتلام — قاتلام تەھلىل قىلىشتىكى مەقسەت، جۈملىنىڭ تەركىبى بولەكلىرىنىڭ قاتلام مۇناسىۋەتلىرى ۋە گىرامماتىكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى كورسېتىپ بېرىشتىن ئىبارەت. ئەڭ ئاخىرىدا سوزگىچە تەھلىل قىلساق، سوز بىلەن سوزنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ ئېنىق كورۇلىدۇ. تەھلىل قىلىش تەرتىبى ۋە بولەك بەلگىلىرىنى ئاددىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئادەتتە، يۇقۇرىدىكى قاتلام — قات تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى — قاتلاملارنى كورسېتىش ئۇسۇلى قوللىنىلماستىن، سىزىقچە، ئىسكوپكىلار بىلەن بولەكنى كورسېتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەھلىل قىلىشنىڭ نەتىجىسى كورسېتىلىدۇ. ئىگە = بەلگىسى بىلەن، خەۋەر — بەلگىسى بىلەن، تولدۇرغۇچى — بەلگىسى بىلەن، ئېنىقلىغۇچى ( ) بەلگىسى بىلەن، ھالەت [ ] بەلگىسى بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

- (1) ئەركىن || ئوقىدى.
- (2) ئەركىن || كىتاپ | ئوقىدى.
- (3) ئەركىن || (بۇ) كىتاپنى ئوقىدى.
- (4) ئەركىن || (بۇ) كىتاپنى | [قىزىقىپ] ئوقىدى.
- (5) (ئۇكام) ئەركىن || (بۇ) كىتاپنى | [قىزىقىپ] ئوقىدى.

جۈملە بولەكلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ۋە قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن جۈملە بولەكلىرى قۇرۇلمىسى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ تەبىئىي قاتلاملىرىنىڭ ئورۇنلىشىش ئىھۋالىغا نىسبەتەن مۇۋاپىق كېلىدۇ. لېكىن بۇ ئۇسۇلنىڭ نەزىرىيەۋى ئاساسى يەنىلا ئەنئەنىۋى گىرامماتىكا

نەزىرىيىسى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭدا جۈملە بولەكلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا مەۋجۇت بولغان بەزى يېتەرسىزلىكلەردىن خىالى بولغىلى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا نوۋەتتە تىلشۇناسلىرىمىزنىڭ بىر ۋەزىپىسى جۈملە تەھلىل قىلىشنىڭ نىسبەتەن ئىلمىي ۋە ئۇنۇملۇك ئۇسۇلىنى تېپىپ چىقىشتىن ئىبارەت. گەرچە، جۈملە بولەكلىرى قۇرۇلمىسى بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ بەزى نۇقسانلىرى بولسىمۇ، نوۋەتتە خەنزۇ تىلى گىرامماتىكا كىتاپلىرى ۋە ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا بۇ ئۇسۇل ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىۋاتىدۇ ۋە ياخشى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇ ئۇسۇل بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملەلەرنى تەھلىل قىلساق، ئوقۇ - ئوقۇتۇش ۋە تىل ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىمىزغا پايدىلىق بولۇشى مۇمكىن.

بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىشنىڭ نىسبەتەن ئىلمىي بولۇشى مۇمكىن.

مېنىڭچە، ھەممە كىشى ھەرقانداق ۋاقىتتا قىزىقارلىق ھەمدە پايدىلىق تۇرمۇش كۆچۈرەلىشى مۇمكىن. بىز ئۆز ئۆمرىمىزنى بىھۆدە ئۆتكۈزۈۋەتمەسلىك كىلىمىز كېرەك. «مەن قولۇمدىن كېلىدىغان ھەممە ئىشنى قىلىدىم» دەپ ئېيتالايتتىغان بولۇشىمىز كېرەك، كىشىلەر بىزگە مۇشۇنداق تەلەپ قويۇشقا ھەقىقەت ھەمدە بىز پەقەت مۇشۇنداق قىلغىنىمىزدىلا، كۈنلەرنى كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزەلەيمىز.

— كىيورى خانەم

ئومۇر دىگەن پەقەت بىرلا قېتىم كېلىدۇ، ئۇ ھەركىم ئۈچۈن قەدرى - قىممەتلىك نەرسە. ئەمما، كىشى مۇبادا ئۆز ئۆمرىنى كۆپچىلىككە قوشۇۋەتسە، ھەر كۈنى دىگىدەك مۇشۇ دۇنيا ئۈچۈن بىر نىمىلەرنى ئىشلەپ بەرسە، ئۇ ھالدا، ئۇ ھەر زامان ئوسۇپلا تۇرىدۇ؛ گەرچە قېرىش — ئۆلۈشتىن بەرمىيەر قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمىسىمۇ، ئەمما ھەر ھالدا ئۇنىڭ قىلغان ئىشلىرى — كۆپچىلىكنىڭ ئىشلىرى، بەرمىيەر ئۆلمەيدۇ، ئۇ كىشىمۇ «مەڭگۈلۈك ياشلىق باھار» غا ئېرىشەلەيدۇ.

— چۇي چىۋۇ بەي

ئۆزىدىن قانائەتلىنىش، تەكەببۇرلۇق ھەم يېنىكلىك كىشىلىك ھاياتىدىكى ئۈچ چوڭ يوشۇرۇن خادا تاشتۇر.

— بالزاك

بۇ ساندىكى ھىكمەتلىك سۆزلەر «مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھىكمەتلىك سۆزلىرى» ناملىق كىتاپتىن ئېلىندى. تەرجىمە قىلغۇچى: گۈلزادە بابايېۋا

53	261 874-875	262 875-876	263 876-877	264 877-878	265 878 - 879
1	16.10.7	6.10.5	24.9.2	13.9.6	3.9.4
2	15.11.2	5.11.7	24.10.4	13.10.1	3.10.6
3	14.12.3	4.12.1	22.11.5	11.11.2	1.11.7
4	13.1.5	3.1.3	22.12.7	11.12.4	1.12.2
5	11.2.6	1.2.4	20.1.1	9.1.5	30.12.3
6	13.3.1	2.3.6	19.2.3	8.2.7	29.1.5
7	11.4.2	31.3.7	20.3.4	9.3.1	27.2.6
8	11.5.4	30.4.2	19.4.6	8.4.3	29.3.1
9	9.6.5	29.5.3	18.5.7	7.5.4	27.4.2
10	9.7.7	28.6.5	17.6.2	6.6.6	27.5.4
11	7.8.1	27.7.6	16.7.3	5.7.7	25.6.5
12	6.9.3	26.8.1	15.8.5	4.8.2	25.7.7

54	266 879-880	267 880 - 881	268 881 - 882	269 882 - 883	270 883 - 884
1	23.8.1	12.8.6	1.8.3	21.7.7	11.7.5
2	22.9.3	11.9.1	31.8.5	20.8.2	10.8.7
3	21.10.4	10.10.2	29.9.6	18.9.3	8.9.1
4	20.11.6	9.11.4	29.10.1	18.10.5	8.10.3
5	19.12.7	8.12.5	27.11.2	16.11.6	6.11.4
6	18.1.2	7.1.7	27.12.4	16.12.1	6.12.6
7	16.2.2	5.2.1	25.1.5	14.1.2	4.1.7
8	17.3.5	7.3.3	24.2.7	13.2.4	3.2.2
9	15.4.6	5.4.4	25.3.1	14.3.5	3.3.3
10	15.5.1	5.5.6	24.4.3	13.4.7	2.4.5
11	13.6.2	3.6.7	23.5.4	12.5.1	1.5.6
12	13.7.4	3.7.2	22.6.6	11.6.3	31.5.1

270 55 883 - 884	271 884 - 885	272 885 - 886	273 886 - 887	274 887 - 888	275 888 - 889
7.1.88	29.6.2	18.6.6	8.6.4	28.5.1	16.5.5
8.2.88	29.7.4	18.7.1	8.7.6	27.6.3	15.6.7
8.3.88	27.8.5	16.8.2	6.8.7	26.7.4	14.7.1
8.4.88	26.9.7	15.9.4	5.9.2	25.8.6	13.8.3
8.5.88	25.10.1	14.10.5	4.10.3	23.9.7	11.9.4
1.6.88	24.11.3	13.11.7	3.11.5	23.10.2	11.10.6
8.7.88	23.12.4	12.12.1	2.12.6	21.11.3	9.11.7
1.8.88	22.1.6	11.1.3	1.1.1	21.12.5	9.12.2
8.9.88	20.2.7	9.2.4	30.1.2	19.1.6	7.1.3
1.10.88	22.3.2	11.3.6	1.3.4	18.2.1	6.2.5
1.11.88	20.4.3	9.4.7	30.3.5	18.3.2	7.3.6
8.12.88	20.5.5	9.5.2	29.4.7	17.4.4	6.4.1

276 56 889 - 890	277 890 - 891	278 891 - 892	279 892 - 893	280 893 - 894	
1.1.89	6.5.3	25.4.7	15.4.5	3.4.2	23.3.6
2.1.89	5.6.5	25.5.2	15.5.7	3.5.4	22.4.1
3.1.89	4.7.6	23.6.3	13.6.1	1.6.5	21.5.2
4.1.89	3.8.1	23.7.5	13.7.3	1.7.7	20.6.4
5.1.89	1.9.2	21.8.6	11.8.4	30.7.1	19.7.5
6.1.89	1.10.4	20.9.1	10.9.6	29.8.3	18.8.7
7.1.89	30.10.5	19.10.2	9.10.7	27.9.4	16.9.1
8.1.89	29.11.7	18.11.4	8.11.2	27.10.6	16.10.3
9.1.89	28.12.1	17.12.5	7.12.3	25.11.7	14.11.4
10.1.89	27.1.3	16.1.7	6.1.5	25.12.2	14.12.6
11.1.89	25.2.4	14.2.1	4.2.6	23.1.3	12.1.7
12.1.89	27.3.6	16.3.3	5.3.1	22.2.5	11.2.2

57 888 - 894	281 894 - 895	282 895 - 896	283 896 - 897	284 897 - 898	285 898 - 899
1	13.3.4	2.3.1	19.2.5	8.2.3	28.1.7
2	12.4.6	1.4.3	20.3.7	10.3.5	27.2.2
3	11.5.7	30.4.4	18.4.1	8.4.6	28.3.3
4	10.6.2	30.5.6	18.5.3	8.5.1	27.4.5
5	9.7.3	28.6.7	16.6.4	6.6.2	26.5.6
6	8.8.5	28.7.2	16.7.6	6.7.4	25.6.1
7	6.9.6	26.8.3	14.8.7	4.8.5	24.7.2
8	6.10.1	25.9.5	13.9.2	3.9.7	23.8.4
9	4.11.2	24.10.6	12.10.3	2.10.1	21.9.5
10	4.12.4	23.11.1	11.11.5	1.11.3	21.10.7
11	2.1.5	22.12.2	10.12.6	30.12.4	19.11.1
12	1.2.7	21.1.4	9.1.1	30.12.6	19.12.3

58 900 - 907	286 899 - 900	287 900 - 901	288 900 - 901	289 901 - 902	290 902 - 903
1	17.1.4	7.1.2	26.12.6	16.12.4	5.12.1
2	16.2.6	6.2.4	25.1.1	15.1.6	4.1.3
3	17.3.7	6.3.5	23.2.2	13.2.7	2.2.4
4	16.4.2	5.4.7	25.3.4	15.3.2	4.3.6
5	15.5.3	4.5.1	23.4.5	13.4.3	2.4.7
6	14.6.5	3.6.3	23.5.7	13.5.5	2.5.2
7	13.7.6	2.7.4	21.6.1	11.6.6	31.5.3
8	12.8.1	1.8.6	21.7.3	11.7.1	30.6.5
9	10.9.2	30.8.7	19.8.4	9.8.2	29.7.6
10	10.10.4	29.9.2	18.9.6	8.9.4	28.8.1
11	8.11.5	28.10.3	17.10.7	7.10.5	26.9.2
12	8.12.7	27.11.5	16.11.2	6.11.7	26.10.4

59	291 903 - 904	292 904 - 905	293 905 - 906	294 906 - 907	295 907 - 908
1	24.11.5	13.11.3	2.11.7	22.10.4	12.10.2
2	24.12.7	13.12.5	2.12.2	21.11.6	11.11.4
3	22.1.1	11.1.6	31.12.3	20.12.7	10.12.5
4	21.2.3	10.2.1	30.1.5	19.1.2	9.1.7
5	21.3.4	11.3.2	28.2.6	17.2.3	7.2.1
6	20.4.6	10.4.4	30.3.1	19.3.5	8.3.3
7	19.5.7	9.5.5	28.4.2	17.4.6	6.4.4
8	18.6.2	8.6.7	28.5.4	17.5.1	6.5.6
9	17.7.3	7.7.1	26.6.5	15.6.2	4.6.7
10	16.8.5	6.8.3	26.7.7	15.7.4	4.7.2
11	14.9.6	4.9.4	24.8.1	13.8.5	2.8.3
12	14.10.1	4.10.6	23.9.3	12.9.7	1.9.5

60	296 908 - 909	297 909 - 910	298 910 - 911	299 911 - 912	300 912 - 913
1	30.9.6	20.9.4	9.9.1	29.8.5	18.8.3
2	30.10.1	20.10.6	9.10.3	28.9.7	17.9.5
3	28.11.2	18.11.7	7.11.4	27.10.1	16.10.6
4	28.12.4	18.12.2	7.12.6	26.11.3	15.11.1
5	26.1.5	16.1.3	5.1.7	25.12.4	14.12.2
6	25.2.7	15.2.5	4.2.2	24.1.6	13.1.4
7	26.3.1	16.3.6	5.3.3	22.2.7	11.2.5
8	25.4.3	15.4.1	4.4.5	23.3.2	13.3.7
9	24.5.4	14.5.2	3.5.6	21.4.3	11.4.1
10	23.6.6	13.6.4	2.6.1	21.5.5	11.5.3
11	22.7.7	12.7.5	1.7.2	19.6.6	9.6.4
12	21.8.2	11.8.7	31.7.4	19.7.1	9.7.6

61 910 - 914	301 913 - 914	302 914 - 915	303 915 - 916	304 916 - 917	305 917 - 918
3.01.01	7.8.7	27.7.4	17.7.2	5.7.6	24.6.3
4.12.11	6.9.2	26.8.6	16.8.4	4.8.1	24.7.5
3.23.01	5.10.3	24.9.7	14.9.5	2.9.2	22.8.6
4.1.0	4.11.5	24.10.2	14.10.7	2.10.4	21.9.1
5.2.7	3.12.6	22.11.3	12.11.1	31.10.5	20.10.2
6.2.6	2.1.1	22.12.5	12.12.3	30.11.7	19.11.4
7.1.2	31.1.2	20.1.6	10.1.4	29.12.1	18.12.5
8.2.2	2.3.4	19.2.1	9.2.6	28.1.3	17.1.7
9.3.1	31.3.5	20.3.2	9.3.7	26.2.4	15.2.1
10.1.4	30.4.7	19.4.4	8.4.2	28.3.6	17.3.3
11.1.2	29.5.1	18.5.5	7.5.3	26.4.7	15.4.4
12.1.1	28.6.3	17.6.7	6.6.5	26.5.2	15.5.6

62 919 - 921	306 918 - 919	307 919 - 920	308 920 - 921	309 921 - 922	310 922 - 923
3.13.31	14.6.1	3.6.5	23.5.3	12.5.7	1.5.4
4.22.11	14.7.3	3.7.7	22.6.5	11.6.2	31.5.6
3.31.31	12.8.4	1.8.1	21.7.6	10.7.3	29.6.7
4.4.21	11.9.6	31.8.3	20.8.1	9.8.5	29.7.2
5.5.11	10.10.7	29.9.4	18.9.2	7.9.6	27.8.3
6.6.11	9.11.2	29.10.6	18.10.4	7.10.1	26.9.5
7.7.11	8.12.3	27.11.7	16.11.5	5.11.2	25.10.6
8.8.11	7.1.5	27.12.2	16.12.7	5.12.4	24.11.1
9.9.11	5.2.6	25.1.3	14.1.1	3.1.5	23.12.2
10.10.11	7.3.1	24.2.5	13.2.3	2.2.7	22.1.4
11.11.11	5.4.2	24.3.6	14.3.4	3.3.1	20.2.5
12.12.11	5.5.4	23.4.1	13.4.6	2.4.3	22.3.7

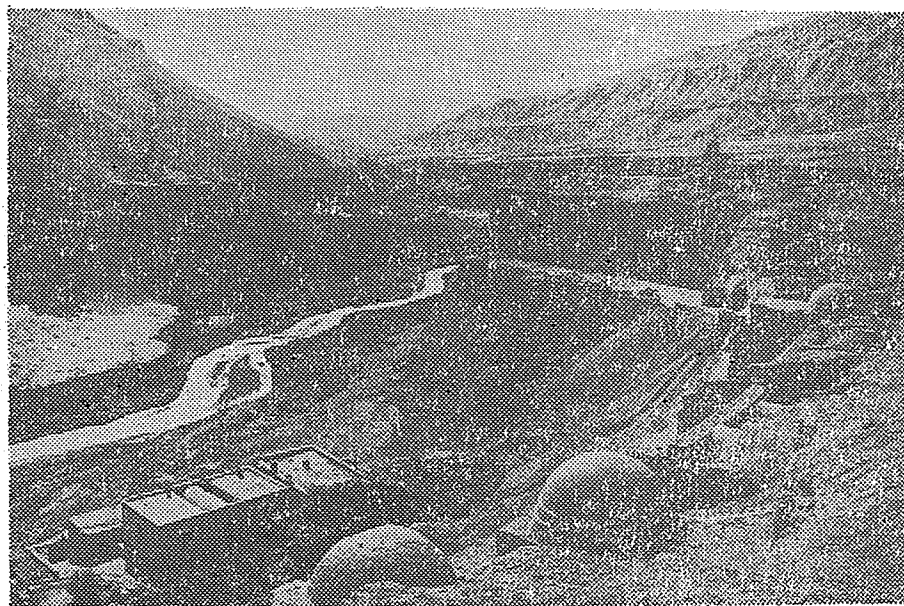
شىنجاڭ داشۇي ئىلمىي ژورنىلى

新疆大学学报(哲学, 社会科学维文季刊)

پەسىللىك ژورنال

1983 - يىلى 2 - سان

(ئومۇمى 14 - سان)

(فېكفى فوتوسى)

تۇرپان بېزەكلىك مىڭ ئويى

مۇشتىرى قوبۇل قىلغۇچى: مەملىكەت
ئىچىدىكى ھەر قايسى پوچتىخانلار
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون
ژورناللارنى تىزىملاش ئورنىنىڭ
كېنىشكا نومۇرى: 0.46

نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ داشۇي ئىلمىي
ژورنىلى تەھرىر بولۇمى
باسقۇچى: شىنجاڭ 7220 - زاۋۇدى
تارقاقچى: ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا
ئىدارىسى

باھاسى: 0.40 يۈەن

ۋاكالىت نومۇرى: 13 - 58